

# Вісник

Національного університету  
«Юридична академія України  
імені Ярослава Мудрого»

Серія: Філософія, філософія права,  
політологія, соціологія

*Збірник наукових праць*

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

**№ 1 (15) 2013**

Харків  
«Право»  
2013

*Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 5 від 29.01.2013 р.)*

*Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 19315–9115ПР від 08.05.2012 р.*

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – № 1 (15). – 256 с.

*Засновник* — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

*Видавець* — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

### РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

**А. П. Гетьман** – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Ю. Ю. Калиновський** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, доцент; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова** – доктор філософських наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор; **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **О. В. Сердюк** – доктор юридичних наук, доцент; **В. Ф. Смолянук** – доктор політичних наук, професор; **В. Д. Титов** – доктор філософських наук, професор; **С. В. Шефель** – доктор філософських наук, професор; **Л. Є. Шкляр** – доктор політичних наук; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

*Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого зареєстрований ВАК України як фахове видання (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3)*

*Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов*

**Адреса редакційної колегії:** 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», тел. 704-11-35

© Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2013

© «Право», оформлення, 2013

# ФІЛОСОФІЯ

---

УДК 316.61

О. Ю. Панфілов, доктор філософських наук, професор;  
С. М. Соболева, кандидат педагогічних наук, доцент

## ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

*Розглянуто основні особливості соціалізації сучасної студентської молоді як специфічної соціально-демографічної спільноти. Визначено соціальні чинники впливу українського суспільства на процес соціалізації молоді. Проаналізовано різні підходи до визначення поняття «соціалізація», видів та механізмів соціалізації.*

**Ключові слова:** соціалізація, молодь, студентська молодь, чинники соціалізації, механізми соціалізації.

**Актуальність проблеми.** Згідно з Національною доктриною розвитку освіти України у XXI столітті та Законом України «Про освіту» методологія освіти надає пріоритетності соціально розвиненій особистості, її життєвому самовизначенню, самореалізації, життєтворчості. Сучасне українське суспільство потребує творчої, ініціативної особистості, здатної успішно ухвалювати рішення, виявляти ініціативу, раціонально використовувати набутий соціокультурний досвід.

Оскільки зараз активно відбуваються процеси трансформації суспільного життя та модернізації національної освітньої системи відповідно до потреб євроінтеграції, формуються нові соціальні інститути, змінюється роль студентства у суспільстві, проблема соціалізації студентської молоді у сучасному суспільстві набуває особливої актуальності.

**Аналіз останніх джерел і публікацій.** Процес соціалізації особистості тривалий час привертає увагу дослідників, адже завдяки йому суспільство забезпечує механізм власного відтворення, формує своїх членів. Означена проблема досліджується фахівцями в галузях філософії, соціології, соціальної

психології, педагогіки, акмеології, інших суспільних наук та не втрачає своєї актуальності, оскільки залишилася низка невирішених питань.

Термін «соціалізація» вперше жив у середині XIX ст. французький соціолог Габріель Тард для позначення процесу інтеріоризації соціальних норм шляхом соціальної взаємодії [9, с. 114–115]. З того часу це поняття еволюціонувало та набуло нових характеристик.

Сучасне розуміння соціалізації як процесу перетворення людини на особистість у результаті засвоєння нею суспільних норм та інтеграції в соціальні інститути запропонував Т. Парсонс. Подальшого розвитку поняття «соціалізація» набуло у працях зарубіжних учених Г. Гіддінгса, Е. Дюркгейма, Е. Еріксона, Ч. Кулі, Дж. Міда, А. Маслоу, Ж. Піаже, К. Роджерса, З. Фрейда та ін.

Серед сучасних досліджень на увагу заслуговують: концепції соціалізації особистості (Н. Голованова, Н. Заверико, І. Зверєва, Н. Лавриченко, Г. Лактіонова, А. Мудрик, С. Савченко); дослідження з питань соціальної ролі особистості (І. Мартинюк, Н. Соболева); праці з проблем первинної соціалізації в умовах сім'ї (Є. Головаха); аналіз соціально-психологічних аспектів соціалізації з урахуванням вікових особливостей (В. Абраменкова, І. Бех, Л. Вигоцький, Д. Ельконін, І. Кон, О. Леонт'єв); характеристика соціально-педагогічних засад соціалізації з урахуванням нової соціокультурної ситуації (Т. Алексеєнко, О. Безпалько, І. Зверєва, А. Капська, Л. Міщик); роботи щодо визначення основних стадій та етапів процесу соціалізації (Л. Антипова, А. Кузнецов, І. Кон та ін.); дослідження інститутів соціалізації (Н. Андреєнкова, В. Титаренко та ін.).

**Постановка проблеми.** Сучасний стан українського суспільства, для якого характерними є створення нових демократичних соціальних інститутів та оновлення системи цінностей, створює об'єктивну необхідність розглядати студентську молодь як невід'ємну частину соціальної системи. Тому проблема оптимізації процесу формування інтересу та підвищення активності молодого покоління в сучасному українському суспільстві потребує пошуку шляхів оновлення механізмів соціалізації, урахування особливостей студентської молоді.

Швидкість та непередбачуваність сучасних суспільних перетворень в Україні, культурна неоднорідність українського суспільства, політичний плюралізм, криза влади та інші соціальні явища визначають специфіку молодіжних проблем. Їх урахування, дослідження та визначення особливостей соціалізації студентської молоді, аналізування основних чинників та механізмів її соціалізації є *метою* нашої статті.

**Виклад основного матеріалу.** До наукової системи понять термін «соціалізація» було введено американським соціологом Ф. Гіддінгстоном, який у 1887 р. у праці «Теорія соціалізації» вжив його в значенні, близькому до сучасного, – «розвиток соціальної природи або характеру індивіда, підготовуван-

ня людського матеріалу до соціального життя» [3, с. 21]. Офіційного статусу теоретичного поняття це термін набув у ХХ ст.

Нині процес соціалізації (лат. *socialis* – суспільний) наука розглядає в широкому і вузькому розуміннях цього поняття. Соціалізація у широкому розумінні – це визначення походження і формування родової природи людини (йдеться про історичний процес розвитку людства), у вузькому – процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в певному суспільстві.

У сучасній науковій літературі розглядаються декілька моделей соціалізації, що пропонують свій підхід до розуміння самого поняття «соціалізація». Серед таких моделей: психоаналітична або особистісного контролю (З. Фройд), рольового тренінгу (Т. Парсонс), соціального навчання (Дж. Доллард, Б. Скіннер), міжособистісного спілкування (Ч. Кулі, Дж. Мід), когнітивна (Л. Кольберг, Ж. Піаже), гуманістична (А. Маслоу, К. Роджерс), інкультурації (Ф. Боас, В. Малиновський), еволюційна (Е. Еріксон), адаптивно-розвиваюча (М. Лукашевич), політична (Д. Ольшанський, Б. Кухта).

Більшість визначень поняття «соціалізація» містять загальне уявлення про те, що її сутність полягає у засвоєнні індивідом соціального досвіду, але розуміння змісту цього досвіду, його структури, засобів та порядку засвоєння істотно відрізняються. Отже, соціалізація – це «процес, через який безпорадне маля поступово перетворюється на особу, яка розуміє і саму себе, і довкілля, набуває знань і навичок, притаманних культурі, в якій він (або вона) народився» [1, с. 42]; «процес інтеграції індивіда у суспільство, різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальні інститути, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості» [7, с. 194]; «процес розвитку людини як соціальної істоти, становлення її як особистості» [4, с. 236–237].

Найбільш узагальненим, на нашу думку, є визначення М. Лукашевича: це – «процес становлення особистості як суспільної істоти, під час якого налагоджуються різноманітні зв'язки особистості з суспільством, засвоюються орієнтації, цінності, норми, відбувається розвиток особистісних властивостей, формуються активність та цілісність особистості, набувається соціальний досвід, що нагромаджений людством за весь період розвитку» [8, с. 113].

Процес соціалізації відбувається завдяки її механізмам, під якими розуміють: прогресивну взаємну акомодацию між людською істотою, що активно росте, і мінливими умовами, в яких вона живе (Ю. Бронфенбренер), ідентифікацію і відокремлення особи (В. Мухіна), закономірну зміну фаз адаптації, індивідуалізації та інтеграції в процесі розвитку особи (А. Петровський). Але можна вирізнити дві групи універсальних механізмів соціалізації: *перша*

*група* – психологічний і соціально-психологічний механізми соціалізації, до яких належать: імпрінтинг (закарбовування в пам'яті); наслідування – дотримування якогось прикладу, взірця; екзистенціальний натиск – неусвідомлюване засвоєння норм соціальної поведінки; ідентифікація – процес неусвідомлюваного ототожнення людиною себе з іншою людиною, групою; рефлексія – внутрішній діалог щодо сприйняття або невизнання певної цінності; *друга група* – механізми соціалізації, які соціально формують засвоєння людиною, здебільшого на неусвідомленому рівні, норм, еталонів поведінки, поглядів, стереотипів, що характерні для її найближчого оточення.

На соціалізацію особистості суттєво впливають чинники, класифікацію яких запропонував А. Мудрик [6]. Він виокремлює чотири групи чинників соціалізації: мегачинники (космос, планета, світ); макрочинники (країна, етнос, суспільство, держава); мезочинники (регіон, місто, село); мікрочинники (соціальні інститути).

Молодь сьогодні розглядається як соціально-демографічна спільнота, відокремлена на основі сукупності вікових характеристик і особливостей соціального стану. Молодість як певна визначена фаза, етап життєвого циклу біологічно універсальна, але її конкретні вікові рамки, пов'язані з нею соціальний статус і соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу і залежать від суспільного ладу, культури та притаманних даному суспільству закономірностей соціалізації. Специфіка молоді полягає у тому, що вона перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя і переживає етап сімейної та позасімейної соціалізації, інтеріоризації норм і цінностей, творення соціальних ролей і статусів, професійних очікувань. Тому цей процес виявляється у специфічно молодіжних формах поведінки та свідомості, поняттях молодіжної субкультури, моди, музики, мови тощо.

Зараз період молодості подовжується, ускладнюються критерії визначення соціальної зрілості. Молодь сьогодення – одна із найбільш чисельних соціально-демографічних груп, постійно поповнює економічно активне населення України, посідає чільне місце в нових соціально-економічних групах – підприємців, менеджерів, банківських працівників тощо. Постійно збільшується кількість молодих людей, які очолюють громадські рухи, молодіжні організації та політичні партії. Водночас молодь – одна із найбільш незахищених соціальних груп населення країни, оскільки значно погіршується її матеріальне становище, формується невпевненість у майбутньому, дає ознаки брак соціального та виробничого досвіду.

Студентський вік є особливим періодом у житті молоді, коли найактивніше формуються внутрішні потреби особистості співвіднести свої прагнення з інтересами суспільства. Студентська молодь виконує особливу роль у суспільстві. Вона має певні загальні ознаки: єдність цілей і завдань в оволодінні професією,

відносну ідентичність моделей життєдіяльності, схожість потреб та інтересів унаслідок вікових характеристик. Студентський вік – це період активного формування соціальної зрілості, нових стосунків, особистого ставлення до майбутньої професійної діяльності та її цінностей. Саме у це час відбуваються особиста самоідентифікація, пошук свого місця та ролі у різноманітних соціальних спільнотах. Тож для забезпечення результативності формуючого впливу чинників навчально-виховного процесу на особу майбутнього фахівця слід докладно враховувати всі специфічні особливості студентської молоді.

Зазначимо, що нині у сучасній науці розрізняються декілька видів соціалізації молоді: ейкуменна соціалізація, мезосоціалізація, економізація, політизація, етнокультурна соціалізація.

Так, ейкуменна соціалізація молоді (В. Павловський) – це становлення її в певному природному середовищі, засвоєння і реалізація нею певних програм взаємодії з природою, формування певного типу свідомості, а також відповідних форм і методів життєдіяльності. Цей вид соціалізації молоді є альтернативою сучасним руйнівним тенденціям економічного, політичного життя та взагалі споживацькому розвитку людства.

Під мезосоціалізацією молоді розуміють конкретно-історичний процес становлення і розвитку молоді в інфрасферах батьківської сім'ї, охорони здоров'я, виховання і освіти, побуту, вільного часу, власної молоді сім'ї, в яких поетапно реалізуються певні програми, відповідні форми і методи життєдіяльності. Тут особливу роль відіграє система освіти та виховання. Але, говорячи про вплив соціальних інститутів на молодь, треба звернути увагу на дослідження Н. Голованової, яка зазначає, що становлення особистості в процесі соціалізації відбувається трьома взаємопов'язаними шляхами: стихійно, цілеспрямовано або спонтанно, причому виховання є провідним механізмом цілеспрямованої соціалізації [2, с. 171]. Якщо раніше, за традиційної моделі соціалізації, інститути і механізми соціалізуючого впливу діяли єдинопriamo, то нині спостерігаються різноголосся, різноспрямовані впливи. Це спричиняє певну дезорієнтованість молоді.

Під економізацією молоді розуміють реалізацію певних програм – опанування нею певних професій і спеціальностей, участь у виробництві матеріальних чи духовних цінностей. Економічна соціалізація стосується тих процесів, завдяки яким люди навчаються ефективно діяти в економічній сфері суспільства, процесів формування економіко-психологічних характеристик особистості, які перетворюють її на суб'єкта економічної діяльності [5, с. 284–315].

Слід зазначити, що українській молоді як суб'єкту економічної діяльності притаманні три основні стратегії економічної поведінки, залежно від того, як вони оцінюють роль трудової діяльності у своєму житті та в розвитку суспільства: 1) прагматична; 2) байдужо-конформістська; 3) професійно-трудова.

Під політичною соціалізацією розуміють процес входження молоді в політичне життя суспільства, яке передбачає оволодіння певними політичними цінностями, нормами, зразками поведінки. Але політичні умови соціальної реальності України відрізняються плюралізмом і нестабільністю, відбувається складний період ламання старих цінностей і формування нових соціальних відносин, панує нестабільне соціально-економічне становище в країні. Такі умови політичної соціалізації сприяють виникненню у молодіжному середовищі песимізму, агресивності, екстремізму та кримінальності. Сучасна українська молода особа активно політизується ще у дитячому віці. У подальшому житті не останню роль у політичному виборі відіграє «матеріальне заохочення» молоді від певної партії під час проведення політичних акцій. Тому політична соціалізація часто відбувається не усвідомлено, а за принципом «хто більше заплатить».

Етнокультурна соціалізація молоді – це формування у неї здатності до збереження національної культури, відтворення традицій, підтримання між-національного спілкування і збагачення культур. Сьогодні у молодіжному середовищі формується своя молодіжна субкультура, яка має власні принципи, норми, певні традиції. Вона не завжди відповідає загальнокультурним нормам, а іноді й суперечить їм. У цьому виявляється ще одна особливість процесу соціалізації студентської молоді.

**Висновки.** Прискорення темпів суспільного життя сприяє підвищенню ролі та значення молоді в суспільно-політичному і культурному житті. Період навчання у вищих навчальних закладах є важливим етапом включення студентів у систему суспільних відносин, засвоєння ними соціальних цінностей суспільства. З огляду на особливості соціалізації студентської молоді саме вищі навчальні заклади повинні вдосконалювати механізми соціалізації студентської молоді, активізувати її взаємодію з різними соціальними утвореннями, сприяти формуванню у неї активної життєвої позиції.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс ; пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник ; наук. кер. О. Іващенко. – К. : Основи, 1999. – 142 с.
2. Голованова Н. Ф. Социализация и воспитание ребенка / Н. Ф. Голованова. – СПб. : Речь, 2004. – 272 с.
3. Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю / А. Й. Капська. – К. : УДЦССМ, 2001. – 324 с.
4. Корнев М. Н. Соціальна психологія / М. Н. Корнев, А. Б. Коваленко. – К. : Наук. думка, 1995. – 237 с.
5. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник / В. В. Москаленко. – К. : Центр навч. л-ри, 2005. – 624 с.
6. Мудрик А. В. Социализация человека : учеб. пособие / А. В. Мудрик. – М. : Изд-во МПСИ. – 2011. – 624 с.
7. Соціологія / за ред. В. Г. Городяненка. – К. : Видав. центр «Академія», 2002. – 194 с.



8. Соціальна робота : навч. посібник / В. П. Андрущенко, В. П. Бех, М. П. Лукашевич, І. І. Мигович. – К. : ДЦССМ, 2002. – Кн. 2. – 315 с.
9. Циба В. Г. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз) / В. Г. Циба. – К. : МАУП, 2000. – 217 с.

## ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛИЗАЦИИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

*Панфілов О. Ю., Соболева С. М.*

*Рассмотрены основные особенности социализации современной студенческой молодежи как специфической социально-демографической общности. Определены социальные факторы влияния украинского общества на процесс социализации молодежи. Проанализированы различные подходы к определению понятия «социализация», видов и механизмов социализации.*

**Ключевые слова:** социализация, молодежь, студенческая молодежь, факторы социализации, механизмы социализации.

## FEATURES SOCIALIZATION STUDENTS IN MODERN CONDITIONS OF UKRAINIAN SOCIETY

*Panfilov O. Yu., Soboleva S. M.*

*The article describes the main features of the socialization of today's college students as a specific socio-demographic community. Determined by social factors influence the Ukrainian society to the socialization of young people. Analyze different approaches to the definition of "socialization", types and mechanisms of socialization.*

**Key words:** socialization, youth, students, socialization factors, mechanisms of socialization.



УДК 321.728

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор;  
М. В. Толочко, здобувачка

## ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНА ДЕМОКРАТІЯ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

*Розглянуто важливий чинник партійної політики, один із критеріїв, що вирізняє справжню партію, спроможну виконувати публічну політичну функцію, – внутрішньопартійну демократію. Проаналізовано чинники, за умов дотримання яких полі-*

тична партія може вважатися демократичною. Наведено моделі внутрішньопартійної демократії. Зроблено висновок про необхідність регулювання внутрішньої діяльності партій з метою забезпечення належного функціонування демократичного суспільства.

**Ключові слова:** демократія, політична партія, внутрішньопартійна демократія, організаційна структура.

**Актуальність проблеми.** Розвиток внутрішньопартійної демократії справляє позитивний вплив на політичну культуру в цілому, адже партії, які «практикують те, що вони проповідують», здобувають стратегічні переваги у вигляді суспільної довіри, що виражається у зміцненні та розширенні електоральної бази. Ідеал внутрішньопартійної демократії, що поєднує у собі цінності репрезентативної і прямої демократії, підкреслюючи необхідність перманентного зв'язку простих громадян і членів партій з представниками влади, не тільки приносить користь партіям, а й також у перспективі сприяє стабільності та легітимності демократії, в яких ці партії борються за владу. Внутрішньопартійна демократія виступає важливим чинником партійної політики. Загальна мета внутрішньопартійної демократії – забезпечити максимально доцільну інклюзивність, дати змогу кожному члену партії долучитися до формування волі партії. [1, с.12]

**Аналіз останніх джерел і публікацій.** Розв'язанню проблем внутрішньопартійної демократії та розвитку партійної структури присвячено чимало наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Серед них такі дослідники політичних партій, як Н. Богашева, Г. Берченко, Ф. Веніславський, Н. Гаєва, В. Лемак, Р. Ліннеманн, О. Нідермайєр, І. Павленко, О. Постол, А. Романюк, В. Тізенгаузен, Г.-Й. Феєн, С. Череватий, Ю. Шведа, О. Шиманова.

**Формулювання цілей.** В Україні ще не проводилися дослідження внутрішньої організації партій, специфіки функціонування їх структур, рівня активності регіональних структур, характеру комунікацій усередині партії, соціологічні опитування серед членів партії. Питання внутрішньопартійної демократії не є таким, що стосується виключно її внутрішньої діяльності, оскільки через партії суспільство делегує право на управління державою від свого імені. В умовах демократичних трансформацій здатність до внутрішньої демократизації слід розглядати як один із важливих критеріїв, що вирізняє справжню партію, спроможну виконувати публічну політичну функцію, від організаційно нестійких політичних проєктів лідерського гатунку та «політичних підприємств».

**Виклад основного матеріалу.** Серед вад партійної системи України, таких як невідповідність національного законодавства про політичні партії стандартам Євросоюзу; ідеологічна невизначеність партій; формальний підхід до розроблення та реалізації програмних документів; персоніфікація партійно-

політичного життя; залежність діяльності політичних партій від особистості лідера; низький рівень політичної відповідальності партійних лідерів за власну діяльність та роботу очолюваних ними партійних субструктур; тіньові схеми фінансування партій, С. Череватий виділяє також невідповідність структури та внутрішньої організації партії демократичним канонам [2, с. 61].

Ф. Веніславський серед причин низького рівня розвитку політичних партій та слабкої політичної структуризації суспільства, крім таких як відсутність чіткої та послідовної ідеологічної основи діяльності політичних партій; відсутність реальної та розгалуженої організаційної структури; відсутність постійної, системної пропаганди своїх ідей, цілей з метою отримання підтримки в суспільстві, формування сталого корпусу своїх прибічників, виділяє й відсутність реальної внутрішньопартійної демократії, диктат практично незмінних політичних лідерів, що одноособово, на власний розсуд, без обговорення та голосування ухвалюють і публічно оголошують від імені партії майже всі суспільно значущі рішення [3, с. 145].

«Демократія – це система вирішення суперечностей, у якій результати залежать від того, що роблять протилежні сторони, але жодна із сил не контролює процес, який відбувається. Результати вирішення певної суперечності невідомі *ex ante* нікому з числа політичних сил, що борються між собою, тому що наслідки їх дій залежать від дій інших і їх неможливо передбачити з високим ступенем ймовірності» (А. Пшеворський) [4, с. 4]. Демократія – це метод інституційного узгодження інтересів при ухваленні рішень задля загального блага (Дж. Шумпетер). На думку Ж. Бюрдо, демократія сьогодні – це філософія, спосіб життя, релігія, і лише як похідне від цього – форма правління. Для італійського конституціоналіста Дж. Мараніні демократія – кінцева мета, вища цінність будь-якої влади. Проте чи існує вона у внутрішній діяльності політичної партії? Як краще – регулювати партійне життя, намагаючись через закони захистити принципи демократії в організації та діяльності політичних партій, оскільки саме вони є основними інститутами політичної системи країн демократичного режиму; чи не втручатися в їх роботу, керуючись розумінням демократії як максимально можливої реалізації свободи і захисту незалежності громадян та їх об'єднань?

«Внутрішньопартійна демократія» – це термін, що описує широкий спектр методів, які забезпечують доступ рядових членів партії до внутрішньопартійного обговорення, ухвалення рішень та кадрової політики партії. Внутрішня демократія в політичній партії означає, що партія колегіально встановлює публічні правила і процедури, які регламентують кадрову політику і порядок ухвалення рішень, аби уникнути узурпації влади окремими лідерами або вузькою групою осіб. Як зазначає німецький дослідник партійних процесів Райнер Ліннеманн, важко визначити «демократичні принципи», але дає ви-

значення «внутрішнього устрою» партії – «організація процесів формування внутрішньопартійної волі» [1, с. 12]. Питання внутрішньопартійної демократії безпосередньо пов'язане з організаційною структурою партії, оскільки саме вона визначає ступінь участі членів партії в ухваленні рішень, що стосуються партійних питань, проблем, програм. Внутрішньопартійна демократія надає партійним структурам і організаціям різних рівнів право самостійно ухвалювати рішення без втручання вищестоящих органів [5]. В. Литвин зазначає: «Демократія існує в невеликих партіях».

Політична партія – це частина суспільства, репрезентативна у своїй аналітико-пізнавальній і практичній діяльності провідним тенденціям його розвитку, підпорядкованого задоволенню матеріальних і духових потреб та інтересів людини. О. Постол пропонує розглядати політичну партію в таких значеннях: як суб'єкта продукування ідей, що мають не класово обмежений, а виключно загальний характер; загальні ідеї є ніщо інше, як закони, яким має відповідати їхній спосіб життя; як суб'єкта громадянського суспільства, але не масового, а елітарного – обраного об'єктивним розумом; певний соціальний атрактор, що притягує до себе все суспільство як за змістом ідей, доступних для розуміння кожному, хто цього справді бажає, так і за демонстрацією адекватного йому способу життя, привабливого і прийнятного для соціуму; партія повинна мати мету не завоювання влади в державі, а підняття суспільства на рівень громадянського стану [7, с. 701].

Партія, побудована за авторитарним чи тоталітарним типом, не спрямовує свої дії на реалізацію демократичних принципів. До засад внутрішньопартійної демократії відносять: виборність керівних органів, періодичність проведення з'їздів (конференцій), порядок ухвалення рішень, недопущення дискримінації в політичних партіях за національними, расовими, статевими, освітніми, релігійними та іншими ознаками, права і обов'язки членів партії. К. Хессе наголошує, що мета правової регламентації щодо внутрішньої демократії полягає у такому: не обмежити свободу партій (у сенсі їхньої внутрішньої організації), а навпаки, встановити і гарантувати свободу всередині партій і у такий спосіб забезпечити свободу політичного процесу в його зародку. На особливу увагу в цьому контексті заслуговує положення щодо створення партійного арбітражу для вирішення спорів партії чи її територіальних організацій з окремими членами партії, а також спорів про тлумачення та застосування статуту партії. При цьому члени арбітражних органів не можуть перебувати на службі в партії чи її територіальних організаціях; вони є незалежними і не пов'язані жодними вказівками. Забезпечення правовими засобами утвердження демократичних принципів внутрішньої побудови політичних партій у державах з тоталітарним минулим є особливо актуальним, оскільки в умовах нерозвиненого громадянського суспільства законодавець

має взяти на себе основну роль у протистоянні політичним силам, орієнтованим на формування вождистських партій недемократичного типу. Неважко передбачити, що законодавче закріплення демократичних принципів внутрішньопартійного життя дехто може розцінити як обмеження прав партії. Проте насправді ж ідеться про обмеження свавілля партійної бюрократії та захист прав рядових членів партії [8, с. 68].

На жаль, наука конституційного права дуже мало уваги приділяє проблемам внутрішньопартійної демократії. Якщо звернутися до європейського досвіду, то у 1949 р. у ФРН було ухвалено Основний закон, у якому вперше встановлювався обов'язок політичних партій дотримуватися внутрішньої демократії. На охорону свободи усередині партії безпосередньо спрямовано абз. 1 ст. 21, відповідно до якого внутрішня організація партії має відповідати демократичним принципам. Норму було включено з метою уникнути повернення до тоталітарної системи, однак включення стало можливим разом з іншими причинами, через існування партії, що зневажала свободу. Це положення не обмежує свободу партій в сенсі змістовного начала їх внутрішньої організації, а навпаки, прагне встановити і гарантувати свободу всередині партій і в такий спосіб забезпечити свободу політичного процесу в його зародку. Німецькі вчені зазначають, що ст. 21 Основного закону ФРН безсумнівно не допускає ухвалення внутрішньопартійних рішень за принципом вождизму, обрання суворо централізованої організаційної форми, яка не визнає місцевих союзів, успадковування партійних посад, усунення окремих членів від участі у виборах. Демократичні принципи сьогодні також становлять підґрунтя організації і діяльності партій відповідно до вимог, сформульованих в основних законах Італії, Іспанії, Греції, Албанії, Андорри, Вірменії, Франції, Румунії, Чехії, Португалії [9, с. 146]. В Україні, на відміну від інших європейських країн, майже не висуваються вимоги до внутрішнього устрою політичних партій. Відсутність відповідних положень у Конституції України визначило підхід законодавця, який всі внутрішньоорганізаційні питання, що мають визначатися статутом, віддав на розсуд самих партій і вивів їх з-під судового контролю. Так, згідно з п. 4 ч. 2 ст. 17 Кодексу адміністративного судочинства України компетенція адміністративних судів не поширюється на публічно-правові спори щодо відносин, які відповідно до закону, статуту (положення) об'єднання громадян віднесені до його внутрішньої діяльності або виключної компетенції [10]. Конституційний Суд України у Рішенні від 23 травня 2001 р. (справа щодо конституційності ст. 248<sup>3</sup> ЦПК України) визнав таким, що відповідає Конституції України, аналогічне положення ЦПК України, котре діяло на час розгляду справи, згідно з яким судам не підвідомчі скарги на акти і дії об'єднань громадян, які відповідно до закону, статуту (положення) належать до їх внутрішньоорганізаційної діяльності або їх виключної компетенції. Основним аргументом Суду було те, що втручання

державних органів і службових осіб у діяльність об'єднань громадян не допускається (ст. 8 Закону України «Про об'єднання громадян», ст. 4 Закону України «Про політичні партії в Україні») [13]. Конституційний Суд України зосередив увагу виключно на зовнішньому критерії діяльності політичних партій і не вказав на необхідність дотримання партіями демократичних принципів у внутрішній діяльності, що також мало б бути предметом перевірки в судах. На думку Г. Берченка, необхідно на рівні Конституції України закріпити норму про те, що політичні партії у своїй діяльності мають керуватися демократичними принципами [9, с. 147]. Однак, на думку інших учених, докладно регламентовані внутрішні процедури дозволяють кожному учаснику відносин заздалегідь ознайомитися з порядками, віддавати собі звіт у власних правах і можливостях та уникнути небажаних конфліктів усередині партії. Такого роду процедури доцільніше визначати внутрішніми документами (статутами) партій, а на рівень конституційного і законодавчого регулювання виводити відносини політичних партій з державою.

У Керівних принципах регулювання діяльності політичних партій, ухвалених Венеціанською комісією на 84 пленарній сесії (Венеція, 15–16 жовтня 2010 р.), зазначено, що завдяки важливій ролі, котру відіграють політичні партії як актори демократії, деякі держави – члени ОБСЄ мають законодавчі вимоги, аби певні внутрішні функції партій були демократичними за природою. Підстави та застосованість такого законодавства повинні бути ретельно продумані, аби надмірно не втручатися у право партій як вільних об'єднань керувати своїми внутрішніми справами. Проте оскільки партії сприяють вираженню політичних поглядів і є інструментами для висування кандидатів на виборах, деяке регулювання внутрішньої діяльності партій можна вважати необхідним для забезпечення належного функціонування демократичного суспільства. Звичайно таке регулювання обмежується вимогою, аби партії були прозорими в ухваленні рішень і зверталися до думки членів партії при визначенні партійного керівництва і кандидатів [14, с. 81].

У п. 128 Кодексу належної практики щодо політичних партій, ухваленого Венеціанською комісією на 77 пленарній сесії на основі коментарів К. Клоза Монтеро, Ж.-К. Кольяра, зазначено, що внутрішня структура політичних партій має бути чіткою і прозорою, оскільки вона є тим каналом, через який відбираються партійні працівники та публічні посадові особи і через який вони можуть бути підзвітними перед членами партії. Внутрішні норми, що регулюють функціонування органічної структури, також повинні керуватися принципами ясності і прозорості та забезпечувати ефективний зв'язок між функціональними підрозділами та тематичними секціями, що діють на різних географічних рівнях. Велике значення має зв'язок між центральним керівництвом партії та організаціями на регіональному і місцевому рівнях, які мають

основне значення для взаємодії партії з громадянським суспільством і участі громадян у місцевому суспільному житті [15].

Ганс-Йоахім Феен визначив вісім ознак успішної, зорієнтованої на тривале існування політичної партії: 1) наявність стабільного електорального базису, який складається з певних соціальних груп виборців; 2) широка організаційна мережа, яка буде представлена власними офісами і помітна у своїй діяльності по всій території країни; 3) активна членська організація; 4) партія мусить бути комунікативною, причому як усередині, так і наззовні; 5) власний, тільки їй притаманний профіль, який чітко відрізняв би від усіх інших партій; 6) партія повинна бути керованою; 7) партія мусить бути спроможною до інтеграції; 8) партія повинна мати здатність – як організаційну, так і фінансову – до проведення виборчих кампаній [16, с. 17].

Н. Богашева наголошує, що, на жаль, в Україні панує погана традиція формування партій лідерського типу, де вирішальною є особиста позиція вождя, участь членів партії у процесі ухвалення рішень мінімальна, а процедура ухвалення партійних рішень далека від прозорості. Тому фальшивим слід вважати проголошення демократичних ідеологічних засад і цілей партії, яка застосовує у партійному житті авторитарні форми управління, де колегіальні органи підкорені волі єдиної особи – лідера, який вважає себе мало не власником партії.

Політичні партії являють собою форму асоціації, життєво важливу для належного функціонування демократії. З метою запобігання виявам екстремізму в діяльності партії необхідно зобов'язати політичні партії підтримувати демократичність своєї внутрішньої організації, здатність членів партії вибирати чи відкликати політичних лідерів, рівне і пропорційне представництво інтересів меншості в партії. Це буде гарантією проти формування вождистських партій тоталітарного типу, яким притаманна орієнтація на ідеологію і практику політичного екстремізму [17, с. 45].

Політична партія може вважатися демократичною за умови дотримання таких вимог:

- децентралізація партійної діяльності, делегування: баланс між керівними функціями у центрі та на периферії, визначення і розмежування повноважень; виборні механізми формування керівних органів;

- демократичні механізми ухвалення рішень, інклюзивність: внутрішньопартійні рішення ухвалюються колегіально (шляхом голосування або консенсусу); рішення із загальних питань ухвалюються з урахуванням позиції місцевих осередків, існує можливість «низової ініціативи»; рішення місцевих питань стосуються компетенції локальних осередків;

- прозорість у роботі з ресурсами: локальні осередки та рядові члени мають доступ до фінансової інформації тією мірою, якою це не загрожує інтересам партії;

– підзвітність: керівництво партії та її центральні органи складають і надають партії регулярні звіти з політичної діяльності організаційних та фінансових питань; діють контрольно-ревізійні органи [1, с. 13].

Організаційна структура українських партій не відповідає сучасному розумінню партії як політичного підприємства в умовах функціонування конкурентного політичного ринку, а скоріше нагадує напівтіньову, напівзакриту структуру для обслуговування інтересів вузьких кіл бізнесових та політичних угруповань. Завдяки цим обставинам сформулювалися такі характерні риси структури українських партій:

- переважання принципів авторитарного або демократичного централізму у внутрішньопартійному житті;
- поєднання представницьких, арбітражних та виконавчих функцій на рівні партійного керівництва;
- відсутність фахового партійного апарату, який би володів сучасними політичними технологіями;
- відсутність партійних фракцій, які б стимулювали внутрішньопартійну конкуренцію, та цивілізованого механізму формування партійного лідерства;
- спрощений (неринковий) механізм політичної мотивації, який робить успіх політичної кар'єри залежним здебільшого від клієнтелістських стосунків з партійними лідерами, а не від заслуг перед партією;
- непрозорий механізм розподілу партійних фінансів;
- залежність партійних лідерів від владних та олігархічно-кланових структур.

Загалом розпливчата, недостатньо деталізована нормативна основа партійного будівництва унеможлиблює контроль за виконанням партійних рішень. Така організаційна структура також не сприяє припливу до партійних лав ініціативних, високоінтелектуальних та моральних кадрів, не забезпечує постійної циркуляції, оновлення кадрового потенціалу політичних партій. Політичні технології українських партій мають примітивний популістський характер, зорієнтовані не на далеку перспективу утвердження власного електорального сегмента, а на короточасне маніпулювання стереотипами масової свідомості. Тому українські партії не намагаються сформувати свою ідеологічну позицію в суспільстві, здобувши таким чином масову підтримку своїх ідеологічних прихильників, а постійно пристосовуються до виборчої кон'юнктури, маневруючи між ідеологічно неоднорідними електоральними групами, владою та олігархічними угрупованнями [18].

О. Нідермайер виділяє такі моделі внутрішньопартійної демократії.

І. Партійна модель, що базується на економічній теорії демократії: відбувається зміна внутрішньопартійної демократії на міжпартійну демократію. Оскільки активна участь членів партії у внутрішньому партійному житті та залученні нових членів розглядається як дисфункція, то партійне керівництво



намагається уникнути цього за рахунок централізації партійної структури. Це дає змогу суттєво зекономити засоби, не допустити обмеження свободи партійного керівництва і сприяє ефективній діяльності партійної організації.

II. Модель демократії, спрямована на забезпечення працездатності політичної системи: ядро партій становить конкуруюча між собою партійна еліта. В той же час члени партії не беруть участі у формуванні внутрішньопартійної політики, а тільки забезпечують легітимацію партійної еліти шляхом внутрішньопартійних виборів і контролю за діяльністю обраних представників.

III. Модель, що спирається на реальну участь партійної бази у формуванні партійної політики: внутрішньопартійне волевиявлення формується знизу вгору, орієнтуючись на партійну базу. Звичайні члени партії беруть реальну, а не формальну участь в ухваленні внутрішньопартійних рішень на будь-якому рівні організації.

Отже, в першій моделі, через побоювання втрати центральним керівництвом важелів впливу, комунікація є централізованою та низхідною. Центр не підтримує ініціатив регіональних і місцевих партійних організацій, а рядовий член є лише отримувачем інформації з центру. Друга модель використовує рядових членів для забезпечення легітимації діяльності партійної еліти в межах політичної системи держави. Для третьої моделі характерна висхідна комунікація, центр прислуховується до ініціатив нижчестоящих партійних організацій, а тому член партії є активним суб'єктом процесу комунікації [19].

Політологи пропонують декілька шляхів виходу із ситуації, що склалася:

1) внесення відповідних змін до закону про політичні партії. Але керівництво політичних партій, в тому числі представлених у парламенті, абсолютно не зацікавлене у запровадженні діючої внутрішньопартійної демократії;

2) внесення відповідних змін до закону про вибори народних депутатів, тобто зміна виборчої системи, запровадження відкритих виборчих списків, коли самі виборці обирають конкретних кандидатів зі списку. Однак з'явиться загроза того, що виборцям не під силу буде розібратися у великій кількості кандидатів;

3) добровільний розвиток існуючих партій в напрямку внутрішньої демократизації і в першу чергу внесення відповідних змін до партійних статутів. Але й тут є обов'язкова умова – наявність і вияв політичної волі, без якої, на нашу думку, мало що може зрушитися з мертвої точки.

Політичні партії є тим інститутом громадянського суспільства, через який здійснюється безпосередній зв'язок між громадянським суспільством, з одного боку, і механізмом здійснення демократичної публічної влади – з другого. Партійна система виглядає респектабельно: у Міністерстві юстиції України зареєстровано 201 політичну партію; створюється картина конкурентного політичного плюралізму західного зразка. Проте при детальному аналізуван-

ні діяльності політичних партій та законодавства України, що її врегульовує, проглядається істотна віддаленість від західного зразка. Порівняння стану конституційного регулювання діяльності політичних партій в Україні з його регулюванням на цьому рівні в більшості європейських держав дає можливість дійти висновку про його недостатність у багатьох аспектах. Головна претензія при цьому полягає в констатації повної відсутності в Основному Законі України застережень щодо: демократичності внутрішнього організаційного устрою політичних партій; методів їх діяльності; порядку фінансування; прямої заборони так званих тоталітарних партій; відкритості (нетаємності) структур політичної партії.

Без формулювання таких вимог конституційне регулювання цього сегмента громадянського суспільства не може досягти своїх цілей. Наприклад, Конституція Польської Республіки передбачає, що політичні партії мають за мету «демократичними методами впливати на формування політики держави», а їх фінансування є гласним (ст. 11), а також забороняє «існування політичних та інших організацій, які в своїх програмах звертаються до тоталітарних методів і прийомів діяльності нацизму, фашизму та комунізму...» М. Дюверже зазначав, що тоталітарні партії відрізняються від демократичних за такими специфічними ознаками, зокрема: внутрішня централізація, одноманітність, відсутність внутрішніх розбіжностей; закритий характер; призначення керівництва зверху донизу, їх кооптація; сакральний характер; домінування партії над парламентарями.

Проблема полягає у тому, що Закон України «Про політичні партії в Україні» не передбачає вимог щодо демократичної внутрішньої організації партії. Справді, вітчизняні політичні партії володіють організаційними ознаками, які роблять їх, власне, недемократичними структурами, а саме:

1) надцентралізована структура та організація передбачають можливість для керівного органу чи вищестоящої партійної структури розпуску вищестоящого осередку, виключення зі складу партії будь-якого її члена за «дискредитацію» політичної партії. Первинні осередки в такій організаційній атмосфері не спроможні впливати на ухвалення рішень керівними органами партії. Централізм в організації закріплено у статутах політичних партій;

2) керівні органи партій не формуються через демократичні процедури. Лідер (голова) партії не отримує мандата довіри з боку партійного з'їзду через процедуру таємного голосування – за окремими винятками, такою є ситуація у більшості політичних партій;

3) політичні партії ухвалюють рішення з питань здійснення окремих функцій публічної влади також за межами демократичних процедур. Ідеться про формування і висунення партією кандидата у президенти чи списків кандидатів у депутати різного рівня тощо. Як видається, саме відсутність демократичних процедур у формуванні списку кандидатів призводить до його

наповнення неопублічними та випадковими особами. Не тільки в країнах – членах ЄС, а й навіть у Російській Федерації має місце розуміння необхідності врегулювання питань демократичного ухвалення рішень політичними партіями. Згідно з ч. 3 ст. 25 Федерального Закону РФ «Про політичні партії» рішення про обрання керівних і контрольно-ревізійних органів політичних партій та їх регіональних відділень, а також про висування кандидатів в органах державної влади і органах місцевого самоврядування ухвалюються таємним голосуванням. Внутрішньо недемократичні партії, природно, не можуть сприяти зміцненню демократичного політичного режиму [20, с. 20].

Н. Богашева зазначає про проблему потреби та правомірності встановлення державного контролю на рівні додержання політичною партією вимог внутрішньопартійної демократії. Не може вважатися демократичною партія, яка не застосовує у своєму внутрішньому житті засад демократії. Адже саме у поточному функціонуванні партійних структур та органів виховуються члени партії, отримують зразки для наслідування та набувають навичок участі у суспільно-політичних, у тому числі владних, відносинах. Як зазначає В. Лапасава, внутрішнє облаштування партії – це модель її уявлення про функціонування державної влади. Не може бути, щоб партія, побудована за авторитарним чи тоталітарним типом, скеровувала б свої дії наззовні на реалізацію демократичних принципів і цілей. Тому важливо, аби внутрішні відносини в партії будувалися на засадах демократії, аби у власній діяльності партії застосовували демократичні ідеї. Проте недостатня укоріненість демократичних традицій може викликати потребу нормативного впливу, що стає необхідним у демократичній державі. Встановлення законодавчих приписів, спрямованих на забезпечення суспільно необхідного рівня внутрішньопартійної демократії, є певним втручанням держави у сферу статутного регулювання внутрішньої діяльності партії [21, с. 38].

Контроль за внутрішньоорганізаційною (статутною) діяльністю політичної партії є глибокою формою втручання держави в автономне функціонування цього незалежного об'єднання громадян, втручання у стосунки членів партії між собою. Встановлюючи можливість такого втручання, необхідно дуже точно визначити його обсяг. Вимога забезпечення внутрішньопартійної демократії повинна реалізуватися з надзвичайною обережністю, із збереженням максимальної автономії партій і різноманітності партійної системи [21, с. 39].

На думку І. Павленко, реалізація принципів внутрішньої демократії уможливить таке:

- 1) здійснювати реформи, виходячи не тільки з власних вузькогрупових інтересів, скільки з урахуванням інтересів своїх виборців та широкого кола членів партії;

- 2) сприятиме зниженню рівня конфліктності вітчизняної політики та полегшенню формуванню режиму консенсусної демократії. Цей чинник також

є обов'язковою умовою поширення у суспільстві та політикумі принципів політичної культури;

3) стимулюватиме партії до власного більш швидкого ідеологічного оформлення; відповідального ставлення до написання і виконання своїх програм та зменшить використання популізму в політиці як методу маніпуляції виборцями;

4) сприятиме професіоналізації лідерського складу партій (внаслідок створення атмосфери внутрішньопартійної конкуренції еліт) та його постійної ротації. Це не тільки призведе до більш фахового виконання депутатами своїх обов'язків та відповідального підходу до формування органів влади, а й зменшить рівень персоніфікації політичного процесу, надасть партіям перспективу «пережити» своїх лідерів [16, с. 23].

**Висновок.** Внутрішньопартійна демократія виступає важливим чинником партійної політики. Демократичні структури ґрунтуються на принципі ухвалення рішень більшістю та захисті прав меншості. Певна річ, що ці різні погляди мають орієнтуватися на спільну політичну мету партії та її ідеологічні засади. Можливі три шляхи запровадження внутрішньопартійної демократії: внесення змін до Основного Закону; внесення змін до закону про політичні партії, вибори народних депутатів; добровільний розвиток існуючих партій в напрямку внутрішньої демократизації. Віра партії в демократичні принципи має відображатися не тільки в статуті, а й у відносинах між лідерами та членами партії. Це означає, що партія повинна бути відданою практиці демократичної поведінки.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Основні процедури внутрішньопартійної демократії. Аналітичний огляд [Електронний ресурс] / підготовлено С. Г. Конончук, О. А. Ярошем / Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2012. – Режим доступу: [http://www.ucipr.kiev.ua/userfiles/party\\_democracy2012.pdf](http://www.ucipr.kiev.ua/userfiles/party_democracy2012.pdf).
2. Череватий С. В. Партійна еліта України: амбіції та результати / С. В. Череватий // Влада та суспільство під впливом закону «циркуляції еліт»: матеріали міжнар. наук.-теор. конф. (XXIII Харк. політол. читання). – Х.: ХАП, Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого / голов. ред. А. П. Гетьман та ін., 2010. – С. 60–62.
3. Веніславський Ф. В. Динаміка політичної структуризації українського суспільства / Ф. В. Веніславський // Політична наука в епоху суспільних перетворень: потенціал і його реалізація: матеріали міжнар. наук.-теор. конф. (XXV ювілейні Харк. політол. читання). – Х.: Харк. асоціація політологів, Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», НДІ держ. будівництва та місц. самоврядування, Нац. акад. правов. наук України, 2012. – С. 144–146.
4. Романюк А. Партії та електоральна політика [Електронний ресурс] / А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів: ЦПД – Астролябія, 2005. – 348 с. Режим доступу – [http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Shveda\\_Romanyuk/Romanyuk\\_Shveda\\_M1.pdf](http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Shveda_Romanyuk/Romanyuk_Shveda_M1.pdf).

5. Шиманова О. В. Чинники функціонування внутрішньопартійної комунікації [Електронний ресурс] / О. В. Шиманова // Вісн. СевНТУ: зб. наук. праць. – Севастополь, 2011. – Вип. 123. – Режим доступу: <http://sevntu.com.ua/jsui/handle/123456789/5007>.
6. Scarrow Susan. Political parties and democracy in theoretical and practical perspectives. Implementing intra-party democracy [Електронний ресурс] / Susan Scarrow. – The National Democratic Institute for International Affairs. – Режим доступу: [http://www.accessdemocracy.org/files/1951\\_polpart\\_sarrow\\_110105.pdf](http://www.accessdemocracy.org/files/1951_polpart_sarrow_110105.pdf).
7. Постол О. Є. Політичні партії як об'єкт політичної філософії / О. Є. Постол, А. А. Постол // Держава і право. Юрид. і політ. науки / голова редкол. Ю. С. Шемшученко, 2010. – Вип. 47. – С. 695–702.
8. Гаєва Н. П. Закон України «Про політичні партії в Україні»: деякі актуальні проблеми / Н. П. Гаєва // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2005. – Вип. 2. – С. 67–73.
9. Берченко Г. В. Конституційні засади внутрішньопартійної демократії в Україні / Г. В. Берченко // Громадянське суспільство і права людини : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 9 груд. 2010 р. / Нац. акад. правов. наук України, НДІ держ. будівництва та місц. самоврядування, Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – С. 146–148.
10. Кодекс адміністративного судочинства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
11. Про політичні партії в Україні [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>.
12. Рішення Конституційного Суду України від 23.05.2001 № 6-рп/2001 (справа щодо конституційності статті 248-3 ЦПК України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/dccatalog/list?currDir=9394>.
13. Керівні принципи регулювання діяльності політичних партій, прийняті Венеціанською Комісією на 84 пленарній сесії (Венеція, 15–16 жовт. 2010 р.) // Вибори та демократія. – 2011. – № 2. – С. 60–82.
14. Кодекс належної практики щодо політичних партій : Ухвалений Венеціанською Комісією на 77 пленарній сесії на основі коментарів пана К. Клоза Монтеро, Ж-К. Кольєра // Вибори та демократія. – 2010. – 1. – С. 84–120.
15. Павленко І. А. Інститут внутрішньопартійної демократії як чинник формування ефективної моделі державної влади [Електронний ресурс] / І. А. Павленко // Стратегічні пріоритети. № 4(9), 2008. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/9/3.pdf>.
16. Ерыгина В. И. Ограничения экстремизма в деятельности политических партий для защиты парламентской демократии / В. И. Ерыгина // Правоведение. – 2011. – № 1. – С. 44–59.
17. Політологія : навч. посібник / Гелей С. Д., Рутар С. М. – 5-те вид., переробл. і допов. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2004. – 645 с.
18. Нідермайер О. Внутрішньопартійна демократія / О. Нідермайер // Політичні партії в демократичному суспільстві. – К., 2001. – С. 23–40.
19. Лемак В. Політичні партії як інститут громадянського суспільства: проблеми правового регулювання в Україні / В. Лемак // Право України. – 2010. – № 7. – С. 18–23.
20. Богашева Н. Державний контроль щодо політичних партій у контексті свободи об'єднання / Н. Богашева // Вибори та демократія. – 2011. – № 4. – С. 36–41.

## ВНУТРИПАРТИЙНА ДЕМОКРАТИЯ: ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Мануйлов Е. Н., Толочко М. В.

*Рассмотрен важный фактор партийной политики, один из критериев, который отличает настоящую партию, способную выполнять публичную политическую функцию – внутрипартийную демократию. Проанализированы факторы, при соблюдении которых политическая партия может считаться демократической. Приведены модели внутрипартийной демократии. Сделан вывод о необходимости регулирования внутренней деятельности партии для обеспечения надлежащего функционирования демократического общества.*

**Ключевые слова:** демократия, политическая партия, внутрипартийная демократия, организационная структура.

## INTERNAL DEMOCRACY: PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Manuilov E. N., Tolochko M. V.

*The important factor of party policy, which was analyzed, is one of the reasons, that indicates the true party. This party must be able to execute such a public political function as internal party democracy. The factors, observance of which will make possible for political party to be truly democratic, are also analyzed. The types/models of the internal party democracy are brought. The conclusion about the necessity to adjust the internal party activity for providing of the proper functioning of democratic society is made.*

**Key words:** democracy, political parties, internal party democracy, the organizational structure.



УДК 316.7

В. В. Міхеєва, кандидат історичних наук, доцент

## МОЛОДЬ У ВІДТВОРЕННІ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ

*Проаналізовано процес духовного відтворення та роль у ньому молоді, суб'єкт та об'єкт духовного виробництва, його кінцева мета. Розглянуто питання про духовне споживання як процес освоєння духовних цінностей. Сформульовано основні функції молоді в духовному відтворенні.*

**Ключові слова :** духовність, молодь, суспільство, духовне життя, відтворення, функції.

**Актуальність проблеми** вивчення духовного відтворення і ролі у ньому молоді не може викликати сумнівів. Інтегруючись у громадські стосунки, молодь реалізує в них відтворювальну функцію. Ідентифікуючись з одними соціокультурними зразками, відкидаючи інші, індиферентно ставлячись до третіх, молодь покоління сприяє відтворенню відповідних потреб, ідей, норм та цінностей, реалізації тих або інших інтересів, формує власні цілі і засоби їх досягнення. У цьому процесі молодь реалізує сутнісні соціальні функції – спадкоємності та інновації, виступаючи найважливішим суб'єктом громадського відтворення. Цей процес, як і духовне життя в цілому, набуває своїх особливостей під впливом соціально-історичних умов, тієї ролі, яка відводиться молоді, і тим, на що орієнтована сама молодь. За характером участі молоді в різних аспектах духовного життя, її відтворенні і споживанні можна судити про особливості становлення соціальної суб'єктності молоді в цій сфері.

**Метою** статті є дослідження функцій молоді в духовному відтворенні.

**Аналіз останніх джерел і публікацій** вказує на те, що проблематика духовного життя посідає важливе місце в системі соціологічного знання. Її розроблення бере свій початок ще в роботах Г. Гегеля, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма. Цілісна концепція духовного життя міститься в марксистському підході. Розробленню проблем духовного життя, що цікавлять нас, присвячено праці наших сучасників М. Кагана, Л. Когана, Ф. Минюшева.

У широкому плані процес відтворення є «постійним повторенням, безперервним відновленням процесу громадського виробництва, покликаним забезпечувати розвиток суспільства і окремих його груп як цілісної системи» [1, с. 212]. Тому відтворення зовсім не означає лише самозбереження і самовідновлення соціальних систем, яке відрізняє їх просте функціонування, репродукцію досягнутого стану. Такою ж невід'ємною частиною процесу відтворення є й соціальна динаміка – перехід соціальної системи або її елементів до нового кількісно-якісного стану. Тому у відтворювальному механізмі присутні процеси стабілізації і процеси розвитку.

Залежно від характеру відтворення може бути деструктивним, що виражається у відставанні рівня компетентності, відповідальності і кваліфікації порівняно із зростанням складності проблем, простим – прагнення адаптуватися до умов, що склалися, або розширеним, при якому громадське виробництво поновлюється в масштабах, що все збільшуються [2, с. 212–213]. Це збільшення досягається або екстенсивним шляхом, за рахунок чисельного зростання продуктивних сил, включених в той чи інший процес, або інтенсивним, при якому основу прирощення складають і кількісні, і якісні зміни відтворювального процесу. Інтенсивне відтворення досягається за рахунок зростання соціального потенціалу, підвищення кваліфікації, розширення соціальних компетенцій, зміцнення етичної складової діяльності і т. д.

Суб'єкт духовного виробництва матеріалізує свою діяльність у продукт, при цьому в цьому разі не істотно, чи цей продукт виступає в речовій формі, чи у вигляді самого акту діяльності. У кожному продукті духовного виробництва в «згорнутому», кристалізованому вигляді представлені усі компоненти процесу духовного виробництва [3, с. 67]. Тому в духовному відтворенні виявляється єдність суб'єкта і об'єкта – самого учасника і того, що їм відтворюється. Продукти духовної діяльності у зв'язку з цим є опредмечуванням духовних сутнісних сил людини, а розкриття через продукти праці – постійним процесом самоствердження людини.

Кінцевою метою духовного виробництва є певна спільність людей, на яку впливає суб'єкт духовного виробництва, що дозволяє представити його як «оброблення людей людьми» [4, с. 35]. В той же час процес духовного виробництва є загальним універсальним взаємозв'язком і доповненням в цьому універсальному взаємозв'язку власною творчістю творчої діяльності іншого суб'єкта духовного виробництва. Вияв творчого начала, вираженого в здатності бути не тільки об'єктом впливу, а й активним суб'єктом дії на самого себе і навколишній світ, становить основу соціальної суб'єктності в духовній сфері.

Продукт духовного виробництва виступає носієм закладеного в ньому певного духовного змісту і своєї завершеності він набуває в системі споживання, яке відбувається на основі когнітивного, чуттєвого, емоційного перероблення духовного змісту духовного продукту. Духовне споживання має не менш активний і творчий характер, обумовлений обранням, оцінюванням продуктів духовного виробництва в процесі їх освоєння, причому це оцінювання справляє безпосередній вплив на самого суб'єкта духовного виробництва [4, с. 17–18], освоєнням результатів духовного виробництва, якщо вони виражені в речовій формі, та інтеріоризацією, тобто включенням у свій внутрішній світ, якщо ми маємо справу з ідеями, цінностями, потребами, інтересами. Отже, духовне споживання як освоєння духовних цінностей є духовно-перетворювальним процесом, тобто тим полем, на якому так само реалізується соціальна суб'єктність.

У процесі виробництва і споживання, взятих у єдності, відбуваються продукування і репродукціювання ціннісно-нормативних контурів, світоглядних горизонтів молоді, адекватних новим реаліям соціокультурного життя, що міняються, а також активізується формування картини світу, що в сукупності регулює соціальну діяльність молодого покоління і визначає параметри її духовної культури. Остання «об'єднує усю сферу духовних цінностей, образів, оцінок, норм, уявлень, символів, що набувають особливої значущості у практичних галузях діяльності, соціальних стосунках та міжособовій взаємодії» [5, с. 529]. Будучи продуктом діяльності окремих індивідів, духовна культура у свою чергу формує особу кожного конкретного індивіда – його світогляд, погляди, настанови, ціннісні орієнтації як елементи свідомості



молоді. Тому духовне виробництво як виробництво свідомості виступає в певній громадській формі [6, с. 195].

У теоретичній концепції, розробленій В. Чупровим [7], із суб'єктністю у відтворенні суспільства пов'язується сутнісна характеристика молоді як особливої соціально-демографічної групи. Зміна поколінь супроводжується не тільки процесом простого відтворення (спадкоємності) соціальної структури, а й оновленням усієї системи громадських стосунків (інновацією), а також передаванням оновленого сукупного громадського досвіду від одного покоління до іншого (трансляцією). Тим самим опосередковують основні соціальні функції молоді – відтворювальну, інноваційну та трансляційну. В результаті простого відтворення вона наслідуює соціокультурний досвід, відтворюючи той, що склався на момент її власного становлення як суб'єкт соціального життя, характер і структуру громадських стосунків. А в перебігу розширеного відтворення оновлює його з урахуванням соціальних умов, що змінилися, і нового досвіду, транслуючи сприйнятий та оновлений досвід новим поколінням. Завдяки такому поєднанню функцій забезпечуються безперервність і циклічність відтворювального процесу, збереження цілісності та розвиток суспільства.

Таким чином, як **висновок** зазначимо, що при цьому концептуальному підході до молоді реалізується діяльнісно-активістська парадигма в дослідженні духовного відтворення і духовного життя, висхідна до ствердження К. Маркса про те, що люди народжуються в одних умовах, але, впливаючи на них у процесі своєї життєдіяльності, перетворюють ці початкові обставини. У тому, як саме реалізується цей зустрічний процес, складається уявлення про взаємовідносини між об'єктивними умовами суспільно-історичного буття і роллю соціальних агентів, які своєю практичною діяльністю змінюють і соціальні інститути, і самих себе. Зазначимо, що в сучасній соціології діяльнісно-активістська парадигма активно розвивається стосовно широкого спектру соціальних проблем сучасних динамічних суспільств [8, с. 112]. При аналізуванні соціальної суб'єктності молоді ця парадигма видається особливо продуктивною.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Российская социологическая энциклопедия / под ред. Г. В. Осипова. – М. : НОРМА – ИНФРА, 1998.
2. Радаев В. В. Социальная стратификация / В. В. Радаев, О. И. Шкаратан. – М. : Аспект Пресс, 1996.
3. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс. – М. : Прогресс, 1991.
4. Маркс, К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 3.
5. Орлова И. Б. Культура духовная / И. Б. Орлова // Социологическая энциклопедия: в 2 т. Т. 1 / Нац. обществ.-науч. фонд ; рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин; гл. ред. В. Н. Иванов. – М. : Мысль, 2003.

6. Барулин В. С. Социальная философия : учебник / В. С. Барулин. – Изд. 2-е. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2000.
7. Чупров В. И. Развитие молодежи: концептуализация понятия / В. И. Чупров // Молодежь России: социальное развитие. – М. : Наука, 1992; Чупров В. И. Социальное развитие молодежи. Теоретические и прикладные проблемы / В. И. Чупров. – М. : Социум, 1994; Чупров В. И. Развитие социальное // Социологическая энциклопедия: в 2 т. / В. И. Чупров. – М. : Мысль, 2003. – Т. 2. – 305.
8. Ядов В. А. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций : курс лекций / В. А. Ядов. – СПб. : Интерсоцис, 2006.

## МОЛОДЕЖЬ В ВОСПРОИЗВОДСТВЕ ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ

*Мухеева В. В.*

*Проанализированы процесс духовного воспроизводства и роль в нем молодежи, субъект и объект духовного производства, его конечная цель. Рассмотрен вопрос о духовном потреблении как процессе освоения духовных ценностей. Сформулированы основные функции молодежи в духовном воспроизводстве.*

**Ключевые слова:** *духовность, молодежь, общество, духовная жизнь, воссоздание, функции.*

## THE YOUTH IN REPRODUCTION OF SPIRITUAL LIFE

*Mikheeva V. V.*

*The process of spiritual reproduction, youth's role in it, subject and object of spiritual production, its final aim are analysed in the article.*

*The question of spiritual consumption is examined as the process of developing spiritual valuables. The main youth functions in spiritual reproduction are formulated.*

**Key words:** *spirituality, youth, society, spiritual life, reproduction, functions.*



УДК 37.013.73

*І. Г. Мухіна, кандидат історичних наук, доцент*

## ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР І ОСОБИСТІСТЬ: РАДЯНСЬКИЙ ВИМІР

*Розглянуто проблеми розвитку особистості засобами радянського освітньо-культурного простору. Звернено увагу на теорії радянських і західних теоретиків, у яких розкриваються особливості адаптації і духовної місії особистості як суб'єкта*

освітньо-культурних процесів. Акцентовано на ідеологічному протистоянні радянської і західної філософії та педагогіки.

**Ключові слова:** особистість, освітньо-культурний простір, суб'єкт, виховання, педологія, педагогіка, виховання.

**Актуальність проблеми.** Освітньо-культурна система будь-якого суспільства покликана формувати світогляд особистості, впливати на освоєння нею суспільних цінностей та допомагати людині адаптуватися до умов даної суспільно-економічної формації. У XX ст. відбувся швидкий перехід від аграрно-індустріальних до індустріальних суспільств, що вимагав докорінних змін у системі освіти та культури. У радянському суспільстві як одному з індустріальних суспільств велика увага приділялася розвитку освіти і культури, а суттєві результати освітньо-культурних процесів становили великий інтерес з боку західних суспільств, що досліджували як зміст, так і форму всіх радянських освітньо-культурних інститутів. Але тоталітарний характер управління радянським суспільством вплинув на появу специфічних особливостей системи освіти та виховання, без дослідження яких неможливо зрозуміти менталітет, притаманний особистості радянської формації. Це зумовлює актуальність дослідження цієї проблеми.

**Аналіз останніх джерел і публікацій.** Розвитку особистості освітньо-виховними та культурними засобами приділяли велику увагу деякі відомі радянські теоретики, серед них Н. Крупська, Л. Виготський, В. Сухомлинський, В. Білоус та ін. [2; 3; 6; 11; 12]. У працях Ф. Фрадкіна, Л. Степашко, І. Ковальчука, Є. Соколова, О. Сухомлинської, Л. Булай та інших аналізуються та критикуються буржуазні теорії виховання особистості, але крізь призму ідеологічних настанов, притаманних радянській освітньо-виховній системі [1; 4; 5; 7; 10]. Проте вони мають досить упереджений характер, розкривають лише окремі аспекти проблеми і потребують сучасного переосмислення. З цього випливає **мета статті** – дослідити освітньо-культурний простір крізь призму формування теорій виховання особистості, звернути увагу на дослідження особистості радянськими та західними вченими, особливості ідеологічного протистояння з буржуазним світом через засоби освіти та виховання.

**Виклад основного матеріалу.** На початку 20-х років XX ст. в освітньо-виховній сфері панували альтернативні підходи, що були спрямовані на пропагування так званого «вільного виховання» і принципів трудової школи західноєвропейських та американських зразків. Вільний фізичний і психічний розвиток особистості базувався на теоріях саморозвитку, самоорганізації та індивідуальної творчості людини [1, с. 150]. Але в умовах установа диктатури пролетаріату європейські теорії виховання особистості, які враховували індивідуальність особистості і свободу вибору, не відповідали потребам соціалістичного суспільства з жорстко регламентованими цінностями про-

летарської, пізніше соціалістичної, культури, тому швидко були замінені на соціалістичну модель виховання, етики та моралі. Виховання особистості і громадянина пролетарської держави розглядалося як основне завдання всіх органів освіти та культури, а ідеологізація освіти та виховання стала обов'язковим атрибутом освітньо-виховного процесу. Велике значення приділялося суспільному комуністичному вихованню. Комуністом вважалася людина комунікабельна, із сильно розвиненими суспільними інстинктами, яка прагне добра і щастя для всіх членів суспільства. Ці утопічні постулати ґрунтувалися на формуванні таких елементів: суспільні інстинкти, суспільна свідомість, суспільні навички [2, с. 82].

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років посилюються суцільна політизація та суспільна ідеологізація освітньо-культурних інститутів, що були спрямовані на виховання «нової людини», яка має оптимістичний погляд на майбутнє, володіє навичками колективної праці, неухильно захищає інтереси соціалізму від ворожих посягань, віддана ідеям правлячої партії. Особистість повинна була стати свідомим інтернаціоналістом, готовим прийти на допомогу світовому пролетаріату, що бореться «з деспотією буржуазного суспільства». Особисте життя людини розглядається як невід'ємне від суспільного життя [3, с. 112]. Будь-яке відхилення від генеральної лінії культурної політики партії та звернення до досвіду буржуазних країн у цей період сприймалися як вияви шкідливої, ворожої діяльності та диверсія. Крім того, через освітньо-культурну систему більшовицькі ідеологи прагнули виховати в людині потребу в обов'язковій суспільно-виробничій праці, сформувати нову комуністичну мораль, у якій особисті інтереси підпорядковані суспільним та виробляється усвідомлена дисципліна борця і будівельника комунізму. Крамольними стають ідеї особистості як вищої цінності соціальної культури, гармонійного єднання блага індивіда і суспільного блага, його прагнення саморозвитку, самовизначення, творчості. Людина фактично зводилася до сукупності соціальних функцій носія якостей, що забезпечують зміцнення основ тоталітарного суспільства [4, с. 216].

Ще на початку XX ст. російські вчені-педологи Н. Рум'янцев, А. Нечаєв, Г. Россолімо, А. Мазурський, В. Кашенко та інші вважали, що у вихованні слід обов'язково враховувати індивідуальність дитини, особливості її характеру та поведінки, що визначають обрання засобів виховного впливу на неї. Створення відповідних умов для дитини повинно було розвинути її самостійне мислення та творчу самостійність. Педологічна наука спрямовувала виховний процес на розвиток особистості, формування глибоких і всебічних уявлень про навколишній світ. Педологічні теорії знайшли відгук на радянській освітній ниві, яка являла собою експериментальне поле для втілення у життя нових, сміливих ідей. Так, В. Кашенко розробив індивідуальний підхід до виховання особистос-

ті, А. Лазурський запропонував типологію особистостей та обґрунтував педагогічні аспекти взаємодії вчителя і учня. Але демократизація освіти тривала недовго. У другій половині 20-х років від педологів та педагогів почали вимагати використання класового підходу до виховного процесу, абсурдних доведень того, що «пролетарська дитина» краще і вище дітей з інших соціальних груп. Багатьох педологів органи влади називали ідеалістами, які використовують душу дитини, вічні загальнолюдські моральні якості. Протилежну позицію у радянській педології зайняли рефлексологи І. Арямов, А. Дернов-Ярмоленко, Ю. Фролов та ін., які ототожили дитину з машиною, яка діє як автомат і реагує на зовнішнє середовище. Рефлексологи захопилися дослідженнями фізіології вищої нервової діяльності, повністю не враховуючи особливості розвитку дитини як особистості [5, с.14]. У цілому всі принципи рефлексології переносилися у педагогіку, а «виховання» розглядалося як вироблення систематично організованих умовних рефлексів на підставі того, що механізм свідомості є лише простим рефлекторним механізмом [6, с. 73]. Соціогенетики С. Моложавий, А. Залужний, А. Залкінд та інші акцентували увагу на визначній ролі зовнішніх чинників у вихованні та формуванні особистості. Перебільшуючи значення середовища у виховному процесі, соціогенетики намагалися науково обґрунтувати «відмирання» школи як виховного закладу, тим самим принижуючи роль виховання у процесі формування дитини, а педологію визначили як непотрібну науку [5, с. 14].

У 70–80-х роках радянські теоретики здійснили спробу критично розглянути концепції буржуазних культурологів стосовно адаптації людини до сучасного суспільства, в яких роль культури, освіти, інформації у розвитку особистості висувається на перший план. Критично проаналізована буржуазна теорія про те, що індивід повинен самостійно усвідомити, як використати закладені у ньому можливості розвитку, що людство може досягти «культурного відродження» шляхом зміни свідомості. Все це розглядалося як гра словами. Позитивно сприймаючи тезу про залучення людей до участі спільно працювати, спільно думати, спільно творити, вирішувати та відповідати, радянські культурологи схилилися до того, що в умовах капіталістичної формації, без змін у системі навчання і освіти це зробити неможливо [7, с. 34]. Критиці підлягала й так звана комунікативна педагогіка, розроблена німецькими вченими Д. Бааке, К. Моленхауером, Ю. Хабермасом, К. Шиллером та ін. Групи, з якими працює вихователь, розглядалися як інструмент соціального контролю і чинник соціалізації індивіда. Але відсутність ідеологічного виховання робило комунікативну педагогіку неприйнятною для використання в радянській освітньо-виховній системі, а комунікативні можливості вихователя розцінювались як гіперболізація ролі і особи вчителя у педагогічному процесі [8, с. 88]. Розгорнулася критика й американської прагматичної педа-

гогіки, зокрема праць Д. Дьюї, котрий розглядав виховання не як цілеспрямований процес, а як реконструкцію та реорганізацію досвіду, що розширюють значення досвіду і збільшують здатність особистості управляти наступним досвідом [9, с. 8].

Суворій критиці підлягала й західна раціональна педагогіка, яка ґрунтувалася на диференційному класовому підході у змісті й обсязі освіти та запереченні вирішальної ролі вчителя у процесі навчання. У цілому виховання розглядалося раціоналістами як постійна війна між учнем і вчителем [10, с. 25]. Радянські теоретики досить скептично оцінювали й виховні теорії екзистенціоналістів, які вважали, що сутність людини, її екзистенція недосяжні для будь-яких виховних впливів, тому завдання педагогіки полягає не в тому, аби сприяти повноцінному виявленню талантів і здібностей особистості, а у полегшенні їй буття у ворожому для неї оточенні, пошуку шляхів і способів усунення конфліктів між нею і суспільством, між її ідеалами і недосконалою дійсністю, між суспільними обов'язками і власною свободою [8, с. 132].

Не знайшла місце у радянській освіті й педагогіка неопозитивізму, за якою людина може існувати як гуманна і відкрита особистість тільки за наявності і непохитності приватної власності. Розгляд знання як копіювання і повторення, а дитини – як інтелектуального коефіцієнта і стандартного об'єкта, виправдовування необхідності приватної власності розходилися з основами ідеологічного радянського виховання [10, с. 26].

Таким чином, у освітньо-культурному просторі розгорнулася гостра ідеологічна боротьба із Заходом з приводу змісту освіти і виховання особистості, методів і способів формування її світогляду та соціальної ролі.

Велику роль у пошуку інноваційних форм навчально-виховного процесу та розвитку особистості відіграли деякі радянські педагоги-новатори. Так, Л. Виготський, говорячи про культурний розвиток особистості, стверджував, що розвиток вищих психічних функцій становить одну з важливих сторінок культурного розвитку, культурної поведінки, мислення, розвитку мови тощо. «Вростання» дитини у цивілізацію зумовлюється визріванням відповідних функцій і апаратів (мозок, мовний апарат, центральна нервова система тощо), тому культурний і інтелектуальний розвиток особистості тісно пов'язаний з психічним розвитком, складаючи нероздільне ціле [11, с. 256].

Д. Ельконін, спираючись на наукову спадщину Л. Виготського щодо культурно-історичного розвитку особистості, ретельно вивчав фундаментальні та прикладні проблеми педагогічної психології і став автором так званого «простору дитинства», або «дитячого простору», в якому здійснюється психологічний розвиток особистості і відбувається «присвоєння» багатства родової культури через засоби цілеспрямованого освітньо-виховного процесу. Ці процеси мають діяльнісний характер, тобто дитина виступає як активний

суб'єкт перетворень. Велику роль виховання, освіти та культури у формуванні особистості відводив В. Сухомлинський, якому належить першість у розробленні в межах радянської педагогіки гуманістичних традицій, позбавлених ідеологічних та політичних нашарувань. У науковій праці «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості» він звернув увагу на необхідність усвідомлення людиною ще з дитинства щастя від повноти духовного життя, радості від праці та творчості. Відкидаючи класифікацію виховання, яка була притаманна радянській педагогічній системі (моральне, трудове, фізичне, естетичне тощо), В. Сухомлинський надавав великого значення вихованню у дитини особистісного ставлення до навколишньої дійсності, совісті, яка розглядається як розуміння своєї справи і відповідальності перед сім'єю та суспільством [12, с. 374].

Але особистісно-орієнтований підхід у системі освіти та виховання, який був розроблений радянськими педагогами-новаторами, суперечив необхідності ідеологізації та політизації освітньо-виховного процесу. Визнання права кожного з учасників освітнього простору бути особистістю, здатною до самовизначення, вільного вибору свого життєвого шляху, правом на власне ставлення до себе та інших, навколишньої дійсності допускався лише у рамках тих ідеологічних штампів, які нав'язувалися засобами пропаганди, освіти, культури і використовувалися при аргументації ідейних переконань людини.

**Висновки.** Радянський освітньо-культурний простір став експериментальним полем для запровадження радянської системи виховання особистості, продуктом якої повинна була стати радянська людина із запрограмованими особистісними якостями. Аналіз і критика буржуазних виховних теорій здійснювалися крізь призму ідеологічної війни із Заходом. Незважаючи на особистісно-орієнтований та гуманістичний підхід до процесу виховання, розроблений деякими радянськими педагогами-новаторами, радянська освітньо-виховна система була спрямована насамперед на ідеологічне підготування людини, яка освоює радянські суспільні цінності і відстоює їх протягом життєдіяльності.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Сухомлинська О. В. Цінності в історії розвитку школи в Україні / О. В. Сухомлинська // Цінності освіти і виховання: наук.-метод. зб. – К., 1997. – 224 с.
2. Крупская Н. К. О воспитании и обучении. Сборник избранных пед. произведений / Н. А. Константинов, Н. А. Зиневич. – М. : ГУПИ Мин-ва просвещения РСФСР, 1946. – 318 с.
3. Крупская Н. К. Педагогические сочинения : в 10 т. / Н. К. Крупская. – М. : Изд-во Акад. пед. наук, 1959. – Т. 5. – 380 с.
4. Степашко Л. А. Философия и история образования / Л. А. Степашко. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т; Флинта, 1999. – 272 с.

5. Фрадкин Ф. А. Педагогика: мифы и действительность / Ф. А. Фрадкин. – М. : Знание, 1991. – 79 с.
6. Белоус В. М. Рефлексология и воспитание / В. М. Белоус // Пед. жизнь Крыма. – Симферополь, 1925. – № 3–4. – С. 73–82.
7. Ковальчик Б. Будущее культуры и футурологические прогнозы / Б. Ковальчик // Образ жизни и идеологическая борьба: материалы науч.-теорет. конф. «Интернациональное и национальное в образе жизни советского человека». – М. : Фрунзе ; Илим, 1980. – 101 с.
8. Соколова Е. С. Критика современных буржуазных концепций воспитания / Е. С. Соколова. – М. : Политиздат, 1980. – 141 с.
9. Берштейн М. С. Закат прагматической педагогики / М. С. Берштейн. – М. : Знание, 1963. – 47 с.
10. Булай Л. В. Буржуазна школа – знаряддя класового поділу суспільства / Л. В. Булай. – К. : Знання, 1984. – 46 с.
11. Выготский Л. С. Психология развития как феномен культуры // Л. С. Выготский. – М. : Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж НПО, МОДЭК, 1996. – 512 с.
12. Сухомлинский В. А. Проблемы воспитания всесторонне развитой личности / В. А. Сухомлинский // История педагогики в России. – М. : Мысль, 1999. – 374 с.

## КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО И ЛИЧНОСТЬ: СОВЕТСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

*Мухина И. Г.*

*Рассмотрены проблемы развития личности методами советского культурно-образовательного пространства. Обращено внимание на теории советских и западных ученых, в которых раскрываются особенности адаптации и духовной миссии личности как субъекта культурно-образовательных процессов. Акцентировано внимание на идеологическом противостоянии советской и западной философии и педагогики.*

**Ключевые слова:** личность, культурно-образовательное пространство, субъект, воспитание, педагогика, педагогика.

## CULTURAL-EDUCATION'S SPACE AND PERSONALITY: SOVIET DIMENSION

*Muhina I. G.*

*In the article problem of development to personality manner of cultural-education's space are regarded. The theories of soviet and western scientists talk about peculiarity of adaptation and spiritual life to personality as subject of cultural and social processes are represented. Special attention is paid on ideological opposition of soviet and western philosophy and pedagogics.*

**Key words:** personality, cultural-education's space, subject, upbringing, pedagogy, pedagogics.





УДК 392.3 : 316.3

*І. І. Дорожко, кандидат психологічних наук, доцент*

## ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОСТОРОВИХ СТРУКТУР РОДИННОГО ВИХОВАННЯ

*Розглянуто актуальні питання, що постають у площині родинного виховання. Становлення сучасного суспільства призводить до індивідуалізації особистості. Безперечно, зміна рольової поведінки у родинних стосунках, їх трансформація – висока плата за свободу особистості. Людина сучасного суспільства втрачає спосіб існування у прямих і особистісних зв'язках. Проблематика зазначених питань впливає на особистість, змінює не тільки світогляд людства, а й світ у цілому. Спосіб життя людини та її дії сягнули космічних масштабів, але наслідки дій – непередбачувано космічні.*

**Ключові слова:** глобалізація, особистість, сім'я, виховання.

**Актуальність проблеми.** Сім'я постійно змінюється залежно від контексту і часу, викликаючи дискусії на кшталт трансформаційних процесів у суспільстві. Дослідження проблеми просторових характеристик у площині родинного виховання є актуальним питанням. Розвиток світу та людини відбувається саме через особистість. Трансформація родинних відносин свідчить про руйнацію інших соціальних інститутів. Зміни, що впливають на сім'ю, родинне виховання, мають революційний характер. Глобалізація та глобалізаційні процеси впливають як на світ у цілому, так і на сім'ю, міжособистісні стосунки в сім'ї, родинне виховання.

**Аналіз останніх джерел і публікацій** свідчить про те, що просторові структури соціуму набувають нових форм за допомогою аналізування філософської думки таких філософів, як М. Култаєва, Є. Суліма, А. Шопенгауер, К. Ясперс, соціологів – Е. Гіденс, З. Бауман, П. Бурдьє, психотерапевтів – М. Вінтергофф. Сімейна політика та родинне виховання мають тенденції змінюватися залежно від контексту і часу, просторових характеристик. Безперечно, події, що відбуваються у сучасному світі, деформують більшість спроб щодо універсальних узагальнень проблематики родинного виховання.

**Метою статті** є з'ясування питань щодо принципів організації просторових структур родинного виховання. Розглянуто такі поняття, як «соціальний простір», «теорія причинності», «глобалізація», «сім'я».

Сучасне сприймання родинних відносин є більш різноманітним у структурних формах. Різноманітність форм сім'ї близька до знайдених біологами сильних і адаптивних екосистем. Важливо мати спосіб, аби називати і описувати різні форми в екосистемі сімей. Постійні назви для цих сімей еволюціонували і продовжують еволюціонувати.

Чому нам потрібно визначити сім'ю будь-яким шляхом? З одного боку, здається, що кожен повинен визначити для себе, що для нього (чи для неї) є сім'я. Проте люди постійно мотивовані визначити сім'ю з філософських, правових та соціальних причин (обґрунтувань) [1].

**Виклад основного матеріалу.** «Образ суспільства», запропонований П. Бурдє, визначає соціальну дійсність як «соціальний простір». Поняття «соціальний простір» не нове. Ще на початку XX ст. його використовував П. Сорокін. Визначення наукової новизни П. Бурдє полягає у зіставленні соціального та фізичного просторів, дослідженні внутрішньої будови. За П. Бурдє фізичний простір взаємопов'язаний із соціальним, віддзеркалює соціальний, виступає його вираженням. Соціальний простір визначається наявністю суб'єктів у реальному просторі, він виступає одночасно у сукупності своїх «символічних» та «фізичних» вимірювань. Дистанція між суб'єктами не тільки соціальна, а й фізична. Виникає запитання: як мають відбуватися віддалення і наближення соціального та фізичного (соціальний простір може бути представлений у різних, віддалених місцях простору фізичного; або, навпаки, найвіддаленіші межі соціального мають наближатись у фізичному сенсі)?

П. Бурдє описує соціальний універсум, організація якого здійснюється за умов поєднання соціального і фізичного просторів, його одночасне існування у площині двох просторів. Соціальні структури мають різні форми вираження. Вони існують одночасно як реальність, що сприймається за умов розподілу матеріальних ресурсів, цінностей, благ; та реальність, яка існує в уяві, формах мислення (поняттях, судженнях, умовиводах), актах поведінки особистості. П. Бурдє будує власну теоретичну конструкцію на ґрунті виокремлення позицій і диспозицій соціального простору, досліджує подвійність соціальних структур.

Реальний стан, ситуацію індивіда у соціальному просторі відображають позиції, а диспозиції – його мислення, оцінювання, самооцінювання, схеми поведінки, усвідомлення власних позицій. Сукупність позицій відтворює об'єктивний зріз соціального простору. Відповідно сукупність диспозицій вказує на суб'єктивний зріз фізичного простору [2, с. 333].

У роботі В. Гоча та С. Белова «Теорія причинності» висвітлюються питання взаємозв'язку особистості та навколишнього світу. Загальні способи простору та часу вивчаються за допомогою аналізування причинно-наслідкових зв'язків. Соціальний універсум у поєднанні соціального і фізичного просторів знаходиться у межах з'ясування питань причинності. Це питання безпосередньо пов'язане з розумінням принципів утворення матеріального світу і його пізнання. Причинність у поєднанні з об'єктом, просторовими характеристиками та часом утворює фундаментальну структуру індивідуальної свідомості. Теорія причинності передбачає вивчення механізмів причинно-наслідкових зв'язків, які виникають між особистістю та наслідками.

Автори наводять п'ять принципів причинності: принцип менталізму, принцип відповідності, принцип вібрації, принцип ритму, принцип причини і наслідків.

1. Принцип менталізму: все, що існує – думка. Всесвіт є уявний образ.
2. Принцип відповідності: протилежні позиції знаходяться у відповідності.
3. Принцип вібрації: все рухається, все вібує.
4. Принцип ритму залежить від часу, ним і формується. Забезпечує існування нового у часі. Якщо ритм змінюється, то застаріле залишається поза часом.
5. Принцип причини і наслідків: кожна причина має свої наслідки, кожний наслідок має свою причину. Все відбувається відповідно до закону причинності. Існує безліч планів причинності, але ніщо не уникне закону [3, с. 7].

Сучасний світ існує у фантастичній реальності споживання та достатку. Ця реальність передбачає подальше збільшення та накопичення послуг, матеріальних благ, ресурсів. Фантастична реальність є механізмом глибокої мутації в екології людства. Особистість у суспільстві достатку оточена не іншими людьми, а об'єктами споживання. Ж. Бодрійяр висловлює думку про те, що повсякденне спілкування ігнорує іншу особистість. Повсякденне спілкування особистості не передбачає спілкування із собі подібними, воно акумулюється навколо досягнення благ. Накопичені ресурси постають об'єктом маніпуляцій від домогосподарства до «міського обладнання», матеріальних комунікативних зв'язків та професійних служб. Поняття «оточення», «середа» стають популярними у сучасному суспільстві. Суспільні відносини, міжособистісні зв'язки перебувають під впливом речей, які підкреслюють приголомшуючу могутність, потенційний достаток. На жаль, приголомшуюча могутність у світі сигналізує про відсутність однієї людини для іншої. Ж. Бодрійяр вдається до порівняння про дитину, яка потрапила у зграю вовків. Як дитина стає вовком унаслідок життя з хижакми, так і людство поступово стає функціональним. Суспільство перебуває під впливом речей, живе в їх ритмі. Людство спостерігає, як речі народжуються, вдосконалюються та вмирають. У попередніх цивілізаціях речі, довговічні монументи живуть довше, ніж міжпоколінні зв'язки у хронотопах суспільства.

Ж. Бодрійяр пише: «Ми живемо в епоху, коли люди аж ніяк не можуть здійснити повною мірою втрату свого часу, аби припинити фатальну для їх життя необхідність його заробляння. Від часу не звільняються, як від білизни. Час не можна вбити, загубити, як гроші, бо і те й інше є вираженням системи мінової вартості» [4, с. 198]. Автор пояснює, що у символічному вимірюванні гроші, золото – це сміття, відходи. Під дану характеристику потрапляє об'єктивний час. Фактично можна дуже рідко, а у суспільстві споживання навіть неможливо повернути поняттям «гроші», «час» їх загублену функцію відходів. Але спостерігається зовсім інша ситуація. Ж. Бодрійяр тонко підкреслює: люд-

ство у системі підрахунку та капіталу стає сміттям, відходами грошей, стає відходами часу. Якщо пригадати примітивні суспільства, то там не існує часу. Сенса постійної втрати часу набуває актуальності у суспільстві споживання, але аж ніяк не у примітивному. В примітивному суспільстві час існує на рівні повторюваних колективних дій (свята, ритуали), його не відділяють від дій. Час не існує на індивідуальному рівні, він виступає на рівні обміну – це сам ритм обміну. Ритм обміну досягає пікової точки у момент проведення свята. Красиво і відверто Ж. Бодрійєр наголошує: «Не існує іменника, аби його визначити. Він перетинається з дієсловами обміну з кругообігом людей та природи» [4, с. 195]. Що це означає? Час характеризується зв'язністю, а не вимушеністю. Він символічний, не ізолюється абстрактно, тобто поняття «часові межі» не має певного значення. Примітивне суспільство не позначається фактом існування як темпоральних характеристик, так і грошових.

У суспільстві споживання темпоральні характеристики займають привілейовані позиції. Попит на особливе благо (час) дорівнює вимогам щодо інших благ і ресурсів. Безперечно, підрахунок вільного часу в хронометричних одиницях вже не виступає абсолютною цінністю для особистості у суспільстві споживання.

Тотальні зміни усіх аспектів життєдіяльності суспільства – економічних, політичних, моральних, духовних – певним чином впливають на життєдіяльність родини. Взагалі, відбувається корінний перелом у характері соціальних відносин, існування сім'ї, родинного виховання. У результаті змін, які спостерігаються у площині родинних стосунків, відбуваються деформації на рівні соціальних взаємовідносин, фактично здійснюється реінституціоналізація. Поширюються трансформаційні процеси певних норм, правил, принципів соціальної взаємодії, усієї статусно-рольової системи. Філософський дискурс родинного виховання у хронотопах суспільства ризику розкривається крізь призму соціальних тенденцій, які постають основними передумовами і чинниками наступних статусно-рольових змін. Заслужують на увагу зміни у соціальній життєдіяльності, узагальнені Е. Гіденсом. Вони відбуваються в процесі трансформації традиційних суспільств у індустріальні.

1. Патріархальна сім'я у традиційному суспільстві виступає основною господарською одиницею. Тому чоловік – не просто годувальник сімейства, він голова виробничого підприємства. Головою міг бути і селянин, і ремісник, і купець. Сучасна технологічна революція витіснила сім'ю із рольових позицій, вплинула на стародавню продуктивну роль. Сучасна індустрія заперечує факт існування домашнього господарства. Як наслідок сім'ю неможливо перенести на ті позиції, на рівні яких функціонувало б промислове виробництво. Е. Гіденс, аналізуючи аграрний сектор, пише, що сімейні ферми залишаються на узбіччі сільськогосподарських виробництв, важливі місця посі-

дають великі підприємства. Поступово домінуюча соціальна роль чоловіка істотно змінюється.

2. Механізація, а потім автоматизація виробництва послідовно скорочують сфери використання грубої робочої сили (процес виробництва скорочує попит на чоловічу статтю). З часом виробничий процес залучає жінок до виконання обов'язків на рівні чоловіків. Результатом відповідних новоутворень стають економічна самостійність і незалежність жінок. Самодостатність жіночого світу виступає гарантом незалежності від чоловіків. Економічні чинники впливають і створюють умови, за яких виникає нестабільність моногамної сім'ї (сім'я стає відокремленою від виробничих функцій). Е. Гіденс визначає відмінності патріархальної сім'ї традиційного суспільства і сучасної сім'ї індустріального суспільства (за даними Пітера та Бріджит Бергерів). Патріархальна сім'я традиційного суспільства: чоловік намагається мати жінку, яка є корисною в його роботі; він позбавляється від жінки, на утримання якої необхідні додаткові кошти. І, навпаки, сучасна сім'я індустріального суспільства: виробничий процес сприяє фінансовій незалежності жінок, як наслідок ситуація кардинально змінюється; жінка намагається перервати родинні стосунки, якщо чоловік стає тягарем у шлюбі; розриває сімейне коло, якщо чоловік стоїть на шляху її кар'єрного зростання.

3. Розвиток індустріального суспільства змінює репродуктивну функцію жінки. Необхідність мати найбільшу кількість дітей залишається у минулому, а саме залишається характерною рисою всіх премодерністських культур. У сучасному світі точаться активні, напружені дискусії з таких питань: благодійність, народження в епоху СНІДу, міжнародний фемінізм, репродуктивна життєздатність та держава, біотехнології, глобалізація та гамети (статеві клітини), гендерні відносини, в деяких країнах – проблематизація полігамії. Безумовно, проблематика зазначених питань впливає на рефлексивні дії особистості, змінює не тільки світогляд людства, а й світ у цілому. Прагнучи відповісти на філософські питання, ми глибоко переконані, що вони не є суто теоретичними. Ставлення дорослих до власних дітей, соціальний і політичний статуси підростаючого покоління, захищеність у межах законодавства впливають на індекс характерологічних ознак розвитку суспільства. Будь-яке суспільство має бути засудженим, якщо воно відмовляється від своєї молоді, не турбується і жорстоко ставиться до неї. Високо оцінюється те суспільство, яке дорожить своєю молоддю і сприяє її інтересам. У світі існує соціальна і економічна нерівності – як усередині суспільства, так і між ними – це позначається на життєвих аспектах дитинства. У багатьох розвинених країнах тисячі дітей страждають від бідності, погані житлові умови, зниження можливостей для отримання освіти, низький рівень охорони здоров'я. У світі в цілому мільйони дітей позбавлені навіть базової освіти, вмирають від голоду чи від невиліковних хвороб. Безперечно, проблематика зазначених питань

актуальна. Є сенс піднімати ці питання, бо дорослі поділяють сучасний світ з дітьми.

4. Мотиви щодо укладання сімейно-шлюбних відносин мали характер ділових з визначенням економічних (а іноді політичних) аспектів. Збільшення розмірів власності у межах однієї сім'ї за рахунок іншої – це тенденція, яка набувала поширення серед заможних класів. Елітний прошарок розглядав укладання сімейно-шлюбних відносин у площині династичних міркувань. Еліта прагнула посилити політичний вплив за рахунок об'єднання інтересів різних кланів. Селяни, ремісники намагались отримати нових робітників у сімейне підприємство, тому і давали згоду на укладання шлюбу.

Час, просторові структури дозволяють окреслити ретроспективні зміни у родинних стосунках. У результаті змін, які спостерігаються у площині родинних стосунків, відбуваються деформації, фактично здійснюється реінституціоналізація [5].

Статистичні дані доводять, що з 1970 р. люди пізніше укладали шлюб. Частина жінок 20–24 років, які ніколи не виходили заміж, подвоїлася між 1970 р. і 2000 р. з 36 до 73 %. Протягом того ж часу кількість незаміжних жінок віком від 30–34 років збільшилася утричі – з 6 до 22 %. Затримання в одруженні різко зросло й у чоловіків. Кількість неодружених чоловіків віком від 20 до 24 років зросла з 55 % у 1970 р. до 84 % у 2000 р.; серед чоловіків віком від 30 до 34 років відсоток неодружених підвищився з 9 до 30 %. Люди, які отримали вищу освіту, скоріше одружуються, ніж менш освічені, вони відкладають заміжжя довше. Вік першого шлюбу був нижчий як для чоловіків, так і для жінок у 1956 р. – 22,5. Вік першого шлюбу в 2008 р. становив 27,4 років для чоловіків і 25,6 років для жінок. Цікавим є такий факт: для чоловіків вік першого шлюбу в 1980 р. був 26,1 років, що не дуже відрізняється від віку першого шлюбу в 2008 р. – 27,4 років.

У 2004 р. 4,27 % усіх домогосподарств були визначені як «незаміжне партнерське домогосподарство». Ця категорія може включати пари у співпроживанні, гомосексуальні, гетеросексуальні. Незважаючи на це між 1980 р. і 1993 р. кількість пар зросла до 4 млн. Центри з контролю захворювань оцінили, що у віці 30 років близько половини американських жінок мають співмешканців поза шлюбом (2002 р.). Дані про співпроживання і шлюб мають цікаві зв'язки. Підвищення ставок співжиття, схоже, спричиняє компенсації зниження ставок у шлюбі. На додаток: близько половини з усіх перших шлюбів розпочиналися із співжиття [1, с. 12].

Організація просторових структур родинного виховання за умов глобалізаційних процесів привертає підвищену увагу. Трансформація родинних відносин свідчить про руйнацію інших соціальних інститутів. Сім'я постійно змінюється залежно від контексту та часу і тим самим провокує дискусії з

приводу трансформаційних процесів. У кожному суспільстві традиційні уявлення про родинне життя, роботу, ідентичності, ідентичності відносин і індивідів та груп один з одним трансформуються у зв'язку з глобалізаційними процесами. Глобалізація пов'язана з поширенням конкретних ідеологій, які реалізуються і відбуваються в інтимній сфері сім'ї.

Сім'ї інтегровані у світову економіку як через формальні і неформальні роботи, виробництво і споживання, так і через свої відносини з національними державами. Постійно розвиваються комунікаційні та інформаційні технології, що дозволяють сім'ям та окремим особам одержувати доступ до інших сфер. Ці відносини супроводжуються новою концептуалізацією відповідного способу життя, ідентичності та ідеології навіть серед тих, хто ніколи не зможе отримати до них доступ. На Заході спостерігаються все більший акцент на індивідуалізмі, демократизації родинного життя, зниження авторитету чоловіка, зростаюче визнання альтернативного способу життя – співжиття, розлучення, одностатеві шлюби, різноманітні траєкторії життєвого шляху. Ці зображення родинного життя також поширюються на країни, що розвиваються. Але через складний комплекс взаємопов'язаних чинників прийняття різних форм сім'ї не здійснилося. Замість цього країни, що розвиваються, зіткнулися з їх власними проблемами. Зокрема, економічні проблеми, такі як участь у робочій силі, зростання нерівності усередині країн та між країнами, страхи та побоювання щодо «вестернізації» в деяких випадках були викликані націоналістичними реакціями. Глобалізація тісно пов'язана з усіма соціальними явищами.

Глобалізація являє собою складне явище: з одного боку, це призвело до реструктуризації економіки, яка відкрила різні місця для роботи та соціальних відносин. З другого боку, виокремився життєво важливий аспект глобалізації центрів поширення і розповсюдження нових зображень та ідеології у найвіддаленіших куточках світу. Крім того, глобалізація відбувається на декількох рівнях одночасно. Вона реалізується на місцевому, національному та транснаціональному рівнях і супроводжується стисненням часу [6].

Визначення сім'ї є важливим з політичних і законодавчих причин, оскільки це об'єднання визначається як сім'я, може бути в межах на отримання таких особливих переваг, як житло, турбота про здоров'я та відпустка по хворобі. Коли залучаються гроші, особливі визначення сім'ї стають вельми важливими. Велика кількість гучних судових справ описує боротьбу, яка часто розвивається, коли помирає багата людина і родичі та колишні партнери борються за спадок. Визначення сім'ї стає важливим в інших правових рішеннях, які стосуються захисту договірних зв'язків між співмешканцями, біотехнологічних розробок, таких як екстракорпоральне запліднення і сурогатне материнство. Більш ніж у будь-який час в історії дослідники сім'ї істотно впливають на правові і політичні рішення, що стосуються сім'ї [1].

**Висновки.** Зміни у соціально-просторових і соціально-часових параметрах суспільного життя визначаються низкою політичних, економічних, соціально-психологічних ознак. Реалії сьогодення висувають перед особистістю доволі високі вимоги, які трансформують життєві стратегії родинних відносин. У подальших розвідках маємо на меті розглянути соціально-психологічні чинники, що визначають життєві стратегії особистості у площині родинних реалій.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Segrin C. Family communication / C. Segrin, J. Flora. – N. Y. : Taylor, 2011. – 492 p.
2. Громов И. Западная социология / И. Громов, А. Мацкевич, В. Семенов. – СПб. : Ольга, 1997. – 372 с.
3. Гоч В. Теория причинности / В. Гоч, С. Белов. – К. : Ника-Центр, 1999. – 304 с.
4. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр ; пер. с франц. Е. Самарская. – М. : Культурная революция; Республика, 2006. – 269 с. – (Мыслители XX века).
5. Гидденс Э. Трансформация интимности / Э. Гидденс. – СПб. : Питер, 2004. – 208 с.
6. Trask B. Globalization and Families / B. Trask. – L. : Dordrecht Heidelberg, 2010. – 220 p.

## ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ СТРУКТУР СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ

*Дорожко И. И.*

*Рассмотрены актуальные вопросы, возникающие в плоскости семейного воспитания. Становление современного общества ведет к индивидуализации личности. Бесспорно, изменение ролевого поведения в семейных отношениях, их трансформация – высокая плата за свободу личности. Человек современного общества теряет способ существования в прямых и личностных связях. Проблематика указанных вопросов влияет на личность, меняет не только мировоззрение человечества, но и мир в целом. Образ жизни человека и его действия достигли космических масштабов, но последствия действий – непредсказуемо космические.*

**Ключевые слова:** глобализация, личность, семья, воспитание.

## ORGANIZATION OF SPATIAL PATTERNS OF FAMILY EDUCATION

*Dorozhko I. I.*

*The article describes the current issues facing the plane family education under the pressure of globalization. The formation of modern society leads to personality individualization, certainly role behavior in family relationships changing; their transformation is high fee for individual freedom. Modern society man loses the way to exist in direct and*



*personal contacts. The problems of these issues affect the reflexive actions of the individual, changing not only the world of humanity but the world in general. Man lifestyle and his actions reached cosmic proportions, but the consequences of those actions are unpredictable cosmic.*

**Key words:** globalization, personality, family, education.



УДК 111.7;13

*I. В. Тарасенко*, кандидат філософських наук, доцент

## ФІЛОСОФСЬКІ ТЕОРІЇ ДУХУ ТА СВІДОМОСТІ

*Досліджено історико-філософські і сучасні теорії духу та свідомості. Визначено зміни в розумінні духу, свідомості, сну, совісті, пам'яті з погляду інформаційно-енергетичної концепції культури і людини. Розглянуто розвиток уявлень про відповідність нервової системи та духу, свідомості людини. Проаналізовано вчення про скандхи в буддизмі та вчення про нервові центри у творчості О. Реріх та М. Реріха. Значення думки і діяльності людини в світі культури розглянуто відповідно до вчення про нервові центри та стан розвитку свідомості.*

**Ключові слова:** дух, свідомість, культура, нервова система.

**Актуальність проблеми.** Сучасні норми духовності та раціональності змінюються. В системі культури формуються нові уявлення про дух та свідомість. У філософії визнається, що раціональність слід розглядати у більш широкому духовному контексті. Новим у розумінні раціональності стає потреба усвідомлення та утвердження духовності.

У культурі стверджується людинорозмірний світ. Смыслоутворюючою системою є і наука, що виступає складовою культури. При розгляді науки в контексті культури виділяється знання, яке є результатом творчої діяльності. Розуміння науки як факту культури поширює її практичну значущість. «Важливою формою конститування науки в системі культури є світогляд як вищий рівень систематизації знання і усвідомлення його ціннісних передумов. Світогляд і є істотним соціокультурним чинником “повернення” людського світу, що відчужується на рівні теоретичного знання силою наукових абстракцій. Ось чому можна говорити не тільки про світогляд як форму зведення наукових результатів до культурних явищ, а й про культурно-світоглядну мотивацію науки» [1, с. 162–163].

У знаковому просторі культури актуалізуються наукові дослідження та спостереження вищих знаків. «На очах людських здійснюються багато духов-

них впливів з фізіологічними наслідками, але люди не бажають помічати їх» [2, с. 243]. Вони можуть виявлятися в природних схильностях та відрazaх, спогадах. Соціологія не досліджує духовну взаємодію між людьми. Психологія досліджує окремих особистостей.

Протягом сторіччя змінюються три покоління, мова, мислення, свідомість. Протягом тисячоліть відбуваються перетворення, зрушення свідомості, зміна мислення. Внутрішнє прагнення, дотримання моральних норм, вимог сприяють удосконаленню свідомості більше, ніж зовнішні ритуали. Потрібно відновляти мистецтво мислення. Розвиток мислення надає стійкості нервовій системі. Зовнішні умови життя впливають на мислення. Завдяки мисленню очищується свідомість, збільшується її сприйнятливність.

Філософія і є культурою мислення. В сучасній філософії висловлено поради щодо витончення свідомості та поліпшення життя. Ці уявлення пояснюють нові умови і нові стани, явища, які все частіше виявлятимуться в житті. Їх аналізування підготує до прийняття нових обставин. У житті поєднуються земне та надземне (його виявом є думка).

**Мета статті** – дослідження філософських теорій духу та свідомості.

**Вклад основного матеріалу.** Досвід створення сучасного «Європейсько-го словника філософій» дає змогу констатувати складність перекладу, оскільки смисли філософських термінів у різних мовах не збігаються, і тим самим розширювати семантику термінів, які вживаються у вітчизняній (українській) філософії. Наприклад, українські терміни «дух», «розум» не завжди відтворюють семантику французького терміна «*esprit*». «Дух» в українській мові зазвичай не вказує на, так би мовити, «ординарну» інтелектуальну активність, винахідливість, кмітливність, розумність тощо. Дух згідно з нашим ужитком може, певна річ (переважно в біблійній стилістиці), «осягати» чи «розуміти», але це є показником особливого натхнення. Український термін «дух» не може вважатися повним відповідником *esprit*, бо не містить усього поля значень «розум». Українське «розум» вказує передусім на силу, розвиненість інтелектуальних якостей, характерних для окремих людей, притаманну їм «розумність/нерозумність». Проте насправді воно непридатне для характеристики не тільки всього обсягу «душі», а й навіть для «найвищого» її підрозділу, що в латиномовній традиції найчастіше позначають терміном «*mens*» [3, с. 175]. У модерній європейській філософії широко вживаним стало поняття «ментальний». Можливість його застосування як відповідника *mens* призвело до додаткових філософських термінологічних дискусій. Еквівалентом «ментальне» часто вважають інший науковий термін «психічне», переважно у психоаналітичному дискурсі.

У розбудові вітчизняної філософії треба ґрунтовно досліджувати і західноєвропейські, і східні класичні традиції, і власне слов'янські філософські

уявлення. Уявлення про дух та свідомість у творчості О. Періх та М. Періх є ще практично не дослідженими. Важливість такого дослідження полягає в сучасній інтерпретації історико-філософських теорій духу та свідомості і науковому обґрунтуванні духовних феноменів.

*Дух* є незмінним, цілісним. У зерні духу можна відчутти божественну іскру. В ядрі духу людини містяться енергії планети (зароджуючого Світила). Це Світило визначає шлях розвитку духу і надає енергії. В цьому сутність духу є тотожною із Світилом. «Потенціал духу залежить від насичення Світилом» [4, с. 524]. Це насичення виявляється як колір променя та напруження. Магніт духу має могутню силу. «Магніт ведучий міститься не в земному тілі, не в тонкому, а в зерні духу, в Світлі, даному вище уяви» [5, с. 28].

Символом знання духу є квітка, бо знання духу може розквітнути лише зсередини, ззовні воно не може бути нав'язано. Знання може бути виражено словами, але є й інший більш точний вид знання, коли воно досягається духом. «Існують два види знання: одне – виражено словами, інше – точне, зрозуміле духом, але не вкладене в слова» [6, с. 147]. Знання духу не є розумовим рішенням, але не є й магією. В майбутньому буде знайдено нові шляхи вираження духу в поєднанні з інтелектом – поєднати міць духу та витонченість розуму. Інтелект забезпечує рівновагу.

Знання сприймається через чуйність духу. Духотворчість стверджується при зіткненні космічного променя з духом, «духотворчість поєднує видиме та невидиме» [4, с. 587]. Визнання невидимого світу може змінити наукове знання. Наука в майбутньому досліджуватиме безпосередній зв'язок людини з космосом через нервові центри. Космічні промені сприймаються центрами. Вищі нервові центри збирають космічну енергію. Творчість свідомості відбувається через центри.

Слід казати не про групову душу, а про душу співзвучну. Духовне співзвуччя людей збагачує індивідуальність. «Зерно духу і розділення духу пояснюють відносно монади. Зерно духу необхідно для життя, але подільність духу робить можливим і збагачення, і марнування монади. Свідомо можна на користь Світу ділити дух і посилати частки його на подвиг; так відбувається лише збагачення. Але нецтво може марнувати скарб і залишатися при сплячому зерні; так відбувається бездушність. Зерно духу може спати або сіяти пильнуванням. Тільки цим світлом створюється магніт серця, який приваблює в лоно своє відпущені частки духа. Велика різниця відпускати чи розгубити» [2, с. 294].

Зростання свідомості змінює еманацию зерна духу. «Зерно духу є часткою стихійного вогню, а накопичена навколо нього енергія є свідомість» [7, с. 348]. Свідомість Космосу виявляється через просторові хвилі, світлові промені, звукові хвилі, магнітні струми, психічну енергію. Зміни свідомості, зміни настрою людини можуть бути викликані впливом космічних, астрохімічних

променів. «Свідомість» подібна до розуміння духу. Але лише інструмент свідомості дозволить нові досліди злиття духу з матерією» [6, с. 113].

Слід замислитися про свідомість рослин та свідомість тварин. «Зародок духу, звичайно, не починається з еволюцією людини, але виявлення його належить до несканованого вогненного процесу, тому застосуйте до людини слово – запалювання духу» [8, с. 457]. «Потенціал психічної енергії розлитий навіть у нижчих організмах. Він дає інстинкт, а не свідомість. Він торкатиметься нижчої половини організму. Психічна енергія тоншає способом мислення» [7, с. 394], що у розвиненому вигляді притаманне людині. У свою чергу свідомість, що породжена психічною енергією, робить її витонченою.

Свідомість наростає дуже повільно. Повільність зростання свідомості може бути порівняна з повільністю формування кристалу або повільним ростом трави. Свідомість можна поліпшувати за різних обставин. Розширення свідомості можливо не тільки завдяки пізнанню філософії, його не слід розуміти як механічне пізнання. Визнання духовного світу, дії психічної сили значно змінить наукове знання.

Свідомість розвивається людиною самостійно, зсередини; ззовні можливі тільки підказки. Певні уявлення потребують деякого часу на сприйняття. Уявлення повинні бути співзвучними індивідуальному мисленню, інакше вони можуть перерізати мислення і тому навіть бути небезпечними. «Зламати свідомість – значить вбити корінь майбутнього дерева» [2, с. 298].

У стані розвитку свідомості людей існує велика різниця. Індивідуальність свідомостей призводить до розбіжностей. «Важко досягається гармонія свідомості. Ми не кажемо про зрівняння свідомостей, бо за щедрістю Всесвіту рівності не існує. Але й при неповторності все ж потрібна гармонія всіх частин. Одна людина вже підіймається до вершини, але інша ще не наблизилася до підніжжя, не мають вони загального мислення» [9, с. 236].

Різні ступені пізнання відповідають різному рівню розвитку свідомості («дуга свідомості», «повне коло»). Свідомість, що не вміщує космічну творчість, називають частковою свідомістю. Ступінь свідомості може бути виявлений через розгляд здійснення добрих дій, розвиток мислення, розуміння краси людиною. Усвідомлення краси серед духовності є рідкою, але цінною якістю. Дати пораду або допомогти людині можна лише відповідно до рівня розвитку свідомості.

Свідомість може оновлюватися при прийнятті відповідальності за дух. «Свідомість містить у собі всі сліди пройдених життів, відбитки кожного виявлення, як і кожну думку і прагнення. Свідомість живиться чашею і серцем, і кожна нагнічена енергія відкладається у свідомості, нерозривно пов'язаний з духом. Адже дух, що відокремився від тіла, зберігає всю сукупність енергій вищих і нижчих. Які відкладення, такі майбутні кристали. І думка, і серце, і

творчість, і всі інші виявлення збирають цю енергію. Потенціал духу складається з випромінювань життєвих енергій. Кажучи про дух і свідомість, прийняти потрібно це, як кристал усіх вищих виявлень. Стародавні знали про кристалність духу» [10, с. 522].

Терміни «свідоме», «несвідоме» або «підсвідоме» в західноєвропейській філософії є відносними в розумінні свідомості. Зокрема до несвідомого відносять всі явища, які є ще незрозумілими, тобто ще не пояснені в сучасній науці. «Безперервно здійснюється робота в глибинах свідомості, та як рідко люди відчують її. Чуйна людина уловлює ці внутрішні заклики, які допомагають їй у деяких подіях. Учені намагаються це назвати інтуїцією або підсвідомістю. Вони бояться назвати цей процес роботою свідомості. Якщо покласти невідомі межі між надсвідомістю та підсвідомістю, то де ж буде свідомість? Подібно серцю свідомість працює і вдень, і вночі, але серце є земний уділ, тоді як свідомість є орган трьох світів. Накопичення свідомості прямує за всіма оболонками» [9, с. 458].

У людині відбуваються різні види психічної роботи: одна належить до земних умов, інша – до Тонкого Світу. Психічна робота в глибині свідомості є більш ґрунтовною, обміркованою і свідчить про різницю між земними та надземними умовами. Психічна робота в глибині свідомості може приводити до більш справедливого та далекоглядного рішення, ніж земне рішення, навіть якщо заперечує земне рішення. Для О. Реріх не стільки важливо як називати голос із глибин свідомості (голосом підсвідомості або інакше). Важливіше дослідження психічної роботи в людині і те, що людина, прислухаючись до голосу з глибин свідомості, може отримувати найвірніше, найкраще рішення.

Духовні дії передують фізичним. У цьому відношенні значення сну ще не отримало належного наукового пояснення. Звичайно, *сон* може бути зумовлений різними причинами. «Можуть бути рефлексії, виявлені уявою; можуть бути спогади, що спливали з глибин свідомості; можуть бути впливи Тонкого Світу; можуть бути враження від знаходження в тонких сферах; нарешті, може бути далека звістка, відбита в образах. Може бути багато сполучень надземних умов, тому життя уві сні повинно бути науково досліджувано» [11, с. 490].

Ступінь свідомості уві сні може бути різною. «Сон є відпочинок. Але це зовнішнє не пояснює внутрішнього, найголовнішого значення. Нехай люди запам'ятають, що кожен сон прилучає їх до Тонкого Світу, до того світу, в який людина намагається не вірити» [9, с. 376]. Тілесний відпочинок не є задовільним поясненням сну. Уві сні може відбуватись спілкування, життєдайний обмін з вищим світом. Можуть бути символічні сні, що є вищою допомогою, вказівкою. Сні можуть містити відомості про минуле або майбутнє. Тонкі відчуття, вплив думок, попередження також є підставою сновидінь. Сні слід сприймати без забобів як усвідомлення сутності майбутнього.

Голос совісті є голосом свідомості. «Також називають його голосом глибини, таке визначення вже ближче. Що ж робить людина, коли починає звучати голос свідомості? Звичайно людина намагається всіма засобами заглушити його. Можна стверджувати, що голос свідомості люди виганяють, як те, що тривожить. Часто бояться так звану *совість*. Прийнято думати, що вона говорить лише після поганих учинків. Совість або свідомість закликає до добра. Але людина, що коїть злочин, буває дуже напружена нервами і так може бути настороженою, що голос свідомості зазвучить для неї» [9, с. 380]. Совістю О. Реріх називає свідомий рефлекс нервових центрів. «Ведучий внутрішній голос не завжди виражається в словесних формулах. Часто він залишається в межах імпульсу» [9, с. 403].

Слід розглянути і зв'язки пам'яті та свідомості. Вищі думки можуть швидко забуватися, але проникати в таємну свідомість і до певного строку збагачувати її. Глибину свідомості можна відчувати в моменти, коли, знаючи слово, ми не можемо його вимовити. «Часто з глибин свідомості встають невідомі імена, назви місць і слова іноземні. Вчені називають це підсвідомістю, але вони забувають, що просторові повідомлення відкладаються в чаші людей і при імпульсі знову встають, уже переходячи в мозок» [9, с. 201]. У таємній пам'яті в свідомості зберігаються спогади за колишні життя. «*Пам'ять* не може втрачатися, але можуть бути причини, які впливають на неї. Явище розладу мозку пошкоджує функції пам'яті, але сама пам'ять, так само як і центр чаші, – непошкоджена» [9, с. 296, 297].

Основною *енергією свідомості* є психічна енергія. Вона ж всеначальна, духовна, єдина, але може мати різні виявлення. «Також не будемо заперечувати, якщо психічна енергія буде названа органом. Вона існує, вона справляє сильний вплив. Вона приймає космічні токи, вона пов'язана з життям. Нехай її називають хоча б органом, в такій назві є визнання» [5, с. 11].

Фізичні виявлення мають і процеси мислення. «Фізичне явище можна завжди пояснити психічним чинником, але психічне явище способом фізичним неможливо підтвердити» [12, с. 74]. Потрібні природна рівновага і взаємодія духовних (психічних) та фізичних явищ. Фізичний стан пов'язаний з духом. Крізь фізичну оболонку просвічують форми духу. Густина матерії (фізичного тіла) заважає проникненню голосу духу, знанню духу. Дух виявляється завдяки нервам.

Відповідність духу і нервової системи відбувається через *нервові центри*. Свідомість «відштовхується» від мозку. Визнання того, що найкращі психічні апарати розміщені в мозку, пояснюється наявністю нервових центрів. Досягнення взаєморозуміння залежить не від слів, а від дотику до мозкових центрів. Переконають не слова, а дія мозкового центру. «Не мозкова речовина мислить. Слід визнати, що думка народжується у вогненних центрах. Ва-

жіль не є горно. Вже багато істин стукають, але тільки думка про вогненні центри може допомогти правильним уявленням» [8, с. 419].

Зрозуміти ці уявлення допоможе звернення до вчення про скандхи (Skandhas), що було сформовано в буддизмі. Відповідно до нього особистість є виявленням певної комбінації скандх. Скандхи є психофізичними елементами, що у свою чергу складаються з дхарм. У буддизмі визнаються єдність фізичного і психічного та безперервні зміни дхарм і скандх згідно з причинно-наслідковими зв'язками. Особистість складається з п'яти груп скандх: фізичні властивості (рупа); відчуття (ведана); уявлення (санжна); схильності, прагнення та творчі сили (самскара); свідомість (вижнана). Свідомість також складається з дхарм і піддається зміні. Дхарма перекладається як закон, ідея, сприйняття, уявлення, думка, енергія.

Свідомість «існує тільки в земній оболонці. Свідомість же не є знання духу. Свідомість є однією комбінацією Skandhas. Свідомість є ув'язнене знання духу. Знання духу володіє ясністю уявлення, але активно виявитися може лише, вступивши у сполучення Skandhas» [6, с. 154]. Тілесними вправами неможливо досягти знання духу. Ясновидіння не може зрівнятися зі знанням духу. Знання духу накопичується досвідом попередніх життів. Про різницю за віком духу свідчать прагнення людини. Свідомість розвивається відповідно до певних строків. Ступені свідомості вимірюються триріччями, центри відновлюються кожне семиріччя.

Знання духу відкривається лише незвичайним. «Звичайне та незвичайне поділяються лише за ступенем свідомості. Вірніше сказати – вміщене та не вміщене, впізнане та невпізнане. У Нас незвичайне розуміється інакше. **Кожен тип свідомості має звичайне угруповання центрів**, начебто як ви визначаєте тип математичного чи філософського мислення. Із цих кіл свідомості часто виділяється група центрів, що їм не притаманні. Ці гілки свідомості воістину незвичайні; саме вони дають власнику багато можливостей» [13, с. 241].

Вдосконалення свідомості є дуже індивідуальним процесом. «Забудьте всі народності і зрозумійте, що свідомість розвивається досконалістю центрів невидимих» [13, с. 206]. Розвиток нервових центрів та їх взаємодія настільки індивідуальні, що дві людини (приблизно однаково розвинені) можуть не розуміти одна одну. «Можливо в їх свідомості бракує лише декількох малих ланок, але ця мала різниця примушує інакше обертатися зубчаті колеса мислення, а у результаті починають рухатися зовсім різні важелі» [13, с. 241].

Розвинена свідомість є ясною, твердою та рухливою. Зростання свідомості, кожне відчуття відображаються на тонких тілах (ефірному, астральному, ментальному). «Коли духовне та фізичне буде поєднано. Можна оволодіти знанням тіла через посередництво координації центрів, їх функцій

та якостей. Таке поєднання всіх функцій приведе до знання справжнього життя» [10, с. 489].

Дослідження нервових центрів і залоз дозволить виявити найтоншу енергію (дух). «Можна легко помітити вияв нервових центрів, але дещо поспішувати їх діяльність свідомо, не входячи у межі розуму. Цей орган називали духом. Великий «АУМ» є психічна енергія. Можна розглядати її як фізичний орган, бо вона піддається вимірюванням. З цього усвідомлення починається відчуття можливості управління психічною енергією» [13, с. 262]. Відкладення психічної енергії є видимими. «Відкладення психічної енергії буде знайдено, бо кожна енергія має фізичний кристал» [7, с. 333].

Підтвердженням енергетичного процесу є розпад свідомості, який супроводжується виділенням сірого пару від сонячного сплетіння. Дослідження астральних токів у нервових каналах дозволять виявити розклад астральної речовини, наприклад, під дією отрути роздратування. Ця отрута відкладається у нервових каналах. Довершені думки, навпаки, призводять до утворення фосфорних відкладень у нервових каналах. При накопиченні ці відкладення втягуються до сонячного сплетіння. Такі явища свідчать про розширення свідомості. Розширюється свідомість прийняттям невидимого світу. Тонкий світ може бути видний звичайним зором. «Чуйність центрів має бути оберігаєма і стверджувана, як зв'язок між видимим та невидимим світами» [12, с. 75]. Нервові центри є «духовними щупальцями та магнітами». Наукове дослідження співзвуч виявить відповідність почуттів центрів та інтуїції.

Як і фізичне тіло кожної людини є індивідуальним, так і дія нервових центрів є індивідуальною. Гармонізація і трансмутація фізичних та духовних центрів здійснюються усвідомленою працею. Із всіх нервових центрів переважне незмінне значення мають серце і чаша. «Чаша» є сховищем духу та пам'яті. Значення інших нервових центрів може змінюватись залежно від космічних умов. Вищі енергії сприймаються людиною через сили духу, що є потоками духу. Насичення цими енергіями спричиняє розвиток вищих нервових центрів людини. «Все, що прийнято вважати феноменами, є не що інше, як трансмутація одного із центрів» [10, с. 499].

Духовність можна виховувати, формувати, розвивати. «Центри збирають в собі кристали психічної енергії, які утверджують міць трансмутації» [10, с. 562]. Духовний стан людини може позначатися на стані крові та секретій. Наприклад, склад слюзи і слини може змінюватись залежно від духовного стану людини. Цілющі властивості виділень не залежать від того, здоровою чи хворою є людина.

Потрібно розпізнавати користь духовності та небезпечність психізму. Духовні знаки повинні входити в життя природно, всі штучні пристосування



небезпечні. Часткові виявлення одного центру можуть бути небезпечними. Шкода психізму (або медіумізму), при якому відбувається насичення нижчими еманациями, полягає у тому, що він спричиняє розлад нервової системи. Тому потрібне свідоме та розбірливе ставлення до психічних явищ.

У нервовій системі людини відбуваються постійні зміни. Вони не залежать тільки від стану здоров'я або віку. Наприклад, «лікар скаже про хворі нерви, але не подумас, що діяльність нервів є рефлекс розладу свідомості, інакше можна сказати, розладу психічної енергії. Також вільна воля повинна зміцнити свідомість, і вона затвердить співзвуччя нервової системи» [11, с. 547].

Нервова система сучасної людини є значно розвиненою і для витончення свідомості не потрібні стародавні ритуали та механічні ритми. Природні виявлення психічної енергії є цінними. Природними властивостями людини є воля і *думка*.

Кожна людина має право на вільну волю. Вольова дія також є енергетичною дією. «Наказ волі є посилка психічної енергії» [7, с. 386]. Але порівняно з енергією глибин свідомості фізичні вольові дії не слід uważати більш діючими та доступними. Вільна воля не повинна і не може змагатися з глибинами всеначальної енергії. Мудрість, чиста всеначальна енергія, що міститься в глибинах свідомості, можуть перетворювати навіть найнапруженіші виявлення волі. Доторкання до вищого світу здійснюється не напруженням волі, а через глибини свідомості. Для цього потрібно розрізнати межі вільної волі та могутньої всеначальної енергії.

Всеначальна енергія єдина. Одним з її виявлень є енергія думки. Енергія думки є найтоншою. «Не можна обмежувати думку сферою земною, інакше хвилі радіо зможуть змагатися з найбільшою енергією» [5, с. 67]. Дія нервової енергії могутніше за фізичну (мускульну) силу. «Наука, вивчаючи нервову систему, неминуче зустріне з випромінюваннями людини» [11, с. 565]. Відомо, що тварини, наприклад собаки, є чутливими до невидимого світу. Порівняно з чуттям тварин людина має вище чуття, але рідко визнає і розвиває його. Співробітництво людини зі світом надземним (невидимим) має бути природним. «Тонкий дотик безперервний. Жодна дія земна не залишається без відповіді, без відгуку з боку Тонкого Світу. Світ Тонкий вислуховує такі заклики і розуміє їх значення. Така співбесіда приваблює безліч слухачів» [14, с. 614]. Життєвість невидимого світу стверджує зв'язок світів.

М. Реріх визнавав, що розвиток духовності можливий при вдосконаленні мислення. Дія духа миттєва. І рух думки миттєвий, бо вона розуміється як рефлекс духу. Існують три течії думки: одна визначається фізичними подіями, друга перебуває під впливом тонких почуттів, серця, третя торкається глибин свідомості. Думки можуть призводити до фізичних виявів, наприклад, випромінювати світло. М. Реріх наполягав на вивченні дійсності шляхом наукових

спостережень та досліджень. Він писав про розвиток тонких відчуттів, науку про вібрації, що змінять життя людини. Сучасна наука дійсно вивчає властивості магнітних і електричних полів, променів і випромінювання, радіохвиль. Але їх вплив на життя і свідомість людини ще недостатньо проаналізовано.

Свідомість удосконалюється у житті, знання затверджується формами життя. «Форми життя є відбиток духу народу» [10, с. 485]. Вдосконалення життя можливе завдяки праці, творчості. Висока якість дії демонструє, наскільки витонченою є свідомість. Якість дії визначається накопиченнями в чаші. Гармонічність діяльності, праці буде в узгодженості зі станом свідомості.

Усвідомлена та творча праця перетворюють життя. Найкращі наслідки, якість, майстерність можливі при постійній, ритмічній праці. М. Реріх стверджував цінність дій рукотворних, цінність справ та наслідків. Наприклад, знаки руки та ступні свідчать про необхідність досягнень руками та ногами людськими.

**Висновки.** Уявлення про духовне, священне здебільшого мають узагальнений характер. Дослідження філософських уявлень О. Реріх та М. Реріха дозволяє казати про більш конкретні вияви духовного в житті кожної людини. Навіть фізіологічні вияви вищого не применшують його значення, а свідчать про тісний зв'язок земного і духовного світів.

Переродження, перетворення свідомості збережуть світ. Праця і мислення дають можливість природно вдосконалювати свідомість і зрозуміти феномени, які все частіше з'являються. Розуміння різних нашарувань мислення дозволить виявити в глибині свідомості дії зерна духу. Нервова система є посередником із світом невидимим. Потрібно більш ретельно досліджувати діяльність нервів. Наукові дослідження нервової системи будуть більш плідними, результативними, коли супроводжуватимуться вивченням тонких енергій, енергії думки.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. – К. : ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
2. Мир Огненный, часть 1 // Агни Йога : в 3 т. – Т. 2. – Самара : Самар. Дом печати, 1992. – С. 219–363.
3. Европейский словарь философии: Лексикон неперекладностей. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – Т. 1. – 576 с.
4. Беспредельность, 2 часть // Агни Йога : в 3 т. – Т. 1. – Самара : Самар. Дом печати, 1992. – С. 520–623.
5. Братство // Агни Йога : в 3 т. – Т. 3. – Самара : Самар. Дом печати, 1992. – С. 3–111.
6. Озарение // Агни Йога : в 3 т. – Т. 1. – Самара : Самар. Дом печати, 1992. – С. 97–189.
7. Знаки Агни Йоги // Агни Йога : в 3 т. – Т. 1. – Самара : Самар. Дом печати, 1992. – С. 282–432.

8. Мир Огненный, часть 2 // Агни Йога : в 3 т. – Т. 2. – Самара : Самар. Дом печати, 1992. – С. 364–462.
9. Братство, 2 часть, Надземное // Агни Йога : в 3 т. – Т. 3. – Самара : Самар. Дом печати, 1992. – С. 112–459.
10. Мир Огненный, часть 3 // Агни Йога : в 3 т. – Т. 2. – Самара : Самар. Дом печати, 1992. – С. 463–593.
11. Братство, 3 часть, Надземное // Агни Йога : в 3 т. – Т. 3. – Самара : Самар. Дом печати, 1992. – С. 460–622.
12. Иерархия // Агни Йога : в 3 т. – Т. 2. – Самара : Самар. Дом печати, 1992. – С. 3–91.
13. Община // Агни Йога : в 3 т. – Т. 1. – Самара : Самар. Дом печати, 1992. – С. 190–281.
14. АУМ // Агни Йога : в 3 т. – Т. 2. – Самара : Самар. Дом печати, 1992. – С. 594–710.

## ФИЛОСОФСКИЕ ТЕОРИИ ДУХА И СОЗНАНИЯ

Тарасенко И. В.

*Исследованы историко-философские и современные теории духа и сознания. Определены изменения в понимании духа, сознания, сна, совести, памяти с точки зрения информационно-энергетической концепции культуры и человека. Рассмотрено развитие представлений о соответствии нервной системы и духа, сознания человека. Проанализированы учение о скандхах в буддизме и учение о нервных центрах в творчестве Е. Рерих и Н. Рериха. Значение мысли и деятельности человека в мире культуры рассмотрены в соответствии с учением о нервных центрах и состоянии развития сознания.*

**Ключевые слова:** дух, сознание, культура, нервная система.

## THE PHILOSOPHICAL THEORIES OF SPIRIT AND CONSCIOUSNESS

Tarasenko I. V.

*The historico-philosophical and modern theories of spirit and consciousness are studied in this paper. The changes in understanding of spirit, consciousness, dream, conscience, memory are defined by a point of view of the information-energy conception of culture and a man. The development of knowledge about the correspondence between the nervous system, spirit and consciousness are considered. The Buddhism's theory of skandhas and the theory of nervous centres in creation of H. Roerich and N. Roerich are analysed. The importance of man's thought and activity in the world of culture are considered in accordance with theory of nervous centres and state of a development of consciousness.*

**Key words:** spirit, consciousness, culture, nervous system.



УДК 37.013

Г. І. Фінін, кандидат філософських наук, доцент

## СПЕЦИФІКА ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ КОЗАЧЧИНИ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

*Досліджено специфіку військової освіти в Україні за часів козащини. Розглянуто головні завдання козацької педагогіки; наведено ступеневість військової освіти у період козацтва; висвітлено особливості самоврядування у навчальних закладах козацької України; обговорено специфіку фізичного виховання козаків. Звернено увагу на єдність морального та фізичного виховання у системі військової освіти того часу.*

**Ключові слова:** козак, військова освіта, навчальний план, фізичне виховання, моральне виховання, бойове мистецтво.

**Актуальність проблеми.** Український народ має власну систему освіти та виховання. У нашій державі було створено самобутні підходи до процесу навчання, підготування молоді до дорослого життя, формування патріотів власної землі, самовідданих захисників вітчизни, активних та свідомих громадян, працелюбних людей. Сьогодні під впливом глобалізаційних процесів спостерігається прискорене зближення української освіти зі світовими та європейськими зразками, впровадження досягнень теоретичної спадщини зарубіжних науковців. Тому тепер, як ніколи, прийшов час згадати здобутки національного навчання і виховання, що завжди вигідно відрізняли нас від інших народів. Історія свідчить про те, що педагогічна думка мала в Україні періоди як піднесення, так і певного занепаду. Однак є сенс згадати здобутки цього процесу, проаналізувати, які з них доцільно застосувати в наш час, зіставити з досягненнями світової філософської, педагогічної та військової думки.

**Аналіз останніх джерел і публікацій.** Проблеми філософської, психологічної та педагогічної наук щодо вивчення історичних традицій українського козацтва, його духовних джерел досліджували В. Антонович, О. Вишневський, М. Грушевський, О. Губко, П. Кононенко, М. Костомаров, В. Кузь, Ю. Руденко, М. Стельмахович, В. Сухомлинський, В. Шевчук, Д. Яворницький та ін. На сучасному етапі особистісно зорієнтований зміст національного виховання і освіти досліджують І. Бех, Ю. Завалевський, Л. Кацинська, В. Каюков, В. Лозова, І. Мартинюк, М. Нещадим, Г. Пустовіт, О. Савченко, С. Стефанюк, О. Сухомлинська, Г. Темко, В. Фарфоровський, К. Чорна та ін.

Разом із тим, незважаючи на наявність публікацій, дослідження специфіки військової освіти в Україні за часів козащини та її впливу на процеси формування сучасної системи військової освіти держави не можна вважати вичерпаними.

**Метою статті** є спроба філософського аналізу специфіки військової освіти в Україні за часів козаччини та її впливу на процеси формування сучасної системи військової освіти держави.

**Виклад основного матеріалу.** Початок ХХІ ст. відзначився соціально-політичними та економічними змінами. Сучасне суспільство є свідком та активним учасником виникнення і становлення нових держав. Унаслідок цього процесу динамічно змінюється сталий баланс економічних і політичних інтересів між країнами, що століттями стояли «за спинами» «основних гравців світової історії». Етнологічні тенденції останнього десятиліття одержали стійку теоретико-методологічну базу, що стала для них цілком гарантованою умовою для збереження в майбутньому [1, с. 351]. Українське козацтво – гордість української нації, джерело духовної сили, шляхетності, що народжує безкорисну участь у загальній справі, виконання свого боргу, навіть якщо цей борг вимагав участі в заколоті. М. Гоголь в українських піснях віднайшов саме ці риси характеру українського народу: «скрізь видно ту силу, радість, могутність, з якою козак кидає тишу і безтурботність життя домовитої, щоб податися у всю поезію битв, небезпек і розгульного бенкету. Ні чорнобрива подруга, що палає свіжістю з карими очима зі сліпучим блиском зубів, уся віддана любові, що отримує за стрми коня його, ні стара мати, що розливається, як струмок, сльозами, всім існуванням якої заволоділо одне материнське почуття, – ніщо не в силах здержати його. Упертий, непохитний, він поспішає в степ у вольницю товаришів» [1, с. 354].

Виникнення і становлення українського війська відбувалися ще за часів Київської Русі. Проте цей процес не був рівномірним і безперервним. Найяскравішим періодом розвитку війська стала козацька доба. Козацтво – це джерело натхнення в боротьбі за свободу і незалежність, вершина військової майстерності, скарбниця високої духовності наших предків.

Сьогодні значну кількість наукових досліджень присвячено вивченню різних аспектів життя козаків: походження українського козацтва, виборення козаками права на власну державу, побут, традиції, звичаї Запорозької Січі, військова справа тощо. Не менш унікальним явищем стала козацька педагогіка, головними завданнями якої були [4]:

- формування національно свідомої та самовідданої особистості шляхом виховання українського характеру і світогляду;
- підготування фізично розвинених, загартованих воїнів-захисників своєї Батьківщини;
- виховання військової дисциплінованості;
- формування загальнолюдських моральних, високих лицарських та бойових якостей.

Освітньо-виховна система козацької доби була багаторівневою та передбачала такі щаблі:

- дошкільне родинне виховання;
- родинно-шкільне виховання;
- вища освіта;
- військове виховання.

Дошкільне родинне виховання ґрунтувалося на культі батька і матері, дідуся і бабусі, роду і народу. Сім'ї були притаманні демократизм, рівноправність чоловіка і жінки, висока духовність.

Виховні традиції козацької сім'ї продовжувалися в шкільному навчанні. Виникали і успішно функціонували різні типи навчальних закладів. Д. Яворницький поділяв запорозькі школи на церковно-парафіяльні, монастирські, січові [10].

Церковно-парафіяльні школи охоплювали запорозьких козаків, які проживали в паланках. У цих школах хлопчики навчалися музиці і співу. При школі існували групи лицедіїв, які ставили лялькові драми, організовували різні урочистості під час свят та після повернення з воєнного походу запорожців на Січ. При монастирях відкривалися монастирські школи, в яких діти козаків з паланочних населених пунктів навчалися грамоти, молитов, Закону Божого та письма.

Важливе місце серед навчальних закладів посідали сотенні і полкові школи, які мали загальноосвітній характер, де майбутні козаки опановували початкову освіту. Такі школи розміщувалися в церквах. Діти вчилися читати, писати, рахувати, водночас вивчали історію рідного краю, політичне і державне життя України та інших держав. Значна увага приділялася релігійному, морально-естетичному та військово-політичному вихованню.

У XVI–XVIII століттях на Запоріжжі разом з означеними типами навчальних закладів існували січові школи, які на відміну від інших запорозьких шкіл розташовувалися в самій Січі. Тут викладалися такі предмети: читання, співи, письмо, лічба, Закон Божий, латинська мова, піїтика, риторика, геометрія, географія, астрономія, військова справа. Навчання в січовій школі ґрунтувалося на принципах козацької педагогіки.

Велика увага приділялася вивченню латинської мови, оскільки на Заході вона була міжнародною мовою науки, торгівлі, законодавства та дипломатичних зносин. Обов'язковим був курс військово-фізичного виховання, який передбачав підготування фізично загартованих, мужніх воїнів, захисників рідного краю. Освіта мала національний характер, козаки намагалися виховувати у школярів вірність рідній землі, любов до рідного народу, його мови, культури, глибоку шану до християнської віри та народних звичаїв. Навчання здійснювалося рідною мовою.

До січових шкіл приймали хлопчиків дев'яти років, яких привозили за-можні батьки, тих, що приходили на Січ самостійно, або тих, кого з різних причин усиновили. Головним учителем був ієромонах-установник, який, крім освітніх і виховних функцій, був наділений і батьківськими. Посади вчителів також посідали старші учні, які гарно навчалися. У січовій школі використо-увалася й така форма навчання, як взаємне навчання на «артільних засадах». Учні, поступово засвоюючи шкільну науку, самі ставали вчителями і під на-глядом «дидакала» (головного майстра) навчали менших [8].

За зразком Війська Запорозького школа мала учнівське самоврядування. Із школярів щороку загалом обирали двох отаманів, одного – для старшоклас-ників, а другого – для учнів молодшого віку. Шкільні отамани відали загаль-ними грішми та щороку одержували певну частку від бойових запасів (свинець і порох). Аби стати справжнім козаком, необхідно було добре засвоїти січові правила, військову науку та три роки відслужити у старшого козака, будучи джурою (слугою). Із цією метою на Січі було організовано школи джур.

Наприкінці XVIII ст. на Запоріжжі, крім загальноосвітніх, з'являються спеціальні школи з підготування військових фахівців, працівників адміністра-ції, дипломатів. Гетьман Яким Гнатович у 1754 р. засновує школу підвищено-го типу. Ця школа займалася підготуванням старшинського складу, працівни-ків козацької військової адміністрації, перекладачів [6]. З 1754 по 1768 р. іс-нувала також Головна січова школа, яка за змістом та характером навчання прирівнювалася до кращих братських шкіл [6]. Подальше навчання козаків проходило у школах вищого типу – європейських університетах або вітчиз-няних, а саме в Острозькій та Києво-Могилянській академіях.

Деякий час вищу освіту українські юнаки могли здобути тільки за кордо-ном. У козацьких реєстрах, починаючи з XVI ст., зустрічаються записи, в яких, крім імені, прізвища, роду діяльності козака, є слово «бакалавр». Отже, мож-на констатувати, що ці козаки набули вищої освіти в західноєвропейських навчальних закладах, після закінчення яких надавався вчений ступінь «бака-лавр». Згодом виникають вітчизняні вищі навчальні заклади.

Острозька школа-академія була заснована 1576 р. князем Костянтином Острозьким, який самовіддано стояв на захисті православної віри і дбав про розвиток освіти рідного краю. У цій школі вивчали не тільки слов'янську, а й польську, грецьку, латинську мови. Саме тому її називали «тримовним лі-цесем» або слов'янсько-греко-латинською академією. Програмою передбача-лося вивчення предметів, насамперед риторики, діалектики, астрономії. Ви-вчалися й вищі студії, які не входили до «семи вільних мистецтв», філософія і богослов'я. Велика увага приділялася вихованню патріотизму, любові до рідного краю. При Острозькій академії було створено видавничий гурток, на базі якого першодрукар Іван Федоров перевидав український «Буквар» та

видав «Острозьку Біблію». В цій академії навчалися такі славетні діячі України, як Мелентій Смотрицький, автор слов'янорусської (слов'яноукраїнської) «Граматики» (1619), яка до середини XVIII ст. була єдиним підручником із граматики в Україні, Росії, Білорусії; Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Запорозького війська, який доклав чимало зусиль щодо відновлення православної ієрархії на теренах України. Після смерті Костянтина Острозького академія поступово занепадає, а в 1636 р. припиняє своє існування.

Центром розвитку національної освіти, науки та культури стає Києво-Могилянська академія, створена 1632 р. Її опікуном став киево-печерський архімандрит Петро Могила. До навчання в академії приймали осіб різних станів і національностей: українців, росіян, білорусів, поляків, чехів, словен. Було вісім класів:

- у чотирьох нижчих класах вивчали читання, граматику, арифметику, музику, катехізис;
- у двох середніх — риторику, поезію;
- у двох старших класах — філософію, богослов'я.

Серед випускників Києво-Могилянської академії були майбутні козацькі восначальники: Іван Чернята, Федір Лобода, Тимофій Носач, Іван Кравченко, а також гетьмани України — Іван Виговський, Павло Тетеря, Юрій Хмельницький та Іван Самойлович [7].

Після закінчення того чи іншого вищого навчально-виховного закладу юнаків, як правило, направляли в козацьку науку, на Січ. Головними завданнями на цьому щаблі освіти були національно-патріотичне виховання, формування військової дисципліни, військовий вишкіл, фізичне загартування та емоційно-вольова стійкість.

Особливе місце у вихованні козаків посідало формування військової дисципліни, яка є необхідним інструментом будь-якого війська. Усілякий непослух щодо наказу, погане виконання службових обов'язків, низький моральний стан можуть мати важкі наслідки для всього війська. Військова дисципліна ґрунтувалася на національних традиціях і звичаях міжособистісних стосунків. За порушення дисципліни козак найбільше боявся осуду товаришів, земляків. Належна військова та цивільна дисципліна на Січі забезпечувалася високою вимогливістю командного складу і військової адміністрації та системою покарань, які визначали січовий та паланочні суди. Слід зазначити, що козаки під час воєнних дій підпорядковувалися жорстким законам. Найпоширенішими покараннями були смерть та побиття киями. Однак неправильно було б зводити козацьку дисципліну тільки до караності. Чимале значення для козацького війська мала ідеологія, сутність якої зводилася до того, що козацтво є оборонцем християнської віри. Під час війн із поляками до релігійних гасел на захист православ'я додалася ще й національна ідея — створення власної



незалежної держави. Таке ідеологічне підґрунтя було серйозною опорою для військової дисципліни і порядку в козацькому середовищі.

В основі світогляду запорозьких козаків своєрідним ідеологічним фундаментом козацької держави були волелюбні і національно-релігійні засади. Глибока релігійність, ревний захист православної віри – характерні ознаки духовного життя Запорозжя. Досить сказати, що вступ до запорозького товариства починався з питання: «У Бога віруєш?». Саме православ'я, очевидно, значною мірою вплинуло на формування романтичної моделі лицарства, яким стало запорозьке козацтво. Адже в православної системі цінностей глибока духовність протиставляється корисливому індивідуалізму, а матеріальні інтереси відходять на другий план. Про прихильне ставлення козаків до релігії свідчить існування в межах Вольностей Війська Запорозького Низового понад 60 церков [3].

Січова школа існувала при церкві Святої Покрови, розташованій на території Запорізької Січі. Вона складалася з двох відділів: в одному вчилися ті юнаки, що готувались до паламарів і дияконів. Крім цього, існував відділ молодиків, де вчилися сироти, хрещеники козацької старшини та інші діти, яких навчали грамоти, співу та військового ремесла [4, с. 105–110]. До січових шкіл хлопчиків приводили батьки. У таких школах на високому рівні навчали музики, співу та інших мистецтв. При них існував відділ співаків. З часом він виокремився у школу «вокальної музики та співу». Навчальний план шкіл також передбачав вивчення латини, піітики, арифметики, риторики, геометрії, географії, астрономії, військової справи. Латину вивчали як мову міжнародних зносин, мову науки того часу. Користувалися латиною і в полеміці, в боротьбі проти окатоличення. З 1754 по 1768 р. існувала також Головна Січова школа, що за рівнем навчання прирівнювалася до кращих братських шкіл. У ній вивчали піітику, риторику, математику, географію, астрономію, військову справу [3].

Монастирська школа існувала при Самарсько-Миколаївському монастирі і виникла 1576 р. Тут молодь під керівництвом ієромонаха навчалася грамоти, молитов, Закону Божого та письма. Церковно-парафіяльні школи існували при приходських церквах і охоплювали запорізьких козаків, які жили в паланках по слободах, хуторах, зимівках. Деякі з таких шкіл культивували ще й вокальну музику та церковний спів. Подібні школи були на Січі та в паланках.

У Запорозькій Січі, як і у Стародавній Греції, існував культ фізичного розвитку особистості. Фізично недосконала людина відчувала власну нерівність і тому широко прагнула підвищити свій фізичний вишкіл. Могутнім вождем був Іван Підкова, гетьман низових козаків, який був такої міцної породи, що гнув підкови. Ось чому за ним закріпилося прізвисько Підкова. Добре розвиненими фізично були Богдан Хмельницький, Петро Сагайдачний, Іван Богун, Іван Свірчевський та ін. А про гетьмана Івана Мазепу французький

дипломат Жан Балюз писав, що його тіло міцніше, ніж тіло німецького рейтара, і всадник із нього знаменитий.

Як свідчать козацькі літописи, фізично недосконалу, слабку людину січове товариство ніколи не обирало у старшини. Вона відчувала свою нерівність і прагнула підвищити свою фізичну підготовку та виробити в собі емоційно-вольову стійкість. Загартовуючи себе і готуючи свій організм до складних випробувань, козаки купалися в холодній воді, влітку спали просто неба. Під час тренувань вони билися наповненими соломою мішками, стоячи або сидячи на колоді. Аби «поставити» удар, шаблею рубали лозу. Практикувалися у фехтуванні із зав'язаними очима. Особливо dbали про набуття навичок орієнтування в сутінках та вночі.

Юнаки, продовжуючи традиції старших козаків, на свята у процесі ігор змагалися на силу, спритність, винахідливість, влучність. У дніпровських непрохідних плавнях молоді під наглядом досвідчених запорожців у постійній праці загартовувала себе, училася володіти зброєю. Унаслідок цього вони мистецьки володіли усіма видами зброї – вогнепальною, холодною, луком, списом, арканом, могли навіть «кулею загасити свічку». Також проводилися ритуальні змагання козацької молоді – ініціації, або посвячення, мета яких – перевірити готовність юнака до військового життя, випробувати його чоловічі якості. Фізичні вправи проводилися не тільки з метою фізичного підготування, а й для духовного і естетичного виховання. Під час ігор діти повинні були виявляти витриманість, уважність у ставленні до слабших.

Козакам, які постійно займалися вдосконаленням способів і методів фізичного підготування та бойового мистецтва, вдалося виробити власну національну систему єдиноборств, яка була втілена в козацькому танці гопак. Цей танець складається з двох основних гармонійно поєднаних, істотно доповнюючих один одного компонентів: основ фізичного та основ психічного вишколу людини. Відмінною рисою гопака є те, що його основу становили складні елементи: акробатичні вправи, стрибки, розтяжки в повітрі, численні удари ногами і руками, які були складовими комплексу самозахисту в боротьбі з ворогом.

Інша система козацької боротьби – гойдок, яка була призначена для розвідників-пластунів. За цією системою козак під час сутички з ворогом повторював усі його рухи, а коли він припускався помилки, козак нападав на нього, знешкоджував чи брав у полон. Прийоми цього виду боротьби дозволяли козакам битися з ворогом навіть уночі.

Зустрічаються відомості про ще одну цікаву систему боротьби козаків – спас. Ця система мала суто оборонний характер. Для неї характерним є філігранне, скрупульозне відпрацювання блокування дій супротивника. Вершиною бойового мистецтва вважалося козацьке характерництво. Козаки-харак-

терники могли навіювати ворогові незвичайні речі про свою силу. Деяким козакам настільки вдавалося розвинути свої внутрішні сили, можливості свого організму, досягти надзвичайних успіхів у розвитку своїх здібностей, що чимало сучасних дослідників були переконані у тому, що в них «вселялися» якісь надприродні сили. Козаки-характерники могли впливати на психіку ворога, його «зачаровували», «заворожували» і в такий спосіб вивідували всі військові таємниці.

Енергію та силу характерництва козаки застосовували й у разі потреби в боротьбі з ворогами. Існує наукова інформація про те, що козацькі спеціальні вправи мали неймовірний ефект, коли «тіло грало» (больові удари супротивника в такому разі не відчувалися). Козаки миттєво концентрували внутрішню енергію свого тіла в тій частині, куди спрямовувався удар. Саме такі явища, як зазначають дослідники, притаманні і східним системам боротьби, наприклад, «школі залізної сорочки» у кунг-фу та карате і мистецтву тибетських ченців.

Вороги нерідко вірили в те, що козаки могли оминати кулі, брати розпечені ядра голими руками. Подібні вміння приписували конкретним історичним особам, зокрема Івану Сірку, про якого говорили, що він міг ловити кулю на люту і кидати її назад в дуло пістоля того, хто стріляв. Різні види козацької боротьби, оволодіння системами єдиноборств під час тренування ґрунтувалися на правилах і принципах народної моралі та етики, їх порушення було неприпустимим.

Українські козаки прославилися ще й морськими походами. Аби досягти успіхів у морській справі і стати неперевершеними воїнами на морі, їм необхідно було приділяти значну увагу формуванню вмінь веслувати, керувати човном, плавати. Ті, хто прагнули стати справжніми козаками, навчалися добре маскуватися в різних умовах, довго перебувати під водою з допомогою очеретини, брали активну участь у змаганнях з веслування поперек бурхливого Дніпра. Переможцем ставав той, чий човен фінішував на протилежному боці точно проти місця старту. Перед морськими походами козаки проходили суворий відбір, неспроможних витримати службу на чайці не брали. У походи щоразу брали певну кількість молодих козаків з метою при звичаї їх до труднощів морської служби.

Розглянувши питання військової освіти за часів козаччини, можна сказати, що козацька система навчання і виховання гармонійно поєднала два культу: високу моральність та військово-фізичну досконалість. Це сприяло появі справжніх лицарів, еліти та гордості українського народу. Така єдність моральної довершеності і надзвичайної сили повинна обов'язково стати ідеалом сучасної системи національного виховання.

Нині активно відроджуються і діють громадські козацькі організації, які метою своєї діяльності вбачають виховання громадянина, патріота, гуманіста

незалежної Української держави, вивчення і поширення козацько-лицарського минулого народу, його традицій, звичаїв, культури та господарювання, формування здорової української нації.

**Висновки.** Сучасна військова освіта в Україні має давні традиції і принципи, які сформувалися за часів Великокняжої України-Руси та розвинулися і набули нових форм за часів Козацької держави – це відкритість до світу, європейська орієнтація, прив'язування до християнських цінностей, ідеї гуманізму, домінанта гуманітарної освіти. У давній Україні було створено унікальну і самобутню вітчизняну, зокрема військову, освітньо-наукову систему, що увібрала у себе досвід країн Європи, була багатопланою і багаторівневою, включала початкові, середні школи-колегіуми, спеціальні школи, вищі школи – академії, університети. Вона забезпечила практично повну грамотність населення країни, а також умови для формування і зростання української духовної, військової, світської, наукової еліти. Ця освітня система діяла ефективно, забезпечивши практично повну грамотність населення та потреби у військових фахівцях.

Козацька система навчання і виховання гармонійно поєднала два культу: високу моральність та військово-фізичну досконалість.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Бухнієва О. Ф. Українське козацтво – це минуле, сьогодення і майбутнє української нації / О. Ф. Бухнієва // Збірник праць Науково-дослідного інституту українознавства 2005. – Т. V. – С. 351–357.
2. Гутник І. Козацька педагогіка як складова системи національного виховання молоді / І. Гутник // Початкова школа. – 2003. – № 10. – С. 47–49.
3. Йовбак В. Релігійні засади національно-патріотичного виховання у Запорозькій Січі [Електронний ресурс] / Василь Йовбак. – Режим доступу: <http://www.bogoslov.org.ua/religiieni-zasadi-nacionalno-patriotichnogo-vixovannya-u-zaporozkiiie-sichi>.
4. Левківський М. Діяльність козацьких шкіл в Україні (січові, полкові, музичні...) / М. Левківський. – Х. : Основа, 2002. – 356 с.
5. Левківський М. В. Історія педагогіки: підручник / М. В. Левківський. – К. : Центр навч. літ., 2003. – 359 с.
6. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: навч. посібник / Л. А. Медвідь. – К. : Вікар, 2003. – 335 с.
7. Пуха І. В. Про школи в Запорізькій Січі / І. В. Пуха // Укр. іст. журн. – 1969. – № 3. – С. 100–106.
8. Руденко Ю. Козацька педагогіка: історія, нинішній день та майбутнє / Ю. Руденко // Час. – 1997. – С. 14–20.
9. Українське козацтво: Мала енциклопедія / кер. авт. кол. Ф. Г. Турченко; відп. ред. С. Р. Лях. – Вид. 2-ге, допов. і переробл. – К. : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – 672 с.
10. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Д. І. Яворницький. – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 451–453.

## СПЕЦИФИКА ВОЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ ВО ВРЕМЕНА КАЗАЧЕСТВА: ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Финин Г. И.

*Исследовано военное образование в Украине во времена казачества. Представлены главные задачи казацкой педагогики; приведена ступенчатость военного образования во времена казачества; освещены особенности самоуправления в учебных заведениях казацкой Украины; обговорена специфика физического воспитания казаков. Уделено внимание единству морального и физического воспитания в системе военного образования того времени.*

**Ключевые слова:** казак, военное образование, учебный план, физическое воспитание, моральное воспитание, боевое искусство.

## PECULIARITIES OF MILITARY EDUCATION IN UKRAINE IN TIMES OF COSSACKS: PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Finin G. I.

*Military education in Ukraine in times of cossacks is examined; main tasks of cossack's pedagogics are presented; levels of military educational in times of cossacks are shown; features of self-gouvernement in Ukrainian cossack's educational establishments are illustrated; peculiarities of physical bringing-up of cossacks are discussed. Attention is paid to the unity of moral and physical bringig-up in the system of military education of that time.*

**Key words:** cossack, military education, curriculum, physical bringig-up, moral bringing-up, martial art.



УДК 37.013.73

Р. В. Васильченко, кандидат філософських наук

## СВІТОГЛЯДНА КУЛЬТУРА У СВІТЛІ ВИКЛИКІВ ЕКОЛОГІЧНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

*Визначено, що в умовах екологічної глобалізації особливо важливого значення набуває формування світоглядної культури особистості. Необхідними передумовами для успішного досягнення цієї мети мають бути пріоритетне формування еколого-валеологічної культури і системне розроблення та впровадження в освіту «здоров'язберігаючої педагогіки».*

**Ключові слова:** світоглядна культура, екологічна глобалізація, здоров'язберігаюча педагогіка.

**Актуальність проблеми.** Проблема взаємодії людини і природи, яка є актуальною з моменту виникнення людства, набуває особливого звучання у добу глобалізації. Сучасна людина із власної волі опинилася в ситуації, коли її взаємини з довкіллям не обмежуються такими емпіричними фактами, як вичерпання природних ресурсів, знищення рослинних і тваринних видів, забруднення Світового океану, повітря тощо. Серед дослідників усе більше утверджується розуміння того, що саме стан «людського духу», неадекватне, саморуйнівне ставлення людини до природи є головною причиною глобальної екологічної кризи. На початку ХХІ ст. споживацьке ставлення людини до навколишнього середовища, започатковане беконівським фразеологізмом «Природа не храм, а майстерня», дістало своєї межі. Як наслідок маємо глобальну екологічну кризу, невпинне поглиблення якої неминуче наближає людство до глобальної екологічної катастрофи.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Можливість запобігання екологічній катастрофі більшість дослідників вбачають у підпорядкуванні діяльності людства етиці відповідальності. Теоретичні розробки та обґрунтування фундаментальності етики відповідальності для технократичного суспільства представлені у працях К.-О. Апеля, О. Гьофе, Г. Йонаса, Ю. Габермаса, Н. Лумана, К. М. Маєр-Абіха, Ж.-Л. Нансі, М. Ріделя та ін. Філософського осмислення ця проблематика набула й у працях провідних українських науковців, зокрема, А. Єрмоленка, М. Кисильова, В. Крисаченка, Ф. Канака, В. Толстоухова та ін.

**Виклад основного матеріалу.** Глобальність зазначеної проблеми зумовлюється не тільки її масштабністю і багатоаспектністю, а й «всюдисущістю», її доленосним значенням для людства у цілому. Однак це не тільки криза ставлення людини до природи – *це криза етики* (А. Єрмоленко). Більш того, «це криза сучасної доби, сучасної цивілізації, криза всіх її інституцій і систем: політики, економіки, науки, виховання тощо» [3, с. 91]. Тобто це криза **духовних основ** новоєвропейської цивілізації, її вихідних світоглядних настанов, її «принципового ставлення до суцього у цілому». Екологічна криза, як пише А. Єрмоленко, «це той процес, який сучасна філософія розглядає у термінах «кінця природи». І хоча його великою мірою було започатковано вже новоєвропейською філософією, найбільшої активності він досягає саме за нашої доби» [3, с. 90].

Саме тому нагальною потребою людства, яке створює глобальне поле взаємин, є перегляд ключових позицій своєї життєдіяльності та взаємозв'язку з природою. Щодо перспектив розв'язання екологічних проблем існують як оптимістичні, так і песимістичні прогнози.

Оптимізм стосовно такої можливості дослідники насамперед пов'язують із самою принциповою спроможністю людства *усвідомити необхідність*

**кардинальної зміни свого світовідношення.** Саме це може надати людській спільноті дієві конструктивні шанси. У цілому представники оптимістичного напрямку, пов'язуючи можливість запобігання екологічній катастрофі з екологізацією суспільної свідомості і світоглядної культури, вважають, що цей процес можна прискорити засобами ноосферної освіти і екологічного виховання (А. Печеї, Н. Моїсєєв).

Ще одна загальновизнана можливість запобігання екологічній катастрофі – підпорядкування діяльності людства етиці відповідальності.

Одним із перших необхідність пошуку нової етики для техногенної цивілізації обґрунтував Г. Йонас (1979). Він виходив із того, що «остаточно розкутий Прометей, якому наука надає не знані досі ще сили, а економіка – нечувані стимули, закликає до етики, щоб через добровільне підкорення їй приборкати свою могутність, аби ця могутність не обернулася для людини лихом» [4, с. 7]. Таким чином, вихідною духовною основою світоглядної культури в умовах екологічної глобалізації має стати *етика відповідальності*, причому, як роз'яснює К.-О. Апель, «тут йдеться про те, щоб організувати відповідальність людства за наслідки (побічні наслідки) своїх колективних дій у планетарному масштабі» [1, с. 231].

Отже, визначальною духовною основою світоглядної культури в умовах екологічної глобалізації має стати етика відповідальності.

Значення поняття відповідальності стосовно природно-екологічного аспекту життєдіяльності людини полягає у тому, що воно є *онтологічною основою* гармонізації взаємин між природою, суспільством та людиною. Активна, відповідальна позиція змінює характер уявлення людини про цінність оточуючого її довкілля. Підвищення ролі етичної рефлексії спонукає людину до **свідомого самообмеження** у користуванні природними ресурсами, що не тільки допоможе відродити екологічний баланс, а й значно підвищить естетичну цінність природи.

Відповідальність має стати найвищою і *наскрізною чесною* сучасного світу. Вона мусить виявлятися не тільки в усіх стосунках людини з природою, а й в усіх стосунках між людьми з приводу природу. Саме таку думку послідовно проводить О. Гьофе, пропонуючи укласти суспільну угоду між поколіннями: «Оскільки природа у первинному стані не створена жодним поколінням і є для всіх засадничим благом, вона є спільною власністю людства, суспільним благом у тому вигляді, щодо якого діє принцип рівності. У світовому цивільному праві це – екологічний принцип взаємин між поколіннями, він означає, що кожному поколінню і, в межах поколінь, кожному індивіду природа (в первинному її стані) належить рівною мірою. Внаслідок цього кожна генерація і кожен індивід, який щось бере від спільної власності, повинен повернути їй дещо рівноцінне, але в інший спосіб» [2, с. 386]. Ще од-

нією духовною основою світоглядної культури, адекватної викликам екологічної глобалізації, має бути розуміння людиною того, що світ, у якому вона живе, є «спільносвітом» (К. М. Маєр-Абіх), світом, який вона поділяє з іншими живими істотами [7, с. 13]. Формування у світоглядній культурі розуміння світу як «спільносвіту» вимагає залучення до її духовних основ етичного принципу «благочинності перед життям» (А. Швейцер).

Зрозуміло, що для подолання загрозливих наслідків екологічної глобалізації заради збереження життя і розвитку людства на Землі недостатньо просто констатувати необхідність переглянути вихідні принципи і результати своєї діяльності та скорегувати цілі і принципи управління та взаємодії між людиною, природою та суспільством. Необхідно віднайти дієві *механізми формування* нової, екологізованої світоглядної культури. Тож, не випадково екологічний рух набуває все більшої ваги. Навіть в Україні набирають силу масові громадські екологічні рухи, зростає екологічна активність населення.

Але само зростання такої екологічної активності вже передбачає глибоке переосмислення взаємин з природою на засадах сучасної екологічної культури. Тому екологічне просвітництво не можна недооцінювати, а екологічну освіту та екологічне виховання цілком правомірно вважати дієвим засобом формування екологічного світогляду.

У цьому контексті як позитивний момент можна відзначити наявність елементів екологічної освіти та виховання у навчальних планах дошкільної, середньої та вищої школи, але вони значною мірою залишаються фрагментарними з точки зору як своєї переважної спрямованості на формування екологічних знань і екологічної свідомості, так і своєї дисциплінарної відокремленості від інших навчальних дисциплін. На досить низькому рівні знаходиться і екологічна просвіта в Україні, яка переважно не виходить за межі навчальних закладів.

Питання екологічної освіти активно розробляються представниками так званої педагогічної школи (О. Плахотнік, А. Захлібний та ін.), які наголошують на концепції «виховання на природі» та «натуралістичного виховання» [10, с. 255]. Але значно більш перспективними видаються дослідження, де наголошується на необхідності екологізації освіти у цілому. Ми цілком поділяємо думку, за якою «екологічна освіта і виховання мають сприйматися не як ще одна форма, поряд з іншими, а як необхідні інтегративні засоби формування особистісного мистецтва жити у суспільстві ризику» [9, с. 15]. Тільки за такої умови можуть відбутися системні зміни усіх складових світогляду людини – пізнавальної, ціннісної, діяльнісної, у сферах її відчуття, сприйняття, мислення, діяльності та життєдіяльності, в її світовідношенні у цілому. Саме це і буде свідченням формування у неї світоглядної культури нової якості – екологізованої. Формування такої світоглядної культури неможливе лише через при-



внесення до свідомості людини нормативних знань. Велике значення у цьому напрямку має виховання естетичного ставлення до природи, розуміння її краси та вразливості, формування відчуття своєї природної спорідненості з усім іншим світом. Такий інтегративний потенціал екологічної освіти і виховання зумовлений і тим, що їх стратегічні завдання виходять далеко за межі засвоєння теорії і практики загальної екології як однієї з фундаментальних підвалин природокористування. Вони спрямовані на осмислення нових цивілізаційних засад існування і розвитку людини і людства. Тому головною метою екологічної освіти «має бути не просто систематичне ознайомлення з новітніми науково-екологічними розробками – треба *«навчити жити»* нашого сучасника в складних реаліях сьогодення» [5, с. 282].

Розглядаючи проблему екологізації освіти як системного чинника формування духовних основ світоглядної культури у добу глобалізації, слід ураховувати, що екологічні загрози стосуються «не тільки природи як довкілля, а й природи в самій людині, її біосоціальності, яка також змушена пристосовуватись до глобальних змін або ж чинити їм опір» [6, с. 111]. Таке системне, багатовимірне «повстання природи» (М. Горкгаймер) потребує і системних заходів в освіті для його приборкання. Одним із таких засобів видається впровадження еколого-валеологічної освіти як специфічної форми реалізації інтегративних інтенцій екологізації освіти.

Еколого-валеологічна освіта, маючи спільну із екологічною освітою мету – сформувані якісно нове, еколого-відповідальне ставлення людини до світу, переносить наголос на формування здорового способу життя, в якому інтегруються у вищому синтезі світовідношення відповідальне ставлення до природи у собі і до природи як довкілля, відповідальність за своє здоров'я і відповідальність за збереження здорового генофонду майбутніх поколінь.

Усвідомлення пріоритетності та інтегративного характеру цього освітнього завдання передбачає цілеспрямоване і системне розроблення та впровадження в освіту «здоров'язберігаючої педагогіки» як сукупності «прийомів і методів організації навчально-виховного процесу, безпечних для здоров'я учнів і вчителів» [8, с. 13]. Невід'ємними складовими «здоров'язберігаючої педагогіки» має бути *розуміння багатовимірності здоров'я, інтегративної єдності таких його складових, як фізична, психічна, соціальна та духовна.*

У цілому ж результатом сформованості здорового способу життя є *культура здоров'я*. З одного боку, це інтегративна якість особистості, а з другого – показник її вихованості. Культура здоров'я розглядається як невід'ємна складова загальної культури особистості, що забезпечує певний рівень знань, умінь і навичок з питань формування, відтворення та зміцнення здоров'я, і характеризується високим рівнем культури поведінки стосовно власного здоров'я та здоров'я оточуючих [8, с. 12].

Саме тому культура здоров'я входить до системи найважливіших людських цінностей і має стати однією із системоутворюючих складових світоглядної культури у добу глобалізації. Якщо розглянути культуру здоров'я саме у такому ракурсі, слід визнати, що вона «включає не тільки певну систему знань про здоров'я, а й відповідну поведінку щодо його збереження і зміцнення» [8, с. 12], і є особливим типом світовідношення, принциповою життєвою позицією, що оберігає здоров'я у єдності всіх його складових та в усіх його виявах.

Саме тому цілком переконливою є необхідність загальної екологізації освіти як пріоритетного, цілеспрямованого інтегративного формування і в тих, хто навчає, і в тих, хто навчається, природооберігаючого ставлення до світу як до світу природи, так і до природи людини.

**Висновки.** Вихідними духовними основами світоглядної культури в умовах екологічної глобалізації мають стати усвідомлення необхідності кардинальної зміни свого світовідношення і чітке розуміння формування загальносвітового суспільства як «спільноти єдиної долі» і «спільносвіту», який людина поділяє із іншими живими істотами. Таке усвідомлення у світоглядній культурі має бути інтегративно поєднано з етикою відповідальності та етикою благоговіння перед життям як онтологічними основами гармонізації взаємин між природою, суспільством та людиною і наскрізними чеснотами сучасного світу, що становлять етичне підґрунтя відповідальності розуму і свідомого самообмеження людини у користуванні природними ресурсами. При цьому відповідальність має бути досягнута як тривимірна – «кумулятивного накопичення»: збереження інституцій і ресурсів; «інвестиційного накопичення» (капіталу, інфраструктури, майбутньої техніки) та «запобіжного збереження» (О. Гьофе). Саме на формування цих духовних основ і має бути спрямована екологізована освіта, де екологічна складова виступає не дисциплінарним, а наскрізним принципом організації педагогічної діяльності, стратегічні завдання якої виходять далеко за межі засвоєння теорії і практики загальної екології, а головною метою стає навчити людину жити відповідально в умовах екологічної глобалізації, що передбачає не відсторонене досягнення абстрактних істин, а їх світоглядну інтеграцію у вищому синтезі світовідношення.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Апель К.-О. Ситуація людини як етична проблема // Єрмоленко, А.М. Комунікативна практична філософія : підручник / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – С. 231–255.
2. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації. – К. : ППС-2002, 2007. – 436 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»).

3. Єрмоленко А. Екоетика у світлі парадигмального повороту в філософії (попередні зауваги до критики екологічного розуму) / А. Єрмоленко // Філософ. думка. – 2008. – № 3. – С. 88–108.
4. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для техногенної цивілізації / Г. Йонас ; пер. з нім. А. Єрмоленка, В. Єрмоленка. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
5. Кисельов М. М. Національне буття серед екологічних реалій / М. М. Кисельов, Ф. М. Канак. – К. : ТанDEM, 2000. – 320 с.
6. Култаєва М. Д. Соціологія глобалізації : навч. посібник / М. Д. Култаєва, І. Ф. Прокopenко, І. О. Радіонова, Г. В. Троцько / за гол. ред. М. Д. Култаєвої. – Х. : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2008. – 207 с.
7. Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від довкілля до спільного світу / К. М. Маєр-Абіх : пер. з нім. А. Єрмоленка. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
8. Оржеховська В. М. Сучасні соціальні орієнтири здоров'язберігаючого навчання і виховання / В. М. Оржеховська // ПостМетодика. – 2008. – № 2 (79). – С. 11–15.
9. Степаненко Н. Б. Мистецтво жити у суспільстві ризику: філософсько-освітній вимір: автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.10 / Н. Б. Степаненко. – Х., 2010. – 18 с.
10. Юрченко Л. І. Екологічна культура в контексті екологічної безпеки : монографія / Л. І. Юрченко. – К. : ПАРАПАН, 2008. – 296 с.

## МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА В СВЕТЕ ВЫЗОВОВ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Васильченко Р. В.

*Определено, что в условиях экологической глобализации особенное значение приобретает формирование мировоззренческой культуры личности. Необходимыми предпосылками для успешного достижения этой цели должны стать приоритетное формирование эколого-валеологической культуры, системное развитие и внедрение в образование «здоровьесохраняющей педагогики».*

**Ключевые слова:** мировоззренческая культура, экологическая глобализация, здоровьесохраняющая педагогика.

## THE WORLD-OUTLOOK CULTURE IN THE LIGHT OF ECOLOGICAL GLOBALIZATION CHALLENGES

Vasylchenko R. V.

*In the article it is defined that under the conditions of ecological globalization special attention receives the formation of world-outlook culture of personality. The priority of ecologically-valeological culture must become necessarily condition for successful reaching of this goal, as well as systematic development and approbation into education "health saving pedagogics".*

**Key words:** world-outlook culture, ecological globalization, health saving pedagogics.



УДК 17.023.31:[130.2:7.038.6]

М. О. Давидова, здобувачка

## ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В КУЛЬТУРІ ПОСТМОДЕРНУ

*На основі розкриття поняття «постмодерна культура» та у співвідношенні з процесами і тенденціями в культурі ХХ ст. розглянуто феномен самоактуалізації особистості. Досліджено основні принципи і суперечності самоактуалізації особистості в культурі постмодерну. Обґрунтовано концепцію перспектив трансформації особистісного буття у вимірах постмодерної культури. Доведено, що ситуація постмодерну завдяки радикальному спустошенню і децентруванню традиційних дискурсів суттєво стимулює процеси смислових пошуків і смислоутворення в культурі, особливо на рівні внутрішнього самовизначення особистості.*

**Ключові слова:** самоактуалізація особистості, культура постмодерну, децентрація, медіативність, некоріненість, образ Іншого, ситуація постмодерну, філософія постмодернізму.

**Актуальність проблеми.** Проблема самоактуалізації особистості в ситуації постмодерну набуває нового виміру і суттєво загострюється. В умовах культури постмодерну найважливішою характеристикою існування людини стає відсутність заданих загальноприйнятих парадигм, вихідних сутнісних визначень та раціональних понять. Специфікою ситуації постмодерну стає багатовимірність процесів обрання моделей життя і відповідних до них культурних стратегій, які набувають непередбачуваного характеру, зумовлюючи некоріненість індивідуальної свідомості в загальних культурних смислах.

Тому значної актуальності набуває дослідження процесів трансформації особистісного буття у вимірах постмодерної культури з метою виявлення ступеня впливу постмодерністських тенденцій на феномен особистості як такий та можливості конституювання особистості в умовах зростаючої фрагментарності культури, плюральності цінностей, зникнення детермінуючого центру та відсутності будь-яких смислових орієнтирів.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** у яких започатковано розв'язання даної проблеми, свідчить про активні пошуки вчених в цьому напрямку. Так, проблему буття особистості в культурі обґрунтовано в філософських працях київської світоглядно-антропологічної школи. Теоретичною основою нашого дослідження стали праці Є. Андроса, Є. Бистрицького, І. Бичка, А. Єрмоленка, В. Іванова, С. Кримського, В. Ляха, В. Малахова, С. Пролєсєва, С. Степаненко, В. Табачковського, Н. Хамітова, В. Шинкарука, О. Яценка та ін.

Для аналізу процесів самоактуалізації особистості виникла потреба звернутися до концепцій самоактуалізації А. Маслоу, логотерапії В. Франкла,

індивідуалізації К.-Г. Юнга, «турботи про себе» М. Фуко, Dasein М. Гайдеггера, «проекту» Ж.-П. Сартра, екзистенції К. Ясперса, Г. Марселя. Також нами було залучено праці персоналістів М. Бердяєва, Е. Муньє, Ж. Марітена. Підставою для розгляду трансформацій особистості стали концепції домінанти О. Ухтомського, «глибинного спілкування» Г. Батіщева, «себе як Іншого» П. Рікера, «Обличчя» Е. Левінаса. Однак специфіка самоактуалізації особистості в культурі постмодерну залишається ще недостатньо вивченою у філософії. Отже, виникає потреба в подальшому поглибленому дослідженні цього питання.

Виходячи із зазначеного, було визначено *мету* статті – комплексний аналіз специфіки самоактуалізації особистості в культурі постмодерну.

**Виклад основного матеріалу** розпочнемо з того, що сутнісною рисою постмодерну як типу культури стає граничне загострення проблеми свободи. Причому свобода починає розумітися вже не тільки як свобода вибору поміж заданими культурними нормами і антинормами, цінностями і антицінностями, як це було у попередні часи, а як свобода пошуку і відтворення загальнолюдських норм та цінностей у горизонті проблематичності актуалізації власної особистості.

Отже, поняття «самоактуалізація» набуває у культурі постмодерну специфічного евристичного значення. Воно відображає механізм формування ієрархічної структури ціннісно-сислового універсуму особистості і пояснює потреби в розширенні світоглядних та діяльнісних детермінант буття в культурі. У сучасній філософії постмодерн постає як радикально плюралістичний тип культури, що усіляко уникає примушення людини до прийняття тих або інших цінностей, світоглядних орієнтацій та життєвих стратегій. Постає культура постмодерну, породжена неоскептицизмом інформаційного суспільства, – це людина з номадичною свідомістю, не зорієнтована на соціально нормативне мислення і поведінку. Загальнообов'язкові правила втрачають силу, відсутність етосу стає нормою. На думку П. Вірілію, такий спосіб життя акцентує швидкоплинність кожної миті та ефемерність будь-якого набутого досвіду.

Культуру постмодерну ретельно проаналізовано у працях французьких постструктуралістів. Так, роль «великої теорії» постмодерну утримує за собою концепція Ж.-Ф. Ліотара [5], що тлумачить його як тип культури, де відсутня довіра до «метаоповідей» (meta-recits). За Ліотаром, для ситуації постмодерну визначальними є конкуренція і суперечка (différend) різних способів світосприйняття, які являють собою лише «мовні ігри». Ж. Бодрійяр вводить поняття «симулякр» для позначення реальності, яка склалася в культурі, і вважає, що місце «метаоповіді» посів технократичний дискурс глобальної економічної системи зі споживацькими цінностями [1]. М. Фуко розробляє концепції «археології знання», «генеалогії влади» та досліджує формування суб'єкта сексуальності в широкому сенсі, уводячи поняття «техніки себе» [7; 8]. Ситуацію постмодерну розкрито в концепціях «деконструкції» і «децентрування» смислів

Ж. Дерріда, «шизоаналізу» Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, «антропологічної катастрофи» М. К. Мамардашвілі, «незавершеного Модерну» Ю. Габермаса. Спроба надати синтетичний портрет постмодерну належить П. Козловськи [3].

Прагнення самоактуалізації утворює своєрідну «інерцію» руху, трансформацію життя людини, які «провокують» на перехід до більш високих онтологічних рівнів розвитку. З другого боку, цей перехід стає можливим тоді, коли, по-перше, людина має хоча б початковий досвід самоактуалізації на більш високих рівнях, а по-друге, самоактуалізація на нижчих рівнях має входити у свій кризовий стан. Остання умова не врахована у концепції А. Маслоу [6], який уважав, що духовна самоактуалізація є можливою тільки за умов забезпеченості нижчих рівнів. Натомість, життєвий досвід свідчить, що, навпаки, без кризи і свідомого самообмеження на нижчих рівнях духовна самоактуалізація також є неможливою. З позитивного боку цей перехід забезпечується психологічним «механізмом» катарсису, оскільки останній можна розуміти в його широкому сенсі, як вищий духовний стан внутрішньої впорядкованості, душевної гармонії, що виникають завдяки домінуванню вищих загальнолюдських ідеалів.

Постмодерн створює своєрідні умови для самоактуалізації, життєво необхідної діяльності людини, що зберігає серйозне ставлення до себе й до інших у контексті граничного самовизначення в параметрах абсолютних цінностей. Якщо такий тип цінностей не визнається, то для «постмодерної людини» залишається шлях тотальної іронії і відчуження від тисячолітнього культурного досвіду. Оскільки цей шлях приречений на поверховість і розчарування, то творчістю в постмодерні стає відтворення реального культурного досвіду на основі духовно-релігійних та соціально-нормативних цінностей. Саме такий досвід здатний відтворити онтологічне «ядро» культури, що полягає у певній «метапозиції» відносно історичної «текучки», що дозволяє людині оглянутися «навколо себе», поставивши все мінливе, скінченне та минуле у зв'язок з вічним і незмінним (Є. Бистрицький) [2].

У контексті постмодерної культури феномен творчості набуває досить специфічної функції. Якщо раніше вважалося, що творчість відкриває наново те, що в принципі всім відомо, але потребує індивідуалізованої форми вираження (традиційне суспільство) або має виражати те, що «звільняє» людину від тягара «забобонів» традицій (Модерн), то тепер творчість – це перевідкриття і пошук суб'єктивно непередбачуваних цінностей і форм самореалізації особистості. Звичайно, таке перевідкриття завжди має певні передумови (історичні, психологічні, соціальні), але все одно воно є неможливим без напруженого зусилля, «праці свободи», оскільки звичне життя в умовах «цивілізації споживання» аж ніяк не примушує людину до такої свободи і до такої творчості, незалежно від того, в якій сфері культури вона реалізується. Із цього боку ситуація постмодерну постає як найбільш інтригуючий феномен філософської рефлексії, оскільки ставить під сумнів як фундаментальну сутність людини, так

і обґрунтованість її творчих дій в контексті певної культурної традиції. За таких обставин самоактуалізація набуває більш загостреного та непередбачуваного характеру, оскільки ступінь невизначеності того, що стане її цінностями і предметом в умовах плюральності культури, різко зростає.

Вихідний стан особистості, що передує її трансформаціям, можна визначити як первинну самототожність: тотожність і незмінність її ціннісно-світоглядних орієнтацій, образу самої себе, життєвих цілей і стратегій. Наступний стан можна окреслити як кризовий, бо він виникає в ситуаціях, коли попередні стратегії з якоїсь причини виявляються недіючими в умовах існування, що постали. Спонтанні спроби пошуку нових стратегій та орієнтацій призводять до втрати самототожності особистості, «розмивання» цілісності її образу. Принциповим моментом є той факт, що пошук нових стратегій і відповідного їм рефлексивного образу власного «Я» може бути ефективним і переходити із спонтанного у свідомо керований режим тільки тією мірою, наскільки він орієнтований на певний образ Іншого в символічному значенні слова, тобто Іншого як альтернативного образу цілісної особистості. Якщо ж такий спонтанний пошук виходу з кризового режиму існування не приводить до усвідомленого формування образу символічного Іншого, то криза стає тривалою, але компенсується утворенням ілюзорного двійника замість символічного Іншого, що відтинає людину від трансформацій.

Особливістю постмодерну як культурного режиму буття особистості стають проблематичність формування символічного Іншого як необхідної умови та реального «органу» особистісних трансформацій, значна зруйнованість відповідних культурних «механізмів». Специфікою культури постмодерну є деструкція символічних «медіаторів» (слово, символ, міф), завдяки яким можливі трансформації особистості. Ситуація постмодерну радикально спустошує та децентрує традиційні дискурси, проте постмодерн закономірно створює і свій специфічний «механізм» самоподолання, що утворює в ньому «езотеричний» аспект цього стану культури: спустошення, «стирання» і децентрування традиційних культурних смислів призводять до ситуації, в якій людина вимушена самотійно «з нуля» шукати власну ідентичність і смисложиттєві орієнтації. Постмодерне спустошення робить найгострішим переживання потенційної позитивності Буття, стимулюючи процеси смислових пошуків і смислотворення в культурі. Саме співвідношення двох останніх тенденцій і визначатиме подальшу еволюцію сучасної культури і формування в ній нових типів особистості, альтернативних тим, які продовжує «продувати» постмодерн.

Культура постмодерну гранично загострює проблему самоактуалізації людини і у тому сенсі, що ідеологія постмодерну принципово забороняє самовизначення та самоідентифікацію людини з якимось граничним «образом людини», за яким стояли б певна фундаментальна онтологія і чіткі світоглядні детермінації.

У культурі постмодерну виникає особливий тип особистості, основу якого складає медіативність як головна домінанта способу буття і світогляду. Відсутність «метаоповідей» стосовно особистісного буття означає принципову невикоріненість індивідуальної культурної свідомості в універсальних, загальних культурних смислах та децентрованість ціннісно-смыслового універсуму.

Трансформація буття і свідомості особистості в умовах плюральності культури постмодерну, фрагментарної свідомості та зруйнованої єдності соціальних зв'язків стає можливою тільки за умови формування «домінанти на Іншого» Е. Левінаса [4]. Її принциповою умовою є входження Іншого в індивідуальний життєвий світ, яке призводить до незворотних наслідків і закріплює прецедент можливості інакшого буття особистості.

**Висновки.** З'ясовано, що сутнісною рисою постмодерну як типу культури стає граничне загострення проблеми свободи як не тільки свободи вибору поміж уже заданими культурними нормами і антинормами, цінностями і антицінностями, як це було у попередні часи, а передусім свободи пошуку та відтворення норм і цінностей у горизонті проблематичності актуалізації власної особистості. До основних принципів і суперечностей самоактуалізації особистості в культурі постмодерну віднесено: невикоріненість у загальних культурних смислах, децентрованість ціннісно-смыслового універсуму, медіативність як головну домінуючу способу буття і світогляду особистості. Окреслено перспективу трансформації особистісного буття у вимірах постмодерної культури як подолання децентрованості, що потребує формування «символічного Іншого»: конкретної сукупності альтернативних смислових і практично життєвих орієнтацій та стратегій особистості.

Найбільш перспективним подальшим напрямком дослідження слід вважати розбудову комплексної концепції самоактуалізації особистості в ситуації постмодерну як відносно цілісного періоду розвитку культури.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Бодрийяр Ж. Фатальні стратегії / Жан Бодрийяр : пер. з франц. Л. Кононович. – Львів : Кальварія, 2010. – 192 с.
2. Быстрицкий Е. К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие / Е. К. Быстрицкий. – К. : Наук. думка, 1991. – 200 с.
3. Козловски П. Культура постмодерна / Петер Козловски. – М. : Республика, 1997. – 240 с.
4. Левинас Э. Путь к Другому / Эммануэль Левинас : пер. с франц. Е. Бахтиной. – СПб. : Изд-во Санкт-Петерб. ун-та, 2007. – 240 с.
5. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Жан-Франсуа Лиотар : пер. с франц. Н.А.Шматко. – СПб. : Алетейя, 1998. – 160 с.
6. Маслоу А. Х. Мотивация и личность / Абрахам Харольд Маслоу. – СПб. : Евразия, 2010. – 352 с.



7. Фуко М. Герменевтика субъекта. Курс лекций, прочитанных в Колледже де Франс в 1981–1982 учебном году / Мишель Фуко : пер. с франц. А. Г. Погоняйло. – СПб. : Наука, 2007. – 677 с.
8. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Мишель Фуко : пер. с франц. В.П.Визгина и Н.С.Автономовой. – СПб. : А-сад, 1994. – 408 с.
9. Хабермас Ю. Модерн – незавершенный проект / Юрген Хабермас // Вопр. философии. – 1992. – № 4. – С. 40–49.

## ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ САМОАКТУАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ В КУЛЬТУРЕ ПОСТМОДЕРНА

Давыдова М. А.

*На основе раскрытия понятия «культура постмодерна» в соотношении с процессами и тенденциями в культуре XX ст. рассмотрен феномен самоактуализации личности. Выявлены основные принципы и противоречия самоактуализации личности в культуре постмодерна, которые одновременно выступают движущими силами преодоления антропологического кризиса, присущего данному типу культуры: неукорененность сознания во всеобщих культурных смыслах, децентрированность ценностно-смыслового универсума культуры, медиативность как основная форма мировоззрения и деятельности. Обоснована концепция перспектив трансформации личностного бытия человека в измерениях постмодерной культуры. Доказано, что ситуация постмодерна благодаря радикальному опустошению и децентрации традиционных дискурсов существенно стимулирует процессы смысловых поисков и смыслообразования в культуре, особенно на уровне внутреннего самоопределения личности.*

**Ключевые слова:** самоактуализация личности, культура постмодерна, децентрация, медиативность, неукорененность, образ Другого, ситуация постмодерна, философия постмодернизма.

## BASIC PRINCIPLES OF ACTUALIZATION OF PERSONALITY IN CULTURE POSTMODERNU

Davidova V. O.

*In the article is considered the phenomenon of self-actualization of an individual that is investigated on the basis of the concept “culture of post-modernism” vs. processes and tendencies of culture of the 20th century in this thesis. Self-actualization fundamentals and contradictions in post-modernistic culture are determined and researched. There is also based the idea of possible transformations of a human being in post-modernistic culture in this work. Analyzing the condition of post-modernism, the author finds out that it decenters traditional discourses and essentially motivates the processes of searching the meaning of life in culture especially on the level of inner self-determination of an individual.*

**Key words:** self-actualization of personality, culture of post-modernism, decentration, mediation, nonrooted, image of Another, postmodernistic – situation, philosophy of postmodernism.



УДК 316.7:130.2

К. М. Степико, аспірантка

## КУЛЬТУРА ЯК СПОСІБ БУТТЯ СУСПІЛЬСТВА

*Розглянуто культуру як визначальний феномен буття суспільства. Проаналізовано зв'язок між культурою та суспільством, виокремлено його загальні риси. Досліджено функції культури та концепції, що вивчають зв'язок культури і суспільства.*

**Ключові слова:** культура, суспільство, культурна взаємодія, культурні запозичення, культурна дифузія.

**Актуальність проблеми.** Культура є досить складним для визначення поняттям, адже воно є загальновідомим і має значну кількість конотацій з різноманітними відтінками. У цьому дослідженні нас цікавитиме взаємозв'язок культури та суспільства, а також їх взаємовплив. Звідси ми шукатимемо власне визначення культури, спираючись при цьому на попередні традиції. Визначення культури, яке ми знаходимо у праці українського науковця М. Поповича, видається нам найбільш вдалим та повним: «Певну ясність у розуміння поняття “культура” внесла Всесвітня конференція з культурної політики, проведена під егідою ЮНЕСКО 1982 року. Вона прийняла декларацію, в якій культура тлумачиться як комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, соціальні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань» [1, с. 3].

**Аналіз останніх джерел і публікацій** свідчить про те, що проблеми культури достатньо опрацьовані у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі. Разом з тим на рівні філософської рефлексії взаємозв'язків культури і суспільства зазначена проблема потребує деякого уточнення, що і є **метою** статті<sup>1</sup>.

**Виклад основного матеріалу.** «Культурою є “оброблене” середовище проживання людей, яке організоване за допомогою специфічних людських способів (технологій) діяльності та насичене продуктами (результатами) цієї діяльності; світ “оброблених” особистостей, чия свідомість та поведінка мотивуються і регулюються вже не стільки біологічними, скільки соціальними інтересами та потребами, загальноприйнятими нормами та правилами їх задоволення; світ “організованих” колективів людей, які об'єднані загальними екзистенційними орієнтаціями, соціальними проблемами та досвідом спільної життєдіяльності; світ особливих нормативних порядків та форм

<sup>1</sup> Тема цієї статті безпосередньо пов'язана з тематикою наукових досліджень Національного інституту стратегічних досліджень.

здійснення діяльності і образів свідомості, що акумульовані та відібрані соціальним досвідом на основі критеріїв їх прийнятності за соціальною ціною та наслідків, їх допустимості з точки зору підтримання рівня соціальної консолідованості спільнот і соціальних цілей, цінностей, правил, звичаїв, соціальних стандартів, технологій соціалізації особистості, які втілені у системах, та відтворення спільнот як стійких функціональних цілісностей, що predetermined у специфічних рисах технологій та продуктів будь-якої активності людей, що має соціальне значення та є цілеспрямованою; світ символічних позначень та понять, що сконструйовані людьми з метою фіксації та трансляції соціально значущої інформації, знання, уявлення, досвіду, ідей і т. п.; мирних рефлексій буття і його практичного перетворення з метою розширення обсягів виробництва, розподілення та вживання соціальних благ. Культура є продуктом спільної життєдіяльності людей, системою узгоджених процедур та способів їх колективного існування, діяльності та взаємодії, означень та оцінок, консолідації в ім'я досягнення загальних цілей, впорядкованих правил і соціально прийнятних технологій задоволення групових та індивідуальних інтересів і потреб (як матеріальних, так і пізнавальних, символічних, оціночних), що реалізуються у формах людської діяльності» [2, с. 204]. Ми навели це розгорнуте та докладне визначення культури, аби окреслити тематичне коло визначення даного поняття. Як бачимо, змістовний простір культури простягається дуже широко.

Слушним є твердження, що узагальнення поняття «культура» – просто абстракція, яка реально не існує, адже кожне із суспільств надає індивідуального відтінку цьому явищу, а оскільки суспільства різняться між собою, іноді навіть принципово, то й культури будуть різними. Адаптація до природних та історичних умов спричинила формування у кожного суспільства своїх власних шляхів розвитку (на чому наголошував ще Гердер у праці «Ідеї до історії філософії людства»). Тому існувало й існуватиме різноманіття локальних культур, які є формами соціального буття і реакцією суспільства та людей, що його складають, на виклики оточуючого середовища. Отже, культура є суто людським засобом осягнення світу, за допомогою якого людство здійснює пошук, аналізування та систематизацію інформації. І те, яким чином ці процеси здійснюються локальні спільноти, і є їх характеристикою у площині культури. Дійсно, вихідний матеріал загалом для всіх однаковий, але у процесі оброблення ми отримуємо знання про оточуючу дійсність, яке різноманітні культури розкривають по-різному. Звідси й можна зробити висновок про те, наскільки важливим при інформації є той, хто її сприймає і впорядковує. Звичайно, певні локальні культури дещо схожі між собою через генетичну подібність або через подібні умови виникнення, але все одно різняться між собою.

Крім того, оскільки культура є засобом осягнення світу, вона також консолідує суспільство за допомогою реалізації колективних і індивідуальних потреб та інтересів, часто сама ці потреби та інтереси зумовлюючи. Культура постійно породжує нові культурні форми (елементи, за допомогою котрих створюється, зберігається та передається зміст суспільного життя – знання, цінності, регулятиви), які сприяють задоволенню потреб та інтересів людей, у такий спосіб вона адаптує людство до умов оточуючого середовища, що змінюється. Цікаво, що часто ці зміни є історичними, а отже, зумовленими самими людьми, тобто люди змінюють історію, що викликає потребу в появі нових способів існування в історії; в такий спосіб ми отримуємо безперервний процес, у якому культура є інструментом осягнення певного боку дійсності. Розвиваючись, культура ускладнює рівень соціальної організації та форми функціонування даної спільноти, і цей розвиток призводить до прогресу в культурі. І хоча спрямованість до прогресу закладено в культурі потенційно, вона не обов'язково реалізовуватиметься на практиці. Для цього необхідне поєднання багатьох чинників, деякі з яких неможливо раціонально пояснити, але це поєднання може і не виникнути. Тому прогрес є можливим явищем, але аж ніяк не обов'язковим. І дійсно, в історії людства існують і існували різноманітні локальні культури, що знаходилися на різних шаблях розвитку. Наприклад, деякі країни Західної Європи та країни Сходу послідовно пройшли у своєму розвитку всі стадії – від архаїчної до постіндустріальної. Можливо, на цій підставі ми можемо вважати їх культури більш досконалими та добре розвиненими, певним орієнтиром для інших, але, керуючись настановами толерантності та діалогічності, ми не вважатимемо цей чинник основним у характеристиці розвитку культур.

Розглядаючи схематично розвиток культур, можна виокремити такі стадії:

- 1) первинну, коли сформувалася основна одиниця суспільства – сім'я і функціонування суспільства регулювалося за допомогою норм та ритуалів, які базувалися на родинних відносинах;
- 2) архаїчну, коли виокремився етнічний тип соціальної організації, що був територіально-сусідським і, власне виникла культура, а засобом соціальної регуляції були племінна міфологія та традиції, які вона зумовлювала;
- 3) доіндустріальну, в якій переважали станово-ідеологічні та політико-конфесійні суспільні форми, а суспільство регулювалося за допомогою санкціонованого релігійного насильства;
- 4) індустріальну, де основою організаційного та культурного виміру суспільства стали державність та соціальні страти, а головним регулятивом – соціально-економічні інтереси;
- 5) постіндустріальну, коли форми соціальної організації розвиваються до транснаціональних політико-економічних об'єднань, а функціонування сус-

пільства регулюється за допомогою інформаційної діяльності, що призводить до формування нового типу культури – масового.

Очевидним є те, що різні культури людства знаходяться на різних щаблях історичного розвитку, і ті, культури, що у своєму розвитку досягли останньої стадії, справляють певний вплив на ті, що зараз знаходяться на стадіях попередніх. Науковці й дотепер не можуть пояснити той феномен, чому одні культури розвиваються далі, а інші переходять до стадії гомеостазу з навколишнім середовищем або просто зникають. І навіть процес розчинення однієї культури в іншій неможливо оцінити однозначно – з одного боку, унікальна культура зникає і, таким чином, людство втрачає ті культурні здобутки, які б воно могло отримати з її розвитком, а з другого – вона виступає матеріалом для розвитку іншої, більш сильної культури, яка є в цей час пріоритетнішою. Тому тут не може бути однозначних етичних оцінок. І незважаючи на те що в кожній культурі є своя система захисних механізмів, які бережуть її від надто інтенсивного культурного впливу, вона часто не спрацьовує. Так, сформоване почуття культурної ідентичності не завжди може вберегти від розчинення слабшої культури в більш сильній.

Звичайно, культури, носії яких займають панівне становище, впливають на розвиток культури, що такого становища не мають. Більш чисельні представники певної культури справляють значний вплив на менш чисельних представників; це твердження є незаперечним фактом. Тут ми стикаємося з проблемою донора та реципієнта у культурі, що формується при взаємодії культур. Культури взаємодіють між собою, впливають одна на одну, формуючи у процесі взаємодії нові культурні форми, цінності і т. п. Цей процес є довготривалим, займає десятиріччя та відбувається на різних рівнях. Рухаючись за логікою Г. Аванесової, можна виокремити такі рівні: етнічний, національний, цивілізаційний. Їх втілення забезпечується різними структурами, що з'являються у процесі розвитку суспільства. «Етнічний рівень взаємодії характерний для відносин між локальними етносами, історико-етнографічними, етноконфесійними та іншими спільнотами. На національному рівні взаємодії переважно виконують державно-політичні структури. Цивілізаційний рівень взаємодії набуває спонтанно-історичної форми, однак на цьому рівні можливі найбільш суттєві результати в обміні духовними, художніми та науковими досягненнями. В повсякденній практиці спілкування країн та народів світу найчастіше перехреснюються процеси та відносини, що характерні для всіх трьох рівнів взаємодії» [3, с. 120].

У процесі культурної взаємодії зміни зазвичай відбуваються, крім мови, суспільного життя та інтелектуальних аспектів, ще й у традиціях та звичаях, а вони, як відомо, є основою культурного фундаменту суспільства, і зміни в них ведуть до досить значних змін у всьому суспільстві. Тому, звичайно, ло-

гічно було б дійти до того, що культурна взаємодія має бути чітко контрольованою та добре обґрунтованою. Але через недосконалість людської природи ми часто не можемо охопити весь масштаб перетворень та наслідки, до яких вони призведуть. Отже, невідомо, якому способу взаємодії віддати перевагу: мирному, добровільному або примусовому, який реалізується «згори» і переслідує певні цілі.

Культурна взаємодія здійснюється за допомогою культурних запозичень та культурних дифузій. Мирний характер культурна взаємодія має, якщо вона здійснюється шляхом культурного запозичення. Запозичується не все, а тільки те, що є близьким культурі-реципієнту, що допоможе їй прогресувати та що є їй вигідним, відповідає потребам даного етносу та те, що задовольняє ті потреби, які не можуть бути задоволені наявним у культурі. Перш ніж відбувається процес запозичення, здійснюється культурний відбір. І дійсно, те, що має бути запозичене, спочатку мусить бути осмислене та відібране. Але іноді процес культурного відбору має стихійний характер через об'єктивні умови. Зміни приймаються вибірково через низку причин. Наприклад, культура-реципієнт ще не готова до прийняття інновацій, якими володіє культура-донор; нові елементи можуть зруйнувати культуру, що вже існує, або ідеологія не дозволяє запозичувати нові елементи і характеризує їх як чужорідні; також самі члени суспільства можуть вважати, що вони не потребують запозичень. У такому разі треба заздалегідь підготувати середовище для змін у ньому. Тобто, в культурі-реципієнті мають існувати суб'єкти, що будуть зацікавлені не тільки у перенесенні чужого досвіду, а й в його поширенні та захисті. Бажано, аби переваги від культурного запозичення перевищували переваги від відмови від нього. Але часто трапляється так, що ті варіанти, які були вигідні в теорії, на практиці не спрацьовують.

Що стосується класифікації культурних запозичень, то ми додержуватимемося такої класифікації: «Вони можуть бути стихійними та некерованими, такими, де відсутній свідомий вибір культурних інновацій, та цілеспрямованими і свідомими» [4]. Процес культурного запозичення, якщо воно відбувається не стихійно, а осмислено, протікає у таких стадіях: спочатку відбувається пошук відповідних зразків, потім створюється проект запозичення, він критично осмислюється та відшліфовується і відбуваються практичне запровадження та забезпечення економічної і політичної підтримки. Звісно, у запровадженні культурних інновацій є свої нюанси, наприклад, чим сильніше нав'язується нововведення, тим більший опір здійснюватимуть представники культури-реципієнта. Тому мають бути враховані особливості національних характеристик культури-реципієнта, з якою взаємодіє культура-донор.

Стихійні форми культурних запозичень виникають самі по собі, є незапланованими та некерованими, їх неможливо раціонально обґрунтувати.

Стихійні форми потребують більше часу, аби бути втіленими, натомість організовані втілюються швидше, оскільки їх втілення здійснюється за допомогою владних структур. Хоча організовані форми культурного запозичення запроваджуються швидше, їх результати тримаються не такий тривалий час, як при стихійних формах, адже в останньому випадку процес є бажаним та органічним.

Культурні дифузії є взаємним проникненням культурних особливостей одного суспільства в інше при їх контакті. Він може не мати жодного наслідку для обох культур, а може справляти вагомий вплив на обидві культури або тільки однобічний вплив. Дифузія може поширюватися за допомогою міграції, туризму, діяльності місіонерів, торгівлі, війни, наукових конференцій, торговельних виставок, обміну студентами і фахівцями та ін.

Дифузія за своїм напрямком може бути різною – горизонтальною та вертикальною. Горизонтальна поширюється між декількома групами, що є рівними за статусом (етносами, наприклад), тому її можна назвати ще й міжгруповою. Вертикальна ж дифузія відбувається між суб'єктами з нерівним статусом, тому її називають стратифікаційною. Слід зазначити, що культурна дифузія може відбуватися не обов'язково між країнами та народами, а й між групами та класами.

Розглянемо докладніше функції культури. Функції, які виконує культура, тісно пов'язані з необхідністю існування суспільства та людини в ньому. Далі ми підемо за класифікацією, що була запропонована у статті «Суспільство, культура і людина» [2].

1. Функція соціалізації – формування та виховання людини. Людина, виділившись із царства природи, стає все складнішим і складнішим елементом за рахунок нашарувань соціального характеру. Розвиток та відтворення людства відбуваються завдяки передаванню та розвитку культури. Неможливо уявити людину поза культурним середовищем. Традиції, звичаї, вміння, навички, ритуали, обряди та ін., що утворюють колективний соціальний досвід, впливають на формування особистості поза її бажанням, вона несвідомо приймає їх. «Культура при цьому дійсно виступає як «соціальна спадковість», яка передається людині і значення якої в жодному разі не менше за біологічну спадковість» [2].

2. Інформаційна функція – культура накопичує різноманітні знання, інформацію та передає їх від покоління до покоління, в процесі чого вони вдосконалюються, переоцінюються, переосмислюються та забезпечують поступальний розвиток людства. Таким чином, вона є його соціальною та інтелектуальною пам'яттю.

3. Регулятивна функція – встановлює та організовує відносини між людьми. Реалізується через системи норм, правил та законів моралі і суспільства.

Тут культура виступає не просто як багаж певної інформації та знань, а як регулятив, що справляє вплив на формування суспільства.

4. Комунікативна функція – здійснюється за допомогою мови, яка є головним засобом спілкування. Разом з природною мовою всі сфери культури – наука, техніка, мистецтво – володіють своїми специфічними мовами, що зумовлені особливостями їх характеристик.

5. Аксіологічна функція – формує у людини ціннісні потреби та орієнтації, сприяє оформленню власної системи цінностей, що дозволяє їй орієнтуватися у житті. Критерієм оцінювань виступають звичайно власні переконання людини, які накладаються на етичні та естетичні цінності.

6. Творча функція – створення нового та переосмислення і вдосконалення старого. Відповідає за формування нових цінностей, норм, правил, знань, традицій – усього того масиву, що рухає вперед розвиток людства.

7. Компенсаторна функція – пов'язана з відновленням фізичних та духовних сил людини, психологічним розвантаженням та організацією дозвілля.

Таким чином, культура накопичує і зберігає весь досвід людства, що відповідає її сфері та сприяє адаптації людини у суспільстві. Тому культура є надзвичайно важливим утворенням, яке має принципове значення і допомагає людству розвиватися. Наприклад, переконання фрейдистів у тому, що культура як штучне утворення людського суспільства робить людей невдоволеними та нещасними через потребу підкорятися певним законам, у певному розумінні є слушним, але якщо б не існувало заборони на кровозмішення, то людство не вижило б взагалі. Тому всі регулятиви, що існують у суспільстві, є необхідними, інакше вони б просто не прижилися.

Досліджуючи взаємозв'язок культури та суспільства, ми спиратимемося на класифікацію Пера Монсона, який виділив чотири основні підходи.

Перший підхід виходить з того, що суспільство превалює над окремим індивідом. Суспільство є системою, яка не може бути зведена до дій та думок окремих індивідів, не може бути ними пояснена – структура не може бути зведена до її складових. Ці погляди розвивали О. Конт, Е. Дюркгейм, структуралісти (Т. Парсонс) та представники школи теорії конфлікту (Л. Козе та Р. Дарендорф).

Другий підхід є повною протилежністю першого. Його представники вважають, що основним у суспільстві є індивід, тому дослідження його внутрішнього світу та функціонування у суспільстві є фундаментом для дослідження суспільства. Засновником цієї теорії є М. Вебер, а її розроблення пов'язане з течіями символічного інтеракціонізму (Г. Блюмер) та етнологією (Г. Гарфінкель).

Третій підхід об'єднує здобутки попередніх двох підходів та враховує переваги і недоліки кожного з них, тому має плідні напрацювання. Його за-



снував П. Сорокін, а з сучасних представників можна назвати Дж. Хоманса з його теорією обміну.

Четвертий підхід – марксистський. За своїм теоретичним підґрунтям він схожий на перший підхід, але інтенційно він не описовий, а дієвий. Марксист-и вважали за потрібне не просто описати явища, а активно змінити зовнішній світ, використовуючи наявне знання.

Надаючи у нашому дослідженні перевагу третьому підходу, ми виходимо з таких тверджень. Суспільна реальність є реальністю особливого порядку, вона відрізняється від природної та не може бути зведена до неї, але свій розвиток отримала від реальності природної. Вона є фундаментом культури, яка організовує та впливає на суспільне життя. «Як будь-які організми, що є складними системами, суспільство володіє інтегративними властивостями, які притаманні всьому соціальному цілому, але відсутні у окремих його елементів. Серед найважливіших властивостей – здатність до історично тривалого автономного існування, яке засновується на тому, що тільки суспільство пов'язане зі зміною поколінь. Завдяки цьому суспільства є самодостатніми системами, що забезпечують, підтримують та вдосконалюють свій спосіб життя. Способом реалізації цієї самодостатності виступає культура, а її міжпоколінна трансляція дозволяє людству відтворювати себе» [2]. Культура виступає фундаментом для розрізнених локальних груп, що утворюють суспільство, вона забезпечує появу того спільного, що потім об'єднує етноси, класи та прошарки населення у суспільство. Тому ми й можемо спостерігати різноманіття культур, адже тонкощі поєднання індивідів у суспільство змінюються залежно від регіону, історичного розвитку, цивілізаційних надбань суспільства. І дійсно, вражаючим є те, наскільки різні і самодостатні культури існують та існували протягом усього розвитку людства. Тому важливо правильно підібрати шлях дослідження кожної з них, аби не зменшити або не перебільшити їхнього значення.

Підсумовуючи наведене, можемо зробити **висновок** про те, що, вивчаючи культуру як спосіб буття суспільства, ми докладно розглянули феномен культури, виокремили його загальні риси, дослідили функції культури, проаналізували концепції, що вивчають зв'язок культури і суспільства, і дослідили вплив культури на суспільство. Виконавши таке дослідження, ми хочемо зазначити, що культура є феноменом, який виник у суспільстві й окремо від нього існувати не може. «Культурне життя суспільства є критерієм оцінки його загального благополуччя, оскільки саме культурна самореалізація особистості є однією з фундаментальних загальнолюдських цінностей» [6, с. 159]. Наявність різноманітних культур підкріплює те твердження, що відмінності у суспільствах зумовлюють появу відмінних у своїй основі переконань, поглядів, цінностей, що призводить до появи відмінностей культурних. Оскільки суспільства мають

взаємодіяти між собою на певних засадах, то засади толерантності та діалогічності видаються нам у сьогоденні найбільш виправданими.

Зараз ми можемо спостерігати наявність культур, що знаходяться на різних рівнях розвитку (можна вважати більш розвиненими ті культури, відправною точкою розвитку за якими є духовне або, навпаки, матеріальне), і для того, аби їх статус не зазнавав утисків, треба випрацювати адекватне ставлення до кожної з них. Насправді, це завдання є досить складним для виконання, адже культури країн, що менше розвинені економічно, все одно зазнаватимуть утиску від більш розвинених у цьому плані країн. І нерідко країни, що вважають себе більш вагомими, не вставатимуть на шлях порозуміння. Важливим є питання про можливість застосування певних регулятивів з боку міжнародних спільнот для поліпшення ситуації. «Процес формування не лише світового, але і європейського співтовариства й досі не завершений. Те, що ми звемо нині європейською спільнотою, колом європейської цивілізації, є лише ядром, прототипом майбутнього консорціуму народів» [7, с. 328].

## ЛІТЕРАТУРА

1. Попович М. В. Нарис історії культури України : навч. посібник / М. Попович. – К. : АртЕк, 1998. – 728 с.
2. Культурология. XX век. Словарь / сост. А. Я. Левит. – СПб. : Университ. книга, 1997. – 640 с.
3. Культурология. XX век: Энциклопедия / сост. С. Я. Левит. – СПб. : Университ. книга, 1998. – Т. 1: А-Л. – 447 с.
4. Культура – «донор» и культура – «реципиент» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsociolog.ru/newsocs-213-1.html>.
5. Культура и общество. Общество, культура и человек [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/kultura-i-obshchestvo.html>.
6. Гуманітарна політика Української Держави в новітній період : монографія / за ред. С. І. Здіюрука. – К. : НІСД, 2006. – 403 с.
7. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.

## КУЛЬТУРА КАК СПОСОБ БЫТИЯ ОБЩЕСТВА

*Степико Е. М.*

*Рассмотрена культура как определяющий феномен бытия общества. Проанализирована связь между культурой и обществом, выделены ее основные черты. Исследованы функции культуры и рассмотрены концепции, которые изучают связь культуры и общества.*

**Ключевые слова:** культура, общество, культурное взаимодействие, культурные заимствования, культурная диффузия.

## CULTURE AS A WAY OF SOCIETY BEING

*Stepyko K. M.*

*The article deals with culture as one of the influential effects of society being. The relationship between culture and society were analyzed, its general features were marked out, main functions of culture were studied and concepts, studying communication culture and society were analyzed.*

**Key words:** *culture, society, cultural interaction, cultural borrowing, cultural diffusion.*



# ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

---

УДК 340 + 37.035

А. П. Гетьман, доктор юридичних наук, професор;  
О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

## ДЕМОКРАТИЧНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК МЕТА ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

*Розглянуто передумови формування демократичної правосвідомості у трансформаційному суспільстві. Зроблено висновок, що демократична правосвідомість являє собою складну систему констант або правових смислів. На інтерсуб'єктивному рівні це установка на взаємне визнання суб'єктів демократичної комунікації як первинна умова будь-яких дискурсивних практик, у ході яких і формується суспільна правосвідомість. На рівні окремого суб'єкта це система принципів або правових цінностей.*

**Ключові слова:** демократична правосвідомість, правове виховання, правова держава, громадянське суспільство, автономна особистість, правові цінності, комунікації.

**Актуальність проблеми.** Зараз перед багатьма пострадянськими країнами, Українською державою та суспільством зокрема, постало найважливіше завдання – побудова національної системи правового виховання, яка сприяла б підвищенню якісних показників суспільної правосвідомості і правової культури. Втім, конкретне змістовне наповнення системи правового виховання пов'язане з певним типом правосвідомості, якому відповідає обраний напрямок оптимізації правового життя суспільства [10]. Так, залежно від політико-правового режиму держави правосвідомість може бути класифікована на демократичну, авторитарну та тоталітарну. В сучасній Україні, де людина проголошена найвищою соціальною цінністю, така мета пов'язана із забезпеченням і гарантуванням прав і свобод людини, а отже, йдеться про громадянську правосвідомість демократичного ґатунку.

Разом з тим ідея демократії як форми держави, політичного режиму, політичного світогляду та цінності нині сама потребує виправдання і переосмислення. Виявляючись особливо рельєфно в сучасному соціумі, ця тенденція не

є новою. Ще на початку XX ст. Г. Кельзен писав, що лозунг демократії домінує майже повністю в думках людей XIX і XX століть. «Але саме з цієї причини, – продовжував він, – це слово, як і будь-який інший лозунг, втрачає свій смисл» [9, с. 12]. У сучасних умовах надшвидкого розвитку, коли світ стає важко прогнозованим, ця «втрата смислів» відчувається особливо гостро. Тому й проблема правосвідомості як її джерела та носія набуває в цьому контексті нового забарвлення. Особливо актуальною вона стає в умовах перехідного суспільства, де система примусу десятиліттями створювала особливий тип громадянина, такого, який не бере на себе ризик, який звик до різноманітних соціальних пільг. Демократичні перетворення, збільшення ступеня соціального ризику викликають гостру соціальну напруженість та неготовність більшої частини населення йти на нові жертви заради демократії. У той же час для утвердження останньої в українському суспільстві необхідно, аби вона стала складовою моральних традицій спільноти, загальним ідеалом, який приймає і поділяє більшість. При цьому йдеться про необхідність не стільки звернення до вихідних принципів та ідеалів демократії, скільки їх переосмислення з позицій сучасності на основі нових методологічних підходів.

**Аналіз останніх джерел і публікацій.** Проблема правосвідомості сучасного пострадянського, в тому числі українського, соціуму вивчається з різних методологічних позицій такими вченими, як В. Бачинін, Ю. Калиновський, С. Максимов, В. Тацій, Ю. Тодика, С. Шефель [4; 12; 8; 11; 16] та ін. Дослідження ґрунтуються на різноманітних інтерпретаціях права, які у загальному вигляді репрезентовано в концепціях правового позитивізму, об'єктивізму, суб'єктивізму та інтерсуб'єктивізму. Інтерсуб'єктивістська парадигма нівелює до певної міри суб'єктно-об'єктну дихотомію у сприйнятті суспільної правосвідомості як цілісного явища соціально-правової дійсності, тому вона набуває домінантного значення у сучасних дослідженнях [8; 11]. До того ж, сучасна доба ризиків та загроз висуває в розряд найактуальніших питання про нові шляхи розв'язання конфліктів. «Аж ніяк ми не можемо бажати, – зазначав К.-О. Апелъ, – щоб спільне життя людей беззастережно розглядати як змагання або конкуренцію» [6, с. 160]. Тому й постає необхідність переходу до комунікативно-дискурсивної парадигми як до єдиної можливості розв'язання конфліктних ситуацій, коли альтернативою може бути лише глобальна катастрофа.

**Формулювання цілей.** Таким чином, накопичений матеріал щодо вивчення правосвідомості як цілісного феномена та окремих її аспектів дає змогу окреслити шляхи розв'язання проблеми формування демократичної правосвідомості українського суспільства, базуючись на принципі доповнюваності різноманітних методів з превалюванням інтерсуб'єктивістської парадигми в її комунікативно-дискурсивній інтерпретації, яка ґрунтується на ідеях К.-О. Апеля [1; 2], Ю. Габермаса [17; 18], В. Гьосле [5].

**Виклад основного матеріалу.** Згідно з цією методологічною позицією питання про ознаки та передумови становлення демократичної правосвідомості фактично постає як питання про певні константи правосвідомості та їх утворення через дискурсивні практики. Суспільна правосвідомість у парадигмі інтерсуб'єктивності тлумачиться як мовленнєво-комунікативні акти між суб'єктами суспільних відносин, що виникають у тій або іншій правовій ситуації. Отже, вона виявляється не стільки у намірах, побажаннях та настановах, скільки в конкретних діях соціальних суб'єктів. Правосвідомість «народжується» і «помирає» в межах інтерсуб'єктивної взаємодії, залишаючи відбиток у вигляді думок, домовленостей, текстів, досвіду певних осіб [8, с. 64]. Означена взаємодія потребує певного інституційного оформлення, яке зумовлює її характер та правила. Мають бути такі соціальні форми, які б дозволяли людині максимально вільно обмінюватися інформацією та створювати нові типи відносин у межах громадянського суспільства. На думку багатьох фахівців, такі правила спілкування і життя повинні бути демократичними. Фактично демократична правосвідомість виховується через здатність людей слухати один одного, брати участь у комунікації та взаємоотожнювати свідомість, спілкуючись з іншими суб'єктами.

Це означає, що теоретичне витлумачення правової реальності і практичні орієнтації діяльності поступово позбавляються міфологічно-релігійного і традиційного змісту і перетворюються на більш послідовні форми аргументативного досягнення консенсусу щодо загального смислу, норм та цінностей. За таких умов першим і головним правом людини по суті є право висловлювати свою думку і право бути почутим [20, р. 94]. Нормативно приписана згода змінюється аргументативно здійснюваним взаєморозумінням, що постає у вигляді дискурсу, в якому діє не принцип «волі до влади», а принцип «волі до взаємності», що є основою толерантності. Остання постає не як матеріальна толерантність, тобто як терпиме ставлення до думок та ціннісних уподобань іншого, а як формальна толерантність, тобто повага до прав іншого висловлювати думки та дотримуватися певних цінностей, що й реалізується в правовому забезпеченні основних прав на свободу релігії, совісті та думок. У такому вигляді толерантність є фундаментальною цінністю сучасної плюралістичної демократії та базовою константою демократичної правосвідомості.

Таке ставлення до іншого у правовому вимірі набуває специфічної форми «визнання». Як зазначає І. Ільїн, «правовідносини базуються на взаємному духовному визнанні людей», підкреслюючи, що людині з нормальною правосвідомістю притаманна активна воля до дотримання чужого статусу, і не тільки тому, що в недоторканності чужих прав вона вбачає гарантію своєї захищеності, а тому, що вона сприймає духовну природу інших людей та визнає їх право на права [7, с. 445, 450].

Смисл такої установки правосвідомості, орієнтованої на громадський дискурс, на інтерсуб'єктивному рівні розкривається в умовах ідеальної комунікації, запропонованих Ю. Габермасом. Філософ стверджує, що досвід морального визнання є принципово комунікативним: «Відповідно до етики дискурсу та чи інша норма лише в тому разі може претендувати на значущість, якщо всі, кого вона стосується, як учасники практичного дискурсу досягають (або могли б досягти) згоди в тому, що ця норма має силу» [17, с. 101]. Як етичні норми практичного дискурсу або умови комунікативного процесу він пропонує такі: 1) кожний, здатний до мови та діяльності суб'єкт може брати участь у дискурсі; 2) кожний може проблематизувати будь-яке твердження, виступати з ним у дискурсі, висловлювати свої погляди, бажання, потреби; 3) ніхто з тих, хто бере участь у дискурсі, не має зазнавати перешкод (як внутрішніх, так і зовнішніх) у вигляді зумовленого відносинами панування примусу використовувати свої, встановлені в першому і другому пунктах права [17, с. 140].

Неважко помітити, що концепція ідеального дискурсу є фактичним вираженням справедливого суспільного ладу в його формальних визначеннях. Утім, як зазначає С. Максимов, позиція Габермаса одночасно ризикує правом і справедливістю, віддаючи їх масовому демократичному визначенню [11, с. 138]. Ризик розчинення справедливості в позитивності рішень має ставити під сумнів ціннісну нейтральність комунікативної концепції. У зв'язку з цим будь-якому пошуку консенсусу має передувати моральний зміст як умова «допозитивної» легітимації права. Вірогідно, слід погодитися з В. Гьосле, на думку якого не тому щось є істинне, що його визнає можлива комунікативна спільнота, а навпаки, комунікативна спільнота врешті-решт визнає щось, бо воно є істинним [5, с. 469]. Інакше кажучи, необхідно прагнути не тільки консенсусу як стану *a posteriori*, а й загального розуміння справедливості як умови *a priori*. Таким чином, інтерсуб'єктивна концепція комунікативної демократизації правосвідомості має бути доповнена концепцією суб'єкта в її ціннісно-смысловому вимірі як людини правової – творця, інтерпретатора правового смислу, носія правосвідомості.

Сутність демократичної правосвідомості індивіда в російській філософсько-правовій традиції, а услід за нею і в сучасній правовій думці виявляється через ідею автономної особистості. За І. Ільїним, автономія, або самозаконність, виражається як духовна зрілість, необхідна громадянину в його будівництві життя. На думку філософа, духовній істоті належить самій бачити і знати, що таке добро і зло, де закінчується право і починається обов'язок, самій шукати і знаходити, знаходити і вирішувати, вирішувати і діяти відповідно до свого рішення та, здійснивши діяння, відкрито сповідувати, що здійснив його свідомо, слідуючи власному переконанню та заздалегідь беручи на себе всю відповідальність за скоєне. І. Ільїн наполягав на тому, що саме

автономна правосвідомість становить духовну сутність «органічної» демократії, без якої демократичний лад є позбавленою сенсу «зовнішньою формою, яка приховує в собі багато поганих рис і небезпек».

Услід за І. Ільїним безпосередній зв'язок демократії з ідеєю автономної особистості простежує Е. Соловйов. На його думку, демократія передбачає невикривлене представлення особистості у більшості. У свою чергу системою норм, що забезпечує правовий захист особистості, яка виявляє волю, є саме демократична культура і демократична свідомість. Вона, вважає філософ, – умова можливості будь-яких оптимальних рішень [15, с. 421, 430]. А її принципова відмінність від свого антипода – патерналістської свідомості – може бути виявлена через аналізування різновидів автономії, виділених І. Кантом. Так, поняття моральної автономії як здатності самостійно визначати, що є добром, а що – злом, протистоїть ідеї примусового вдосконалення. Тому з точки зору демократичної правосвідомості підтримання моралі – це справа не держави, а громадянського суспільства. Утилітарна автономія означає, що кожному має бути надана можливість самостійно вирішувати, що є для нього вигідним, а що ні. Держава ж не повинна заважати людині діяти на власний ризик, у чесному суперництві з іншим, а має піклуватися лише про те, аби умови суперництва були рівними. Громадянська автономія вказує на неприпустимість такого стану речей, коли люди не беруть участі у формуванні загальних рішень, що стосуються їх власного добробуту [11, с. 264].

В. Бачинін розкриває сутність автономної правосвідомості через протиставлення її гетерономній. Гетерономія передбачає, що норми права є для індивіда чимось зовнішнім і чужим щодо його первинної спрямованості. Автономна правосвідомість теж керується вимогами цивілізаційної системи, але ці норми настільки глибоко інтегровані в свідомість індивіда, що він вважає їх своїм внутрішнім надбанням. Тому підпорядкованість цим нормам сприймається як акт вільного особистого вибору. Можливість такого вибору зумовлена не тільки наявністю демократичних процедур, а й здатністю автономної особистості до творчого осмислення і застосування права. Реалізуючи абстрактну правову норму, суб'єкт наповнює її конкретним змістом, виходячи з внутрішніх підстав. Отже, суб'єкт демократичного суспільства – це особистість, чиєю свідомістю та діяльністю створюється право, чий ідеали і прагнення реалізуються в праві. Він – джерело і мета будь-якого права. Це означає, що будь-яке юридичне явище не має жорстко встановленого, безумовного значення, цінності, але наділяється такою правосвідомістю в процесі інтерпретації крізь призму смислів, норм та цінностей свого «життєвого світу».

Таким чином, автономія особистості становить ядро демократичної правосвідомості, оскільки уможливорює існування елемента невизначеності, сутнісно притаманного демократії з її плюралістичною, конфліктною при-



родою. Саме невизначеність і відкритість породжують невідворотні конфлікти, які розв'язуються в межах широкої демократичної дискусії, в ході якої ми інтерсуб'єктивно наділяємо себе правами.

Французький філософ П. Рікьор розподіляє конфлікти, що виникають у публічному просторі дискусії, за трьома рівнями радикальності. На першому рівні, рівні повсякденної дискусії у правовій державі, де правила гри утворюють об'єкт широкого консенсусу, конфлікт зазвичай полягає в діяльності, пов'язаній із роздумами про пріоритети, що встановлюються між первинними благами. У цьому сенсі не потрібно – а то й небезпечно – розраховувати на консенсус, що поклав би край конфліктам. Демократія – не безконфліктний політичний режим, а режим, у якому конфлікти відкриті і є предметом обговорення відповідно до відомих правил арбітражу. У суспільстві, що все більше ускладнюється, конфлікти не зменшуватимуться ні за кількістю, ні за складністю, а збільшуватимуться і поглиблюватимуться. З цієї самої причини плюралізм думок, що мають вільний доступ до публічного вираження, не є ні випадковістю, ні хворобою, ні нещастям; це вираження невіршуваного характеру суспільного блага. Не існує місця, з якого це благо можна було б сприйняти і визначити настільки безумовно, що дискусія могла б вважатися завершеною. Політична дискусія не може завершитися, хоча невіршуваною її назвати не можна. Проте будь-яке рішення можна скасувати відповідно до ухвалених процедур.

На другому рівні дебати стосуються цілей «доброго» правління; це більш довгострокова дискусія, здатна зачіпати саму структуру дискусійного простору. Боротьба думок розгортається навколо ключових слів, таких як «безпечність», «добробут», «свобода», «рівність», «солідарність» і т. д. Те, що ці величні слова мають емоційний заряд, який перебільшує їх смисловий зміст, і завдяки цьому знаходяться на озброєнні маніпуляцій і пропаганди – ця ситуація робить тим більш необхідним прояснення, що є одним із завдань філософії. Нескасована множинність цілей «доброго» правління передбачає те, що історичного здійснення таких цінностей неможливо досягти, не спричинивши несправедливості одній з них. Фактично йдеться про «історичний» вибір творців конституції.

Третій рівень конфліктів стосується процесу самої легітимації демократії при різноманітності її форм. І в цьому сенсі демократія виявляється суспільством, що приймає і зберігає у своїй формі невизначеність, на протигагу тоталітаризму, який фактично діє проти такої невизначеності і претендує на володіння законом власної організації і розвитку [13, с. 302–308].

Так, збереження і розвиток демократії являють собою по суті збереження і розширення цього елемента невизначеності, відкритості і дискурсивності. У свою чергу демократична правосвідомість передбачає усвідомлення грома-

дянами себе як співрозмовників, гідних загальної уваги, оскільки всі ми є водночас і творцями, і адресатами наших прав, норм та інституцій.

Для прояснення раціональної складової демократичної правосвідомості може бути використана метафора «проживання у вавилонській бібліотеці» Х. Борхеса. Бібліотекар має компетентність не тому, що має прозоре знання про зміст усіх книг, а тому, що йому відомі основні принципи, яким підкорюється зміст будь-якої книги, що не можна зіставити з компетентністю відвідувача бібліотеки, який має лише навички пошуку в каталозі [3, с. 145]. Так, суб'єкт права здатний відтворювати правові смисли і нести відповідальність за це не через знання змісту норм, а тому, що має критерій для їх оцінювання, що забезпечує функціонування рефлексивного механізму в ухваленні рішень.

І нарешті, слід погодитися з Р. Алексі, який наголошує на важливості екзистенційного обґрунтування права і прав людини, пов'язаного не тільки із певними правовими здібностями, а й із зацікавленістю в їх реалізації – «зацікавленістю у справедливості». Цей інтерес до справедливості, як і будь-який інтерес, пов'язаний з рішенням, і це фундаментальне рішення – чи хочемо ми бачити себе дискурсивними, раціональними істотами, хто ми взагалі – екзистенційне рішення, в якому ми обираємо себе [19, с. 87–89]. Таку зацікавленість у розв'язанні конфліктів і відтворенні власних прав, вочевидь, слід віднести до центральних компонентів демократичної правосвідомості.

Відповідно зміст правового виховання потребує уточнення в напрямку зміщення акцентів з вивчення існуючого законодавчого масиву на розширення філософської складової правовиховного впливу:

- комплексне осмислення і засвоєння сенсу загальних принципів права як критеріїв ухвалення рішення;
- усвідомлення загальних цілей права як інструменту розв'язання конфліктів і досягнення консенсусу;
- засвоєння загальних принципів і прийомів аргументації;
- виправдання права замість його нав'язування, обґрунтування – замість пояснення, формування нової юриспруденції, яка б підкреслювала, що «у право потрібно вірити, інакше воно не працюватиме»;
- виховання поваги до гідності людини як мети будь-якого права, поваги до прав людини і передусім – права висловлювати власну позицію і права бути почутим як рівноправний співрозмовник;
- усвідомлення відповідальності за своє місце у демократичній дискусії як просторі відтворення права.

Усе це закономірно вимагає подальшої індивідуалізації освіти. Освіта повинна дати насамперед розуміння причин і мети існування правових норм, їх соціальної цінності та внутрішнього смислу, здатність бути відповідальним співавтором правових норм. Студент має усвідомити, що «у праві» – це озна-

час у суспільному просторі дискусії, а основне завдання суб'єкта права полягає в аргументації власного бачення права.

**Висновки.** Резюмуючи викладене, слід зазначити, що у транзитивному суспільстві, приклад якого являє собою український соціум, реалізація політичного проекту комунікативно-дискурсивної демократії починається зі сприйняття її базових цінностей як регулятивної ідеї. Саме в перехідному суспільстві повною мірою виявляється така властивість правосвідомості, як детермінація майбутнім, тобто «хоча правової держави ще немає, людина починає жити так, як ніби вона вже утвердилась» [14, с. 190], або, мовою комунікативно-дискурсивної теорії, «чини (завжди) так, ніби ти є членом ідеальної комунікативної спільноти» [2, с. 29].

## ЛІТЕРАТУРА

1. Апель К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / К.-О. Апель ; пер. з нім. В. Купліна. – К. : Дух і Літера, 2009. – 430 с.
2. Апель К.-О. Дискурсивна етика: політика і право / К.-О. Апель. – К. : Укр. філос. фонд, 1999. – 74 с.
3. Барковский П. В. Феномены понимания. Контуры современной герменевтической философии / П. В. Барковский. – Мн. : Экономпресс, 2008. – 176 с.
4. Бачинін В. А. Філософія права / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – 472 с.
5. Гьосле В. Трансцендентальна прагматика як фіхтеанство інтерсуб'єктивності / В. Гьосле // Єрмоленко, А. М. Комунікативна практична філософія : підручник / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – С. 455–478.
6. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія : підручник / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
7. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин // Общее учение о праве и государстве. – М. : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – С. 180–508.
8. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства : генеза та сучасність / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.
9. Ковлер А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века / А. И. Ковлер. – М., 1997. – 103 с.
10. Максимов С. І. Методологічні підходи до розуміння сутності та змісту правового виховання / І. І. Коваленко, С. І. Максимов // Правове виховання в сучасній Україні. – Х. : Право, 2010. – С. 10–32.
11. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.
12. Рикер П. Я-сам как другой / П. Рикер ; пер. с франц. Б. М. Скуратова. – М. : Изд-во гуманитар. лит., 2008. – 416 с.
13. Соловьев Э. Ю. И. Кант : взаимодополнительность морали и права / Э. Ю. Соловьев. – М., 1992. – 212 с.

14. Соловьев Э. Ю. Личность и право / Э. Ю. Соловьев // Прошлое толкует нас. – М. : Политиздат, 1991. – С. 403–431.
15. Тодика Ю. М. Конституційні засади формування правової культури : монографія / Ю. М. Тодика. – Х. : РАЙДЕР, 2001. – 160 с.
16. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2006. – 400 с.
17. Хабермас Ю. Философский спор вокруг идеи демократии / Ю. Хабермас // Демократия. Разум. Правдивость (Лекции и интервью. Москва, апрель 1989 г.). – М. : Наука, 1992. – С. 31–55.
18. Alexy R. The Existence of Human Rights / R. Alexy // IVR 25<sup>th</sup> World Congress „Law. Science. Technology” (August 15-20, 2011, Frankfurt am Main, Germany). Abstract book. – Frankfurt am Main, 2011. – P. 87–90.
19. Ignatieff M. Human rights as politics and idolatry / M. Ignatieff – Princeton : Princeton University Press, 2001.

## ДЕМОКРАТИЧЕСКОЕ ПРАВОСОЗНАНИЕ КАК ЦЕЛЬ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ

Гетьман А. П., Данильян О. Г.

*Рассмотрены предпосылки формирования демократического правосознания в трансформационном обществе. Сделан вывод, что демократическое правосознание представляет собой сложную систему констант или правовых смыслов. На интесубъективном уровне это установка на взаимное признание субъектами демократической коммуникации как первичного условия любых дискурсивных практик, в ходе которых и формируется общественное правосознание. На уровне отдельного субъекта это система принципов или правовых ценностей.*

**Ключевые слова:** демократическое правосознание, правовое воспитание, правовое государство, гражданское общество, автономная личность, правовые ценности, коммуникации.

## DEMOCRATIC SENSE OF JUSTICE AS THE PURPOSE OF LEGAL EDUCATION

Getman A. P., Danilyan O. G.

*The article considers the preconditions of formation of democratic legal consciousness in a transformative society. The conclusion is that the democratic sense of justice is a complex system of constants or legal meanings. The intersubjective level it is set on the mutual recognition of the subjects of democratic communication as a primary condition for any discursive practices, in the course of which formed the public sense of justice. At the level of an individual subject of a system of principles or legal values.*

**Keywords:** democratic sense of justice, legal education, legal state, civil society, autonomous personality, legal values, and communications.



УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор;  
С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

## КОМУНІКАЦІЯ У ПРАВОВИХОВНОМУ ПРОСТОРІ: ДО ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФСЬКОГО УЗАГАЛЬНЕННЯ

*Проаналізовано комунікативні соціальні процеси як певні рушійні сили розвитку суспільства. Доповнені базові уявлення філософії на підставі ретроспективного аналізу поняття «комунікація». Надано загальну характеристику поняття комунікації. Досліджено генезу комунікації як соціального феномена. Інтерпретовано концептуалізацію поняття комунікації в філософії правового виховання.*

**Ключові слова:** комунікація, суспільство, особистість, інформація, спілкування.

**Актуальність проблеми.** Глобальні проблеми сучасності співвідносяться із соціокультурною і ціннісною переорієнтаціями людської діяльності, які реалізуються в конкретних соціальних механізмах. Змінюються виховні функції суспільства, загальногуманітарні та професійні пріоритети, місце правового виховання в усій системі суспільного життя відносно всього соціуму. Суттєво розширюються роль та значущість правового виховання в інформаційному суспільстві, зокрема як чинника соціалізації та світоглядної орієнтації особистості. Розширення світоглядних функцій освіти зробило необхідним включення тих чи інших філософських підходів безпосередньо до правовиховної теорії та практики. В контексті цього нині особливо актуалізується проблема соціальних комунікацій у правовиховній діяльності.

Комунікація торкається практично всіх сфер буття сучасної людини. Навіть попередній погляд на суспільні трансформації, що відбуваються, свідчить про стрімкий розвиток комунікаційних процесів. Виникає проблема комунікацій як феномена освітньої сфери, невіддільного від проблеми стосунків людей, які формують людину як суб'єкта, що розвиває у своїй діяльності суспільство. Зростання значущості цього явища в суспільстві, необхідність дослідження його впливу як на особистість, так і на суспільство в цілому створюють потребу в теоретичному узагальненні комунікації в рамках філософії правового виховання.

**Аналіз останніх джерел і публікацій** свідчить про те, що гіпотеза про посилення ролі комунікацій у суспільстві, яке глобалізується, приводить до того, що в центр досліджень ставиться сфера знань про процеси, які протікають між феноменом комунікації і власне сферою правового виховання, про їх взаємопроникнення, взаємопереходи. Це відкриває шлях до розв'язання проблеми правовиховного поля як цілого і часткових проблем однієї через одну

у формі специфічних концепцій правового виховання. Формулювання основної проблеми у даному контексті виражається у тому, що деяка сутнісна сторона правовиховного процесу (комунікація) розглядається як один з його аспектів, котрий виступає стимулом розвитку цілого (системи виховання в цілому), умовою його розвитку. Подібна методологія (виділення деякого змістовного ядра, яке слугує основою для формування концепції цілого) розвивається і в західній філософії, що, на думку Ю. Хабермаса, пов'язано із зростаючою роллю «комунікацій як продуктивної сили» [1, с. 85]. Позиція Ю. Хабермаса, що ставить проблему комунікацій в основу аналізування системи освіти і виховання як цілого, додатково підтверджує тематичну і методологічну актуальність цієї проблеми.

Тим самим у даній статті ставиться **мета** проаналізувати фокус комунікативних процесів як певних рушійних сил розвитку правовиховного простору, доповнити уявлення, що склалися у цій сфері на підставі ретроспективного аналізування поняття «комунікація»<sup>1</sup>. У зв'язку з цим надамо загальну характеристику поняття комунікації, дослідимо генезу комунікації як правовиховного феномена, інтерпретуємо концептуалізацію поняття комунікації у філософії правового виховання.

**Виклад основного матеріалу.** Комунікація (від лат. *communico* – роблю спільним, пов'язую, спілкуюсь), спілкування, обмін думками, відомостями, ідеями – це специфічна форма взаємодії людей у процесі їх життєдіяльності. Комунікація в сучасних умовах є надзвичайно важливим зрізом соціальної реальності, що має всю сукупність базових характеристик суспільства: системності, структурності, процесуальності, функціональності, інституційності. Незважаючи на таке значне поширення, це поняття є одним з найбільш дискусійних і поліваріантних: від уявлень на рівні процесів свідомості, світогляду та стосунків між людьми до розуміння різного роду технічних мереж і операцій, що відбуваються в них. У даний час наука намагається знайти загальні властивості і закономірності, притаманні багатогранному поняттю «комунікація», але поки що воно багато в чому залишається інтуїтивним і одержує варіативні смислові наповнення в різних галузях людського знання.

Існування різноманітних визначень комунікації, з одного боку, свідчить про наявність безлічі дослідницьких перспектив і підходів до аналізування, а з другого – породжує відому складність з обранням методів дослідження. Однак ще одна важлива характеристика комунікації полягає у тому, що вона

<sup>1</sup> Тема даної статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

є відправною точкою для створення розгорненої концептуалізації комунікації від початкового поняття в рамках окремих наук до категорії філософії правового виховання, яка дозволить спрямовувати і структурувати теоретичне дослідження [2, 3].

Звичайно, звернення до комунікації виникло не випадково. ХХІ ст. характеризується істотним прогресом у комунікації. Цей прогрес виразився, по-перше, у тому, що склалися засоби масової інформації та інформатика – новий вид комунікаційної діяльності (зокрема, у сфері виховання), породжений науково-технічним прогресом; по-друге, у тому, що за допомогою цього нового виду стали складатися й нові освітньо-комунікаційні відносини людей; по-третє, у тому, що змінився зв'язок комунікації з виховною діяльністю.

Комунікація, на думку К. Ясперса, є універсальною умовою людського буття. Російський філософ М.Петров акцентує увагу на тому, що комунікація – найширший термін, «пов'язаний з координацією діяльності тих, хто вже став поколінням, “абсолютом” усіх наявних і можливих змін, тобто тих, хто пройшов процедуру соціалізації, успадкував певний фрагмент знання, став повноправним членом суспільства» [4, с. 41–42]. На відміну від комунікації тварин людські форми комунікації характеризуються головним чином функціонуванням мови.

Проблемою комунікації займалися представники різноманітних напрямків філософії: від трансцендентальної феноменології Е. Гуссерля і аналітичної філософії до філософської герменевтики й постмодернізму. Незважаючи на беззаперечний постулат, за яким феномен комунікації існував завжди в людському суспільстві, самого терміна «комунікація» в сьогодинньому розумінні ще, точно кажучи, не було. Оскільки тема історичного аналізування витоків і еволюції поняття «комунікація» є достатньо спеціальною як для філософів, так і для істориків і філологів, важливо хоча б дуже стисло (не намагаючись обійняти неосяжне) представити найбільш знаменні події історії формування цього поняття.

Витоки філософського розуміння комунікації беруть початок у давньогрецькій філософії і пов'язані з діяльністю софістів (V–IV ст. до н.е.), котрі розвивали риторику як мистецтво мови (Протагор, Горгій, Гіппій). Сократ поклав початок моральної філософії і виробив особливий метод діалектики як способу міркування в діалозі у формі запитань і відповідей через зіткнення різних точок зору (метод майєвтики – метод вилучення прихованого в людині знання за допомогою майстерно підібраних і поставлених запитань). Уже у той час комунікація осмислювалася не тільки як шлях усвідомлення нових знань і відкриття істини, а й як необхідна умова виховання і розвитку людини, одне із джерел її пізнання.

Продовжуючи сократівську позицію, Платон також всіляко підкреслював неможливість існування окремої ізольованої людини. Він зазначав, що сама

по собі людина є недостатньою істотою і тому прагне спілкування. Розуміючи останнє як обмін думками між людьми, Платон у діалозі «Федр» вказав не тільки на інформаційну природу спілкування, а й на його технологію у формі мови і писемності. Особисті відносини, що виникають між індивідами у процесі спілкування, зображені ним як «розумні відносини взаємного використання» [5, с. 249]. Отже, у Сократа і Платона філософська рефлексія виступає у формі діалогу як інтелектуального спілкування людей.

Творцем першої загальної схеми процесів спілкування можна вважати Арістотеля, який сформулював завдання риторики як з'ясування засобів і методів ефективного переконання. Крім того, можна відзначити найважливіший момент у становленні уявлень про комунікацію, а саме: в Арістотеля достатньо цілеспрямовано вживається термін «спілкування» (*homilia*). У «Риторичі» він писав, що для будь-якого акту спілкування необхідними є три елементи [6, с. 15]: 1) особа, яка говорить; 2) мова, яку ця особа вимовляє; 3) особа, яка цю мову слухає.

Грецькі традиції були розвинені римлянами (Ціцерон, Марк Квінтіліан) [7; 8]. У цілому антична риторика стала першим важливим етапом у концептуалізації поняття комунікації, становленні і розвитку комунікативної теорії і практики. Та все ж суспільна думка Античності була здатна зробити лише перші кроки в даному напрямку: рівень реального розвитку був ще дуже низьким для того, аби проблема спілкування набула серйозного значення у суспільній свідомості.

Середньовіччя в особі теоретиків риторики і практики гомілетики (церковно-богословської науки, що досліджує правила церковної красномовності або проповідництва) дещо підсилило спадщину Античності. Характеризуючи специфіку комунікацій кінця епохи Середньовіччя, Й. Хейзінга відзначав: «У всякій речі шукали урок, який там знаходився, етичне значення як найістотніше зі всього, що там було. Всякий історичний або літературний епізод виявляв тяжіння до кристалізації в притчу, етичний зразок, приклад або довід; усілякий вислів перетворювався на сентенцію, на текст, на вислів» [9, с. 275].

В епоху Відродження риторика все більше переміщує фокус дослідження комунікації в царини художньої мови, освіти та виховання.

Наступний етап в осмисленні комунікації пов'язаний з творчістю Т. Гоббса, який по суті доповнив уявлення Платона і Арістотеля про роль мови і словесних понять як інструменту спілкування. Гоббс фактично підійшов до дуже важливого висновку. Він уважав, що спілкування здійснюється за допомогою знаків (мови, жестів тощо), зокрема розрізняв два види мовних імен. Імена, призначені для власного пригадування, він називав «мітками». Інші «через їх застосування» – це «знаки», коли «багато людей, що користуються одними й тими самими словами, позначають (за допомогою їх зв'язку і по-



рядку) один одному свої поняття або думки» [10, с. 23–24]. На відміну від міток, призначених для індивідуального користування, знаки (передусім мовні) слугують засобом спілкування між людьми.

Б. Спіноза, а потім і французькі матеріалісти XVIII ст. розглядали комунікацію як властивість людської природи. Б. Спіноза особливо підкреслював специфічність людського спілкування у зв'язку з наявністю у людей розуму і здатності раціонально мислити. К. Гельвецій і особливо П. Гольбах, не заперечуючи в цілому раціоналістичних посилок спілкування, далі деталізували проблему, звертаючись до понять розумних потреб, користі та інтересу. У праці «Катехізис природи» П. Гольбах проаналізував й окремі форми спілкування, зокрема, він зупинився на таких виявах спілкування, як дружба, вірність, довіра тощо [11, с. 50]. У зв'язку з цим П. Гольбах підкреслив важливу умову спілкування – наявність деякого передпосилочного знання, відомого його учасникам. Іншими словами, перш ніж вступати у спілкування, люди повинні володіти необхідним мінімумом зрозумілих їм значень, в які вкладається більш менш ідентичний сенс.

Німецька класична філософія розробила категоріальний апарат, який є принципово значущим для концептуалізації комунікації. Людське спілкування тлумачиться в категоріях суб'єкт-об'єктного зв'язку, тому комунікація постає як односпрямований процес (Й. Г. Фіхте) [12; 13]. Але вже Ф. Шлейєрмахер розглядав спілкування між індивідами як суб'єкт-суб'єктне відношення. Він заклав основи виховної діяльності як мистецтва усвідомлення чужої індивідуальності, «Іншого», коли мова тих, хто виховується, і тих, хто виховує, розглядається як частина культури як цілого, в якій вони функціонують [14].

Низку нових аспектів у розуміння сутності спілкування вніс Гегель, який фактично запропонував загальний закон спілкування і відокремлення особистості в суспільстві. У «Феноменології духу» він, зокрема, відзначав, що індивідуальність «як одиничне суще явище» суперечить тому, що суть цієї індивідуальності є все ж таки «загальністю духу» [15, с. 163]. Розвиваючи філософські позиції Фіхте з проблеми комунікації, Гегель пов'язував проблематику спілкування з питаннями формування індивідуальної самосвідомості. Проте його початкові настанови є прямо протилежними позиції Фіхте, вчення якого виходило з визнання початкової «даності» і «первинності» індивідів відносно їх можливих і дійсних взаємодій з іншими людьми. У філософії Гегеля індивіди постають передусім як суспільні істоти усередині себе. Всі вони у своїй внутрішній сутності вже сформовані суспільством, зокрема його виховною сферою, і втілюють у собі об'єктивний дух, є його носіями.

Тут слід зробити термінологічне зауваження. Поняття «спілкування» не належить до числа тих, що часто зустрічаються в текстах Гегеля. Там, де він його використовував (наприклад, при обговоренні питання про спілкування

душі і тіла), воно відповідно до попередньої традиції збігалось за значенням з поняттям взаємодії. Але справа не в термінах, а в сутності, і оскільки в німецькій філософії до Гегеля спілкування вже розумілося як взаємодія між соціальними суб'єктами, ставлення їх до «інших» індивідів, то в контексті філософії правового виховання саме ця проблематика нас і цікавить. Інакше кажучи, спілкування, а разом з ним і природа комунікативного процесу виявляють діяльнісні характеристики.

Важливе значення у концептуалізації комунікації належить семіотиці, яка досліджувала властивості знаків і знакових систем. Біля витоків цього напрямку, що розробляється в рамках прагматизму, стояв американський філософ Ч. Пірс, на думку якого знаки породжуються в одній свідомості як інтенційні акти і впливають на іншу свідомість. Ці знаки в ранні моменти історії свідомості, що об'єктивується, були продуковані іншою свідомістю і адресовані першій та її «...діючому інтерпретатору. Тепер же вони стають інтенційним інтерпретатором у новій знаковій події» [16, р. 197]. Тим самим знак стає білатеральним (від *бі...* і лат. *lateralis* – боковий) – двосторонній, такий, що належить до обох сторін, частин чого-небудь): він зв'яже те, що позначає і позначається, тобто форму вираження поняття у свідомості суб'єкта, з одного боку, і його свідомість через позначення – з другого. У теорії Пірса для нас важливо підкреслити нескінченну діалектику знаків та їх інтерпретаторів, у якій знаки стають сутністю духовного світу виховуваних за посередництвом виховуючих. Отже, Пірс вважав теорію знаків визначальною для дослідження комунікацій. Його ідеї одержали подальший розвиток у XX ст.

Тема комунікації, інтерсуб'єктивності та діалогу стає однією з головних у філософії XX ст. Теоретичним чинником, який багато в чому визначив образ сучасних досліджень комунікації, став поворот філософської і наукової рефлексії до дійсності мови. Дослідження мовних і знакових структур, що розгорнулися у працях філософів і логіків (Б. Рассел, Л. Вітгенштейн), лінгвістів (Ф. де Соссюр та ін.) і семіотиків (Ч. Моріс) радикально змінили розуміння комунікації і підходи до її вивчення та організації у правовиховному просторі.

У міру розвитку семіотики поняття «знак» поступово відходить на другий план, поступаючись місцем поняттю «текст» як універсальному засобу, котрий буквально пронизує сферу виховання взагалі і правового виховання зокрема. Примітним у зв'язку з цим є вислів М. Бахтіна: «Людський вчинок є потенційний текст і може бути зрозумілим (як людський вчинок, а не фізична дія) тільки в діалогічному контексті свого часу...» [17, с. 477–478]. Наведена цитата, крім іншого, мала на меті продемонструвати деяку подібність семіотичного і постмодерністського підходів. Людина продукує текст, у якому відображено образ діяльності, що здійснюється в різноманітних життєвих і соціальних ситуаціях, тобто в контексті об'єктивних конкретно-

історичних умов, так чи інакше відображених у свідомості соціального суб'єкта. Його активність виражається не тільки у розгортанні, а й значною мірою у взаємодії структур навколишнього світу. Відносини між текстом і людиною відрізняються великим ступенем складності, тому комунікативну функцію тексту, що виконується ним на всіх рівнях організації суспільства, не можна недооцінювати.

З точкою зору М. Бахтіна співвідноситься думка М. Петрова: «За будь-якими актами спілкування простежується наявність тексту як основної і, мабуть, вищої змістовної одиниці спілкування. Важливою особливістю для розуміння феномена соціальності тексту є те, що будь-який текст завжди має більше одного власника, завжди знаходиться у спільному володінні двох або більшого числа індивідів покоління, яке живе, що й дозволяє тексту переживати своїх власників, існувати невизначено довго, постійно і спадково змінюючись в актах спілкування» [4, с. 83]. З наведеної цитати можна зрозуміти, що різноманіття суспільних відносин зводиться до особистості і відображається перш за все у процесі комунікації, спілкуванні людей, яке реалізується у формі обміну діями породження і інтерпретації текстів – у текстовій (комунікативній) діяльності.

У сучасній науковій літературі текст все частіше розглядається як одиниця соціальної комунікації, як спосіб обміну і міра особливим чином організованої смислової інформації в сукупності її вербального і невербального аспектів. Крім того, в літературі точиться дискусія щодо схожості і відмінності комунікації та спілкування. У зв'язку з цим можна виділити два основні сучасні підходи до розуміння термінів «комунікація» та «спілкування».

Прихильники першого (Л. Виготський, В. Курбатов, Т. Парсонс та ін.) схильні ідентифікувати ці терміни, оскільки вони вважають, що процес комунікації неправомірно зводити лише до процесу передавання інформації від вихователя до того вихованця [18–20].

Прихильники другого підходу (В. Вандишев, Д. Гільдебранд, В. Сломський та ін.) наполягають на деяких відмінностях комунікації та спілкування [21; 22]. У цьому контексті, аналізуючи аналогічну аргументацію, М. Каган ще наприкінці минулого століття виділив головні відмінності цих термінів: спілкування має і практичний, і духовний характер, тоді як комунікація є суто інформаційним процесом; спілкування є міжсуб'єктною взаємодією і його структура діалогічна, тоді як комунікація – це інформаційний зв'язок суб'єкта з тим або іншим об'єктом [23, с. 143–144].

Як **висновок** зазначимо: є всі підстави стверджувати, що у філософській науці накопичено суттєвий теоретичний досвід рефлексії поняття «комунікація», який має беззаперечну цінність для сучасних наукових досліджень у царині філософії правового виховання.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас. – М. : Наука, 1992. – 176 с.
2. Сакун А. В. Комунікативна легітимізація освіти в контексті глобалізації : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.10 / А. В. Сакун. – Одеса, 2009. – 16 с.
3. Дзьобань О. П. Комунікація: до питання про концептуалізацію дефініції в соціальної філософії / О. П. Дзьобань // Інформація і право. – 2011. – № 2 (2). – С. 46–52.
4. Петров М. К. Язык, знак, культура / М. К. Петров. – М. : Наука, 1991. – 328 с.
5. Платон. Избранные диалоги / Платон. – М. : Худ. лит., 1965. – 714 с.
6. Аристотель. Поэтика. Риторика / Аристотель. – СПб. : Азбука, 2000. – 346 с.
7. Квинтилиан Марк Фабий. Двенадцать книг риторических наставлений / Марк Фабий Квинтилиан ; пер. с лат. [неполный] А. Никольского. – СПб., 1834. – Ч. 1. – 486 с.
8. Цицерон. Диалоги: О государстве. О законах / Цицерон ; пер. В. О. Горенштейна, прим. И. Н. Веселовского и В. О. Горенштейна, ст. С. Л. Утченко ; отв. ред. С. Л. Утченко. – М. : Наука, 1966. – 224 с.
9. Хейзинга Й. Осень средневековья / Й. Хейзинга. – М. : Айрис-пресс, 2002. – 544 с.
10. Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс // Соч. : в 2 т. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 735 с.
11. Гольбах П. А. Катехизис природы / П. А. Гольбах // Избранные произведения : в 2 т. – М. : Мысль, 1963. – Т. 2. – 564 с.
12. Фихте И. Г. Наукоучение 1801 года / И. Г. Фихте [Б. В. Яковенко (пер. с нем.)]. – М. : Логос, 2000. – 192 с.
13. Фихте И. Г. Наставление к блаженной жизни / И. Г. Фихте ; пер. с нем. – М. : Канон+, 1997. – 400 с.
14. Шлейермахер Ф. Д. Речи о религии к образованным людям ее презирующим : Монологи / Ф. Д. Шлейермахер / С. Л. Франк (пер.). – СПб. : АО «Алетейя», 1994. – 335 с.
15. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель // Соч. : в 14 т. – М. : Соцэкгиз, 1959. – Т. 4. – 440 с.
16. Peirce Ch. Selected writing / Ch. Peirce. – N. Y., 1977. – 340 p.
17. Бахтин М. М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках / М. М. Бахтин // Литературно-критические статьи. – М. : Худ. лит., 1986. – 480 с.
18. Выготский Л. С. Мышление и речь: Психологические исследования / Л. С. Выготский ; Г. Н. Шелогурова (ред.). – М. : Лабиринт, 1996. – 416 с.
19. Курбатов В. И. Искусство управлять общением / В. И. Курбатов. – Ростов н/Д : Феникс, 1997. – 352 с.
20. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; Л. А. Седова (пер. с англ.), А. Д. Ковалева (пер. с англ.). – М. : Аспект-Пресс, 1998. – 270 с.
21. Вандышев В. Н. Философия. Коммуникация. Истина: философские эссе : монография / В. Н. Вандышев, В. С. Сломский. – Сумы : Изд-во Сум. гос. ун-та, 2009. – 216 с.
22. Гильдебранд Д. фон. Метафизика коммуникации. Исследование сущности и ценности общественных отношений / Д. фон. Гильдебранд ; А. И. Смирнов (пер. с нем.). – СПб. : Алетейя, 2000. – 373 с.
23. Каган М. С. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений / М. С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – 315 с.

## КОММУНИКАЦИЯ В ПРАВОВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ: К ПРОБЛЕМЕ ФИЛОСОФСКОГО ОБОБЩЕНИЯ

Дзебань А. П.

*Проанализированы коммуникативные социальные процессы как определенные движущие силы развития общества. Дополнены базовые представления философии на основании ретроспективного анализа понятия «коммуникация». Предоставлена общая характеристика понятия коммуникации. Исследован генезис коммуникации как социального феномена. Интерпретирована концептуализация понятия коммуникации в философии правового воспитания.*

**Ключевые слова:** коммуникация, общество, личность, информация, общение.

## COMMUNICATION IN EDUCATIONAL SPACE: TO THE PROBLEM OF PHILOSOPHICAL GENERALIZATION

Dzeban A. P.

*Communicative social processes are analyzed as certain societies motive forces of development, base presentations of philosophy are complemented on the basis of retrospective analysis of concept «communication». General description of concept of communication is given, genesis of communication is explored as the social phenomenon, conceptualization of the concept of communication is interpreted in philosophy education.*

**Key words:** communication, society, personality, information, intercourse.



УДК 340.12

С. В. Шефель, доктор філософських наук, професор

## ЕКОСОФІЯ ПРАВА: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

*Осмыслено місце людини як суб'єкта правовідносин у екосоціосфері, що налаштований на екофільну взаємодію з природним довкіллям, збереження природного потенціалу біосферного буття. Визначено докорінні риси антропологічного контексту екософії права.*

**Ключові слова:** право, екософія, екосоціосфера, функція гармонізації екологічних правовідносин.

**Актуальність проблеми та її наукове розроблення.** Планетарний масштаб екологічних проблем, породжених утвердженням протягом останніх двох століть пріоритетів техногенної цивілізації, засвідчує неоднозначність характеру людської творчості, що суперечить загально визнаній меті існування усіх форм біосферного життя, усвідомленій здебільшого екософами, – забезпечення прийнятних умов їх невинної репродукції. Виявлена останнім часом некерованість людською спільнотою, зокрема, ситуацією в системах ядерної енергетики (Чорнобиль, Фукусіма тощо), харчового забезпечення та медичного захисту населення, загострює питання про необхідність здійснення невідкладних заходів щодо відсторонення від важелів влади у більшості країн технократичної еліти і зміни парадигми мислення насамперед науковців, представників управлінського апарату із утилітарно-споживацького на її екофільний формат з метою суворого дотримання вимог міжнародного права у царині екологічної безпеки людства. Спільноту України ці нагальні питання не минули: модернізація технологічного ресурсу її ядерної енергетики, турбота про створення сприятливих умов для збереження її генофонду вимагають переходу від декларування позиції владних інституцій щодо безпеки в екологічній сфері до здійснення рішучих кроків шляхом їх практичного відтворення.

Владні інституції країни нарешті почали повертатися до вирішення цих нагальних питань, адаптуючи у своїй діяльності слухні пропозиції фахівців з екологічного права [1–13]. Але визнання світовою екософською думкою тупиковості технократичного формату цивілізаційного розвитку залишається недооціненим політико-економічним менеджментом України, хоча вже з 60-х рр. XX ст. ця проблематика посіла чільне місце у міжнародному науковому дискурсі завдяки зусиллям, зокрема, Р. Атфілда [14], В. Гьосле [15], О. Гьофе [16], Г. Йонаса [17], К. М. Маєр-Абіха [18] тощо.

Загострення екологічної кризи у світі не тільки спричинило пошук наукового пошуку щодо шляхів розв’язання проблем, пов’язаних з нею, а й здійняло нову хвилю громадського руху з проблем охорони довкілля. За таких обставин і особливо з огляду на зміцнення курсу керівництва України щодо інтеграції зусиль у цій царині міждержавних правовідносин зі світовим загальним постає як нагальне питання здійснення подальшого дослідження граничних підстав екологічного права, що має засадничий характер для утвердження екофільної стратегії постіндустріального розвитку України та його відповідного законодавчого забезпечення як умови адекватної викликам часу правозастосовної діяльності. Тому *метою* пропонованої розвідки є спроба з’ясувати можливості ще недостатньо вивчених ресурсів того світоглядного коріння екоправового типу мислення, які б стали у нагоді для творців зазначеної стратегії. Власне, йдеться про досягнення антропологічного контексту екософії права, яке, на наш погляд, сприятиме методологічному зміцненню

концепції екософії права, виявляючи її роль у розумінні права як чинника досягнення екосоціальної гармонії.

**Виклад основного матеріалу.** Традиційно з давніх часів людина розглядалася невід'ємним складником цілісної сфери космічного буття, яка є цілком залежною від дії його одвічних законів. Її місце як «дитини природи» означила міфологія первісного суспільства, у релігійних уявленнях різних народів вона постає божим створінням, життя якого цілком залежить від сумлінного сповідування божих законів. І лише в епоху Відродження уявлення про людину починає апелювати до феномена її творчості, що вирізняє її з-поміж інших живих істот жагою до самореалізації як докорінної риси її перетворювальної природи.

Злет наукової творчості людства не тільки впевнив його у своїй унікальності, а й, на жаль, додав самовпевненості у тому, що людина має бути паном Природи. Утвердженню такого уявлення певним чином посприяла європейська філософія Нового часу. Це призвело до жорсткого протиставлення людства усьому іншому природному світу, який у свою чергу став розглядатися як невичерпний ресурс для задоволення зростаючих потреб людей. Щоправда, не усіх, а тільки тих, які утвердили свою зверхність над «нецивілізованою» периферією світу, до якої ідеологи євроцентризму віднесли народи, що нібито відстали у своєму розвитку від провідних країн Західної Європи та Північної Америки, а тому, власне, ці народи, як і пролетаріат і незаможні прошарки населення будь-яких країн, також отримали статус природного ресурсу, котрий мав експлуатуватися. В цьому сенсі творці техногенної цивілізації наділили виключно себе правом безмежного природокористування, а усі інші елементи біосфери визначили безправним об'єктом експлуатації, здійснюваної на власний розсуд.

Особливе значення для подолання такої позиції у світогляді євроатлантичної спільноти, як доречно зазначила Т. Бургарт, має концепція позитивного екзистенціалізму Н. Аббаньяно як найближчий сучасний виток екософії права, оскільки обидва ці підходи до розуміння природи права не тільки долають обмеженість попередньої класичної парадигми філософії, а й виходять з уявлення про нетотожність та розрізнення феноменів сущого і буття [19, с. 183], в межах якого перше, що ототожнюється, зокрема, з проблемою існування людини, є невід'ємним складником другого, бо людина як існування є органічною частиною світу як тотальності [20, с. 5]. Саме ця висхідна позиція екзистенціалістської концепції Н. Аббаньяно вибудовує розуміння подвійної сутності самореалізації людини у природному світі, який він вважав за об'єктивний порядок речей, у якому збігаються реальність та інструментальність, завдяки чому людина взаємодіє з речами і безпосередньо, і опосередковано, за допомогою техніки [20, с. 5]. В той час коли техніка, на думку Н. Аббаньяно, виконує функцію впливу людини на речі, мистецтво є засобом і повернення її до природи, і «вбудовування» останньої у свою історію, а тому, інтерпретуючи його розумін-

ня значення антропологічного контексту природного буття, знаходимо його саме у вищому – ментальному вимірі її творчості, пов'язаному з благоговійним ставленням до природного середовища, коли людина утверджує свою свободу як екзистенцію, як справжню субстанцію свого існування.

Екософія права як філософське вчення про гармонізацію взаємин між людиною, її соціумом і Природою шляхом екологізації правовідносин, акумулюючи зазначену екзистенціалістську позицію, набуває власного антропологічного контексту, змістом якого є визначення пріоритету прав Природи, включаючи й природжені права людини щодо соціально набутих нею прав природокористування, що передбачає надання самою людиною як суб'єктом зазначених відносин у екосоціосфері відповідної імперативної орієнтації усім своїм діям в усіх сферах своєї життєдіяльності. Це з очевидністю вимагає синтезування нею й тих світоглядних підходів у цій царині, які історично набуті різними соціокультурами, що значно збагатить її практичну діяльність з розбудови постіндустріальної цивілізації.

З позицій рефлексії антропологічного контексту екософії права йдеться про можливість у процесі соціокультурного синтезування наділити необхідними особистісними правовими якостями репрезентанта будь-якого етносу. Це твердження, як на нас, корелює із думкою А. Козловського, який зауважував: «Право – явище духовного порядку, і саме його духовна природа визначає можливість використання цього соціального феномена як засобу реалізації свободи людини» [21, с. 61]. Зрозуміло, що право, яке є властивістю людської природи, обумовлене таким фундаментальним виявом природного буття, котрим наділена людська істота, як приреченість до саморозвитку, виступаючи потенцією її творчої самореалізації. Природа завжди творить себе й у цій самоорганізації яскраво виявляє себе у створенні людської істоти, яку наділяє статусом суб'єкта – свого співтворця, що спроможний розбудувати свій людський план буття. Усталеність його існування зумовлена здатністю людства, користуючись розумом і волею та пізнавши закони Природи, зрозуміти свою залежність від них.

У цьому сенсі, як слушно зауважує Т. Бургарт, антропне у природі права передує соціальному, бо зумовлене ще досоціальними природними творчими потенціями людини тому, що право як якість закладено в самому її єстві [19, с. 185]. Фундуючись у свідомості людини, право виникає з її природної потреби у спілкуванні із собі подібними з приводу забезпечення спільними зусиллями певної адаптації у природному середовищі буття шляхом свідомого створення умов для реалізації своїх природних потенцій. Саме цьому антропологічний контекст екософської рефлексії права виявляється через розуміння права як здатності і приреченості людини до свідомої конструктивної взаємодії із суб'єктами та об'єктами природного спільнобуття (термін В. Гюсле і К. М. Маєр-Абіха [15, с. 199–200; 18, с. 9]) та необхідного засобу реалізації творчого потенціалу людини [19, с. 186].



Визначаючи в аспекті такого потрактування характер і етапність еволюції правосвідомості людства, доходимо висновку про те, що вона має етапами декодування програми етногенезу так звані «дитячий» тип духовності, репрезентований культурами язичництва, даосизму, синтоїзму, індуїзму [22, с. 59–93] тощо, та «жіночий» тип духовності з відповідним щодо нього соціокультурним виявом у формі буддистського типу творчої особистості [22, с. 94–120]. При цьому важливо акцентувати увагу на обставину, котру, як уявляється, ми знаходимо у підґрунті цього процесу – на фундаментальну якість відтворення як функції, що іманентно притаманна усьому живому, котра задана універсально-природним началом. Власне цей універсальний «механізм» відтворення життя і є актом породження усього життєво нового, що виявляє сутність природно-репродуктивного початку у світобудові. Власне у цьому сенсі маємо зрозуміти й виникнення феномена правової традиції, певним чином репрезентованої у контексті кожної із згадуваних форм духовності, які розкривають на соціокультурному зрізі людської еволюції значення і необхідність як «дитячої», так і сердечно-материнсько-жіночої орієнтації світового соціуму в його ставленні і до природного довкілля.

Утім, хоча зазначені типи духовності виявляються як особливе ментальне знаряддя утвердження і продовження людського «Я» Природи, структурно адекватне самому життю, характеристики таких притаманих їм рис, як гуманізм і екологічність, що сутнісно визначають їх специфіку як складників антропологічного контексту екософії права через притаманну їм домірність у формуванні ставлення людини до природного середовища її існування як вияву свободи її волевиявлення, ще недостатньо, аби зрозуміти багатовимірність цього контексту.

Усвідомлена в екософсько-правовий спосіб рефлексії сутність зазначених типів духовності відкриває шлях до розуміння того, що, зокрема, жіноча душа може існувати нібито й поза жіночою особистістю, будучи «втільеною» в іншій істоті: в матері, дитині, коханій людині, Природі в цілому. Для жінки як творчої особистості таке «буття поза собою», в іншому, навіть якісно іншому суб'єкті, – нормальний стан, але таким станом обумовлені також сутнісні якості творчості як свободи волевиявлення взагалі, бо будь-що створити, не «віддаючись» творимому, не вкладаючи в нього усієї душі, неможливо. У цьому сенсі дослідження антропологічного контексту екософії права дозволяє виявити певні нюанси правової традиції, що стосується взаємин між людським соціумом і Природою у тому чи іншому соціокультурному інваріанті, як ментальну умову екофільної правотворчості, спрямованої на відповідне перетворення не тільки правовідносин між суб'єктами й об'єктами природного спільновіту, а й суспільної правосвідомості.

У такому сенсі виникає на цьому підґрунті нове «Я» творчої особистості є результатом гармонійного синтезування кращих якостей усіх зазна-

чених типів «Я», і як наслідок цього у свою чергу «несе у собі піднесення загального творчо-особистісного начала усіх інших творчо-особистісних потенцій» [23, с. 5]. Тому жіночий, власне буддистський, тип світосприйняття треба вважати не стільки унікальною властивістю самої жінки (до того ж, на жаль, не будь-якої), скільки універсальною творчою потенцією, реалізуючи яку кожна людина може досягнути цілющий шлях правотворчої самореалізації як екогармонійного самовдосконалення. Без нього, на наш погляд, є малоімовірним процес екогармонійного синтезування усіх форм духовності народів світу, в ході якого «знімаються» притаманні їм самообмеження. Очевидно, буддизм як соціокультурна форма жіночого типу світорозуміння має властивість творчого соціомагнетизму, що сприяє долученню у процес співтворчості на основі толерантного діалогу суб'єктів права, які є репрезентантами різних статевовікових груп, тобто усіх типів творчих особистостей. Він забезпечує на основі цього екогармонійного синтезування умови і для породження полівимірної, екоцілісної особистості, зокрема екоправової особистості, і для реалізації нею своєї життєвої місії – не тільки до відтворення людського роду, а й до творення соціуму, який культивує правотворчість як значущий вимір творчості життя [24, с. 158].

Разом з тим очевидним є й той доведений екософсько-правовою рефлексією факт, що для розвитку багатомірної, екоцілісної особистості якості, притаманні «дитячому» та «жіночому» типам світосприйняття, хоча і є вкрай необхідними, такими, що визначають її ментальні засади, але ще самі по собі є недостатніми. Формування подібного типу особистості, безумовно, пов'язано з набуттям людиною такої властивості, як соціальна активність, визначально не притаманної зазначеним типам світосприйняття.

Кращий, на нашу думку, зразок виховної моделі формування такого типу особистості надає історична традиція конфуціанства, що репрезентує екософське осмислення співвіднесення жіночого і чоловічого начал біосоціального буття. В синоцентричній традиції вони виступають як два боки екоцілісної, гармонійної опозиції «їнь-ян». Саме цією традицією такі начала співвідносяться у визначально природному екогармонійному суб'єкт-суб'єктному спілкуванні творчо формуючих сил за акцентуванням на пріоритеті жіночого творчого начала. У цьому, втім, міститься й екообмеження цієї форми взаємин творчих сил, бо їх гармонії бракує рівноваги, необхідної для взаємопосилення їх потенціалу в ім'я усталення динамічного саморозвитку соціуму, що їх поєднує [25, с. 177–182]. Подолати це самообмеження у соціумі, що тримається принципів жіночої логіки творчості життя, як доводить досвід Китаю, можливо, якщо вийти за межі традиційної для нього опозиції творчих начал через встановлення рівновісної екогармонії між ними, а вже з цього рівня саморозвитку легше виводити соціум на рівень багатовимірної екосинтезу

всіх типів творчих потенціалів, у тому числі за допомогою взаємозбагачуючої участі у ньому носіїв «дитячого» і соборно-синтезуючого (притаманного євразійським народам) типів світорозуміння, аби кожний з них підносився до нової якості життя, трансформуючись у багатовимірною-екоцілісний правові особистості, котрі як суб'єкти правовідносин у екосоціосфері мусять заступити місце носіїв того чоловічого типу ментальності, які розглядають не тільки жінку, і не тільки репрезентантів інших соціокультурних типів, а й в цілому усю Природу з точки зору парадигми перебільшеного споживання. Саме така ціннісна орієнтація, яка характеризує бажаний зміст антропологічного контексту екософії права, дозволяє покласти її в основу конструювання механізму екоправового виховання і формування екоправової культури, про що йдеться, зокрема, у працях представників сучасної школи екософії права Т. Бургарт [26], В. Захарової [27] та С. Якимової [28].

**Висновки.** Природний плин біосферних процесів на нашій планеті свідомо був порушений творцями техногенної цивілізації, що поставило людство на межу екологічної катастрофи. Вихід з цієї ситуації пропонує екософія права, доводячи необхідність свідомо об'єднати зусилля усіх тих, кому небайдуже ні своє буття, ні життя прийдешніх поколінь, з метою і на законодавчому рівні, і у правозастосуванні суворо дотримуватися принципу домірного використання природних ресурсів для задоволення людських потреб, упроваджувати новітні технології застосування відновлювальних джерел енергозабезпечення як господарської діяльності, так і побуту людей, що виходять з примату посилення ролі соціуму в поновленні втраченого в останні століття балансу соціоприродних сил, необхідного для здійснення їх повноцінної репродукції. Це потребує органічного поєднання чадодільного і жіночо-материнського начал з гуманізованим раціо-потенціалом чоловічої творчої особистості, що й надасть належної ефективності екофільно-правовій практиці формування глобального суспільства сталого розвитку. Здійснення на практиці так імперативно орієнтованої екологічної стратегії розвитку людства і відбиває сенс антропологічного контексту екософії права.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Андрейцев В. Тектолого-правові аспекти забезпечення сучасної екологічної політики держави / В. Андрейцев // Право України. – 2011. – № 2. – С. 66–84.
2. Балюк Г. Проблеми законодавчої регламентації та реалізації в Україні екологічної складової концепції сталого розвитку / Г. Балюк // Право України. – 2011. – № 2. – С. 85–94.
3. Бобкова А. Щодо правових засад планування екологічного підприємництва / А. Бобкова // Право України. – 2011. – № 2. – С. 124–131.
4. Бредіхіна В. Л. Конституційні засади права громадян на безпечне навколишнє природне середовище : монографія / В. Л. Бредіхіна ; за ред. проф. М. В. Шульги. – Х. : Видавець ФО-П Вапнярчук Н. М., 2008. – 168 с.

5. Герасименко Я. О. Конституційно-правове регулювання охорони довкілля в Україні / Я. О. Герасименко // Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 93. – С. 89–93.
6. Гетьман А. П. Методологічні засади становлення правових основ охорони довкілля / А. П. Гетьман // Право України. – 2011. – № 2. – С. 11–19.
7. Екосередовище і сучасність. Екологічне законодавство України та його гармонізація з європейським правовим полем : монографія : в 9 т. / С. І. Дорогунцов, М. А. Хвесик, Л. М. Горбач, П. П. Пастушенко. – К. : Кондор, 2007. – Т. 7. – 611 с.
8. Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року : розпорядження КМУ від 17.10.2007 р. № 880-р // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 79. – Ст. 2961.
9. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21.12.2010 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2011. – № 26. – Ст. 218.
10. Цілі розвитку Тисячоліття 2010, Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.undp.org.ua/files/ua\\_52412MDGS\\_UKRAINE2010.pdf](http://www.undp.org.ua/files/ua_52412MDGS_UKRAINE2010.pdf).
11. Костицький В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні) / В. Костицький. – К. : ІЗП і ПЗ, 2003. – 772 с.
12. Костицький В. Міжнародно-правовий етичний імператив як основа теоретико-методологічного забезпечення розвитку екологічного права / В. Костицький // Право України. – 2011. – № 2. – С. 20–33.
13. Шемшученко Ю. Актуальні проблеми кодифікації національного та міжнародного права / Ю. Шемшученко // Право України. – 2011. – № 2. – С. 4–10.
14. Атфилд Р. Этика экологической ответственности (Главы из книги) / Р. Атфилд ; пер. Л. И. Василенко и В. Я. Козлов // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности ; антология / пер. с англ. и франц. ; сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева; введ. ст. Ю. А. Шрейдер. – М. : Прогресс, 1990. – С. 203–257.
15. Гьосле В. Практична філософія у сучасному світі / В. Гьосле ; пер. з нім. – К. : Лібра, 2003. – 248 с.
16. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації / О. Гьофе ; пер. з нім. – К. : ППС-2002, 2007. – 436 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»).
17. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для техногенної цивілізації / Г. Йонас ; пер. з нім. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
18. Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від довкілля до спільноті / К. М. Маєр-Абіх ; пер. з нім. А. Сроменко. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
19. Бургарт Т. І. Проблема антропної природи права в позитивному екзистенціалізмі Н. Аббаньяно / Т. І. Бургарт // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 98. – С. 182–188.
20. Долгов К. М. Аббаньяно Никола / К. М. Долгов // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – М. : Республика, 2001. – 719 с. – (7-е изд., перераб. и доп.).
21. Козловський А. А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права / А. А. Козловський. – Чернівці : Рута, 1999. – 295 с.
22. Шефель С. В. Личность постиндустриальной эпохи как феномен социокультурного синтеза (Социально-философское исследование) : монографія / С. В. Шефель. – М. : Соц.-гуманит. знания, 2002. – 280 с.

23. Шилин К. И. Буддизм – глобальная экософия будущего : Краткая энциклопедия в трех томах / К. И. Шилин. – М. : Очаг, 1998.
24. Шефель С. В. Буддистська ментальність як світоглядна основа екософії права / С. В. Шефель // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого : зб. наук. праць; ред. кол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 9. – С. 154–162. – (Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
25. Шефель С. В. Сотворение человека будущего: экософские основания / С. В. Шефель, К. И. Шилин. – М. : ГУП Изд-во «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И. М. Губкина, 2003. – 328 с. – (Энциклопедия живого знания; т. 4).
26. Бургарт Т. І. Екософський аспект правового виховання / Т. І. Бургарт // Проблеми законності : акад. зб. наук. праць / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 103. – С. 264–267.
27. Захарова В. О. Основоположні принципи екоправового виховання / В. О. Захарова // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого : зб. наук. праць; ред. кол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 10. – С. 266–268. – (Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
28. Якимова С. І. Основоположні аспекти формування екоправової культури в сучасній Україні / С. І. Якимова // Юрид. осінь 2012 року : зб. тез доп. та наук. повід. учасн. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів (м. Харків, 13 лист. 2012 р.) ; за заг. ред. А. П. Гетьмана. – Х. : НУ «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. – С. 70–73.

## ЭКОСОФИЯ ПРАВА: АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ

*Шефель С. В.*

*Осмыслено место человека как субъекта правоотношений в экосоциосфере, который сориентирован на экофильное взаимодействие с природной средой своего обитания, сохранение природного потенциала биосферного бытия. Определены коренные черты антропологического контекста экософии права.*

**Ключевые слова:** право, экософия, функция гармонизации экологических правоотношений.

## THE ECOSOPHY OF LAW: ANTHROPOLOGICAL CONTEXT

*Shefel S. V.*

*The article interpreted place of the person as the subject of legal relations in ecosocial sphere, which focuses on ecophilic interaction in the natural environment of their habitat, on preservation of the natural potential of the biosphere being, also the article defined fundamental features of anthropological context of the ecosophy of law.*

**Key words:** law, ecosophy, function of harmonization of environmental legal relations.

УДК 340.12

В. А. Трофименко, кандидат юридичних наук, доцент

## ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ: ПЕРШІ АКЦЕНТИ

*Присвячено місцю і ролі вищої освіти у системі правового виховання працівників правоохоронної системи. Визначаючи, що система правового виховання поки що знаходиться на початковому рівні, автор окреслює значення вищих навчальних закладів, зокрема юридичних, для формування правової культури та правосвідомості, пропонує створити дворівневу систему правового виховання правоохоронців.*

**Ключові слова:** *правове виховання, рівні правового виховання, правова рефлексія, система правоохоронних органів, правова культура, правосвідомість.*

**Актуальність проблеми.** Правова реформа, яка триває у нашій країні, поступово набуває нового специфічного напрямку – реформування «сусідніх» галузей, які впливають на рівень і якість правотворення та правозастосування. Якщо зараз існуюча правова система більш-менш приведена до потреб суспільства, то рівень поваги до права і відповідно рівень правозастосування поки ще вельми низькі. Причин цього дуже багато, вони багатоаспектні, а наслідки можуть бути дуже шкідливими як для держави, так і для суспільства.

Однією з галузей, яка має можливість змінити ситуацію, що виникла, є правове виховання. Його універсальність дозволяє виховувати повагу до права, заповнювати різноманітні прогалини та долати деформації у правовій культурі як пересічних громадян, так і осіб, які стоять на захисті прав і свобод громадян – працівників правоохоронних органів та судів.

Динамічність правових реформ, що проводяться в Україні, потребує високого рівня правової культури у правоохоронній системі. Це пов'язано перш за все з тим, що правоохоронці виступають одними з головних суб'єктів правового виховання; завдяки їхній правозастосовній діяльності громадяни більшою мірою оцінюють ефективність правової системи нашої країни. Такий рівень знань про способи та методи правового виховання майбутній фахівець у галузі права сьогодні може отримати фактично лише у вищих навчальних, більшою мірою юридичних закладах.

Тому з'ясування значення вищого навчального закладу у системі правового виховання є дуже нагальним.

Звертаючись **до ступеня розробленості** наведеної проблематики, слід зазначити, що на науковому рівні розроблення проблематики правового виховання перебуває на початковому етапі. Якщо проблемам формування правосвідомості, правової культури присвячено доволі-таки велику кількість науко-

вих публікацій, то безпосередньо правовому вихованню – фактично лише одна колективна робота науковців Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Наукових же праць з питань правового виховання працівників правоохоронної системи в розрізі системи вищої освіти на сьогодні в Україні немає.

**Метою** статті є визначення місця вищого навчального закладу в системі правового виховання та окреслення основних елементів системи правової освіти.

**Виклад основного матеріалу.** Свобода слова є одним з важливіших досягнень правової і демократичної держави. У зв'язку з цим сьогодні всі засоби масової інформації вважають за необхідне інформувати громадян про всі сторони життя вітчизняної правоохоронної системи. І якщо за радянських часів існували заборонені теми, то за часів набуття незалежності Україною таких тем фактично не стало. Тому з екранів телевізорів, сторінок друкованих видань, завдяки мережі Інтернет громадяни побачили те, чого взагалі не повинно бути: випадки жорстокого поводження з громадянами, порушення процедури слідства, використання незаконних засобів отримання доказів вини від людей тощо. Без того невелика повага до правоохоронних органів впала до мінімального рівня. Нині фактично втрачено особистий зв'язок громадянина та правоохоронця. Це має дві взаємопов'язані причини: 1) низький рівень правової культури суспільства взагалі і працівників правоохоронної системи зокрема; 2) відсутність єдиної всеохоплюючої системи правового виховання як громадян, так і безпосередньо правоохоронців.

Намагаючись реформувати систему законодавства, наша держава фактично не звертала уваги на елементи, які впливають на його дотримання, зокрема на правове виховання. Тому, маючи сьогодні суперечливу, але доволі дієву систему законодавства, ми отримали те, що навіть правоохоронець вважає за можливе вчинити злочин. І такі злочини стають дедалі жорстокішими через упевненість правоохоронців у безпокаранні. Отже, потрібно не тільки реформувати систему законодавства, а й провести «реформу» правосвідомості. Допомогти цьому може такий напрямок виховної роботи, як правове виховання.

Навряд чи можна говорити про існування в нашій країні повноцінної системи правового виховання громадян і працівників правоохоронних органів зокрема. Деякі її елементи впроваджуються намаганнями різноманітних громадських, правозахисних та інших організацій, але вони спрямовані на пересічних громадян. Спеціальних заходів, які спрямовані на людей, що мають захищати права, свободи та спокій цих самих громадян, фактично не існує. Тим більше вони повинні засвоїти основи загальної і професійної правової культури. Зважаючи на це, система правового виховання повинна мати декілька рівнів, які мусять урахувувати специфічність становища правоохоронця.

Перший рівень правового виховання повинен сформувати з правоохоронця тільки законослухняного громадянина, який обізнаний у своїх правах, свободах та обов'язках. Така людина має розуміти не тільки їх зміст, а й механізми їх захисту. Формування такого громадянина необхідно починати чи не змалечку. Яскравим прикладом фіналу першого етапу може слугувати постать американського платника податку. Це людина, яка добре розуміє, що держава живе за її кошт, вона обізнана у своєму правовому статусі, власних можливостях із захисту свого становища. Те, що людина кладе руку на серце перед прапором своєї країни, показує її повагу, знання, впевненість у правильності існуючих державних механізмів. Інша річ: і самі ці механізми повинні бути побудовані на демократичних засадах.

Перший рівень правового виховання ще не враховує особливості професії правоохоронця, але він формує глибокі базові засади правосвідомості громадянина. Вже на буденному, щоденному рівні формуються основні правові цінності та оцінки, опрацьовується ставлення до правової системи країни. Громадянин починає розуміти, що являє собою базову і глибоку цінність для держави, яка готова і спроможна його захистити, але при цьому він усвідомлює і свій обов'язок з дотримання правових норм.

На цьому рівні важливе значення має безпосередня рефлексія права. Її можна розділити на три основні етапи: накопичення правового матеріалу (інформації), формування власного погляду на право, рефлексія свого ставлення до існуючих правових інститутів.

Накопичення правової інформації відбувається багатьма шляхами: засоби масової інформації, телебачення, спілкування з оточуючими людьми, власні думки, родинні стосунки, школа, вищі навчальні заклади, державна політика у сфері права. Це найбільш важливий момент: якість правової інформації впливатиме на її розуміння і формування ставлення до права. Але боротьба засобів масової інформації за слухача (глядача, користувача і т. ін.) іноді приводить до того, що на людину виливається велика кількість інформації різного характеру. Про вплив своєї діяльності на формування правової культури ЗМІ навряд чи замислюються, але деякі сюжети можуть сформувати у громадян впевненість про можливість уникнення покарання. Як приклад надається велика кількість сюжетів, що водії залишають збитих пішоходів на місці дорожньо-транспортної пригоди, а інформації, скільки їх потім знаходять, дається дуже мало. Тому нарівні з такою інформацією доцільно, аби ЗМІ розміщували і правовиховну інформацію.

З накопиченням правової та іншої інформації людина починає її осмислювати. Вплинути на процес мислення фактично неможливо, кожна людина сама обирає своє право. Кінцевим результатом цього етапу рефлексії є формування людиною свого ставлення до права. Таке ставлення може бути як



негативним, так і позитивним, залежно від того, які акценти стали переважати у правосвідомості людини. На нашу думку, вже вагомим результатом є те, що її розуміння права збіглося хоча б з мінімальною справедливістю, яка існує у суспільстві. Тут дуже привабливо виглядає ідея Джона Роулза про договірну концепцію справедливості: громадяни самі можуть установити, що є справедливістю, а держава повинна її гарантувати та забезпечити.

Правова поведінка (або рефлексія) є головним відображенням ставлення людини до чинного правопорядку. В ідеалі вона повинна відповідати принципам правової державної політики. А в ситуації з майбутнім правоохоронцем не можна говорити, що вона взагалі може бути хибною. Вже на цьому рівні виховання має робити свою справу. Майбутній правоохоронець, а поки пересічний громадянин, зобов'язаний засвоїти мінімальний рівень правової поведінки.

Слід відмітити, що правова рефлексія – процес динамічний, постійний. Людина як істота суспільна завжди знаходиться в середині інформаційного простору, і тому її правова культура не може розглядатись як статичне явище, сформоване раз і назавжди. Навряд чи вона може змінити свій вектор, але її рівень може постійно коливатись. Тому дуже важливе значення має існування постійної системи правового інформування громадян.

Другий рівень правового виховання має за мету формування фахівця. Цей рівень правового виховання є специфічним і спрямований на обмежене коло осіб, які у майбутньому будуть наділені статусом правоохоронця. Традиційно до таких осіб пропонується віднести працівників Міністерства внутрішніх справ України, судів, прокуратури, Служби безпеки України, частково військовослужбовців (внутрішні війська). Мета цього рівня – показати майбутньому правоохоронцю, що він захищає не державу, а громадянина від різних виявів свавілля. Своїми діями правоохоронець повинен не загрожувати життю, не обмежувати свободу громадян, а протистояти негативному втручання у повсякденне існування людини. Тому процес правового виховання правоохоронця не може бути однобічним.

Повага до громадян, свого мундира, держави, необхідність та обов'язковість дотримання всіх законодавчих норм, неможливість виявів свавілля – все це має бути прищеплено правоохоронцю. Головним інститутом правового виховання на цьому рівні є спеціальний навчальний, перш за все юридичний, заклад, якими сьогодні багата Україна. Хоча сама кількість цих вищих навчальних закладів теж породжує запитання: чому їх стільки? Або державі потрібна велика кількість службовців закону (у свою чергу це веде до поліцейської держави), або якість примушує брати кількістю...

Звертаючись до юридичної освіти, головну увагу необхідно приділити програмі навчання правоохоронців. Відомо, що до цієї програми включено галузеві правові навчальні дисципліни (конституційне право, цивільне право,

кримінальне право, адміністративне право тощо), гуманітарні дисципліни загального циклу (політологія, соціологія, філософія, іноземна мова, українська мова та культура і т. д.), а також дисципліни міжгалузевого характеру (філософія права, соціологія права та ін.). На нашу думку, саме міжгалузеві навчальні дисципліни показують взаємозв'язок правових та гуманітарних наук і формують правосвідомість та правову культуру працівника правоохоронного органу. Слід відмітити наявність окремої групи навчальних дисциплін, які не впливають напряду на формування правової культури правника-практика – фізична культура, спеціальні предмети тощо – тому, зважаючи на тему, в межах цієї публікації їм не потрібно приділяти увагу.

У чому полягає недолік викладання галузевих правових навчальних дисциплін? Головний ухил у викладанні йде до аналізування та тлумачення галузевих нормативно-правових актів. Головні моменти: об'єкти та суб'єкти тих чи інших правовідносин, їх права і обов'язки, відповідальність за порушення галузевого законодавства. Галузеві правові науки не вчать майбутнього фахівця оцінювати правові норми. Фактично пропагується ціннісно-нейтральне ставлення до правової норми, коли правник не замислюється над тим, справедлива (правильна) вона чи ні, і не повинен цього робити. Готується «прямий» правореалізатор. Результати такого підготування ми відчуваємо вже сьогодні, коли життя людини для багатьох правоохоронців є лише словом, а робота у правоохоронних органах – засобом заробляння грошей.

Гуманітарні науки загального циклу більшою мірою спрямовані на формування загального світогляду студента та його культури. Головною проблемою цих наук є те, що дуже важко буває розкрити їхню значущість у практичній діяльності правника. Складність цих дисциплін іноді не дозволяє студенту зрозуміти їхню необхідність. З другого боку, розширюючи загально-світоглядні елементи особистості, гуманітарні науки все ж таки приділяють невелику увагу правовим питанням.

Зв'язуючим ланцюгом між правовими та гуманітарними навчальними дисциплінами якраз і виступають міжгалузеві, які є межею між першими двома науками. Як приклад, усі правові навчальні дисципліни оперують терміном «права і свободи людини і громадянина», але фактично жодна правова наука не дає єдиного розуміння цього важливого правового інституту, витлумачуючи його під свої потреби. Та ж філософія права є наукою, яка робить науки, не може сказати, що ж таке головна правова цінність – справедливість, чому необхідно робити правову оцінку, як працюють правові цінності. Як наслідок жодний студент не може сказати, в чому цінність права. Право для нього – це лише законодавство, а правник – лише застосовує право. А чи кожна людина бажає бути лише гвинтиком великої обмежуючої чи карної машини? І тут ми можемо говорити про появу ще однієї проблеми.

Держава може виховати гарних правоохоронців, які будуть ідеалом служителя закону. Але чи дає наша правова система бути правоохоронцю ідеальним? Суддя обмежений у вирішенні справи наявним законодавством, слідчий та оперуповноважений «вимушені» дотримуватися чинного процесуального законодавства, вчинок визнається злочином (правопорушенням) лише тоді, коли він закріплений як такий у законі, образа людини похилого віку не визнається державою злочином... продовжувати перелік можна дуже довго. Тобто нині правова система держави не створена під майбутнього ідеального правника, вона «заточена» під юриста, який не переймається цінністю права. Йому не зрозумілі поняття гуманізму та антропоцентризму. Як наслідок цього іноді людина розглядається як засіб досягнення певної практичної мети (отримання хабара, задоволення владних амбіцій, підкреслення свого статусу та ін.), що і є результатом низької правової культури та правової свідомості.

Тому система правового виховання повинна розглядатись як частина правової реформи. Питання виховання перетворюється на питання встановлення нових напрямків проведення правової реформи.

Як **висновок** необхідно сказати, що система правового виховання у нашій країні сьогодні знаходиться на початковому рівні. Тільки-но починається розроблення його теоретичних і практичних аспектів. Зважаючи на рівень сучасної освіти, дуже часто питання викладання предметів та дисциплін, спрямованих на правове виховання майбутнього фахівця, навіть не ставиться, що негативно впливає на практичну реалізацію правових норм. Доки правоохоронець не почне оцінювати свої вчинки, не почне замислюватися над метою своєї роботи, рівень правової культури і його, і суспільства в цілому залишатиметься на рівні, не притаманному розвиненому демократичному суспільству.

## ПРАВОВОЕ ВОСПИТАНИЕ РАБОТНИКОВ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ: ПЕРВЫЕ АКЦЕНТЫ

*Трофименко В. А.*

*Посвящено месту и роли высшего образования в системе правового воспитания работников правоохранительных органов. Обращая внимание на зачаточный уровень правового воспитания, автор пытается очертить значение высших учебных, в частности юридических, заведений для формирования правовой культуры и правосознания, предлагая создать двухуровневую систему правового воспитания работников правоохранительных органов.*

**Ключевые слова:** правовое воспитание, уровни правового воспитания правовая рефлексия, система правоохранительных органов, правовая культура, правосознание.

## LEGAL EDUCATION WORKERS LAW ENFORCEMENT AGENCIES: FIRST EMPHASIS

*Trofimenko V. A.*

*This publication is dedicated to the place and role of higher education in the system of legal education workers of law enforcement. Determining that the system of legal education is still in its initial stage, the author tries to outline the importance of higher education institutions, including legal, to form the legal culture of justice and offering a two-tier system of legal education of law enforcement officers.*

**Key words:** legal education, the level of legal education, legal reflection, law enforcement agencies, legal culture, legal consciousness.



УДК 340.12+1:316.3

*I. I. Коваленко*, кандидат філософських наук, доцент

## АРХІТЕКТОНІКА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В АКСІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ: ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ

*У даній статті розглядаються теоретико-методологічні особливості дослідження правової культури в аспекті її архітекτονіки. Показано роль правової традиції у забезпеченні цілісності правової культури.*

**Ключові слова:** правова культура, правова традиція, правова цінність.

**Актуальність проблеми.** Правова культура є одним із системоутворюючих елементів суспільного життя в усій його повноті. У перехідні періоди розвитку ця роль підсилюється у зв'язку з необхідністю пошуку виходів з гуманітарного тупика. Сучасні трансформаційні процеси виявляють передусім свою антропологічну природу. Розуміючи ціннісне як модус антропологічного, доцільно розглянути архітекτονіку правової культури в її аксіологічному вимірі.

Постановка питання про правокультурну архітекτονіку є важливою для прояснення регулятивного принципу правової культури і має як теоретичну, так і прикладну значущість. Нинішня ситуація в соціогуманітарній сфері характеризується фрагментарністю розуміння правової культури, що є однією з реальних практичних проблем.

**Аналіз останніх джерел та публікацій.** Особливості функціонування та розвитку правової культури в умовах суспільних трансформацій перебувають у центрі уваги пострадянської дослідницької думки [1–5]. Однак дослідження правової культури в аспекті її архітекτονіки та аксіологічних засад у вітчизняній гуманітаристиці поки ще здійснювалось.

Відтак **метою даної статті** є показ деяких світоглядно-методологічних засад вивчення архітекτονіки правової культури та її аксіологічних підвалів, а також осмислення умов й можливості буття правокультурної форми як цілісності.

Базові принципи улаштування правової культури не можуть бути зрозумілими без звернення до засадничих структур людського буття. Втім, аби уникнути простого повернення до уявлення про архітектонічність людського розуму, доцільно враховувати все розмаїття антропологічних практик. Тому методологічно важливим стає використання принципу «трансцендентального емпіризму», що дозволяє сполучати предметність культури з питанням про її сенс.

Правова культура у найзагальнішому розумінні є особливою формою людського буття. Такий підхід дозволяє виявити внутрішню топологію правокультурного простору, логіку взаємодії всіх його аспектів, рівнів, вимірів, а також місця в ньому суб'єкта правової культури. Саме людина – така, що пізнає право, творить правокультурні феномени, ціннісно осмислює правову реальність – є наріжним камінням архітектонічного влаштування правової культури.

Правові цінності є базовим елементом правокультурної архітекτονіки, оскільки вони означають місце правового суб'єкта в просторі правової культури, а також точки напруження у топосі змикання його горизонтів. Поняття «цінність» є одним з найпопулярніших у сучасній соціогуманітарній лексиці і, разом з тим, існуючі дослідницькі проблеми кореняться у надмірно розширеному тлумаченні самого ціннісного відношення. Можливо, акцентування антропологічного аспекту ціннісного дискурсу сприятиме здоланню певних методологічних протиріч у вивченні правової культури та правової антикультури.

Як аналітичну та прогностичну функцію правокультурного дискурсу слід зазначити можливість моделювання правокультурної реальності. Постановка питання про базовий принцип улаштування та функціонування правової культури дозволяє вивести чимало проблем на метарівень їх осмислення. Суспільство, культура, правова культура як надскладні нерівноважені системи не можуть бути з необхідною повнотою вивчені лише з урахуванням історичного, психологічного, юридичного або соціологічного підходів. Розуміння правової культури в призмі її архітектонічного влаштування дозволяє схопити в одному проблемному просторі множину найважливіших дослідницьких підходів. Даний дискурс однаково містить і суто теоретичні аспекти буття

правової культури, й аналіз різноманітного емпіричного матеріалу, зокрема, феномен правової антикультури. Відтак культура виявляється водночас і як така, що стає, і як така, що стала. Це, у свою чергу, знімає протиріччя між різними методиками її дослідження.

Поняття «архітектоніка» активно використовується в сучасному науково-дослідницькому дискурсі [6–8]. Архітектоніку правової культури можна представити як механізм взаємодії структурно-морфологічних та функціонально-динамічних факторів її існування, а також смислового горизонту правосуб'єктних інтенцій.

Термін «архітектоніка» початково склався в архітектурі, але згодом став активно використовуватися у філософії, філософії культури та інших гуманітарних галузях. Традицію його використання закладено у філософських концепціях М. М. Бахтина та С. С. Аверинцева, розвинуто в теорії культури М. С. Кагана, продовжено в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Так, М. М. Бахтин наполягає на конкретній систематичності кожного явища культури, кожного окремого культурного акту. В концепції філософії та історії культури М. С. Кагана концепт «архітектоніка культури» посідає центральне місце. Будучи прибічником синергетичного підходу, М. С. Каган розглядає культуру як систему, що самоорганізується та має власну внутрішню логіку розвитку і відповідну структурну парадигму, в якій сполучаються синхронічний вимір системи, що забезпечується її структурно-функціональним аналізом, та вимір діахронічний.

Ці та інші філософські надбання, на наш погляд, дозволяють більш цілісно осмислити правокультурну проблематику – передусім з точки зору методології її дослідження.

Так, для розуміння архітектоніки правової культури доцільно звернутися до понять із галузі просторових характеристик – вертикаль та горизонталь. У дослідницькій та навчальній літературі є декілька підходів до використання їх стосовно культурного простору (Е. Шилз, М. С. Уваров, А. А. Оганов, І. Г. Хангельдиева, Н. Н. Суворов та ін.). Якщо узагальнити уявлення про устрій умовного правокультурного простору в дискурсі «горизонталь-вертикаль», можна припустити, що горизонтальним аспектом розвитку правової культури виступають функціонально-динамічні процеси правового культурогенезу у часовому розгортанні; вертикальним же виміром є надскладна матриця відношень взаємообумовлених форм правової культури (контркультурних, антикультурних) – тобто структурно-морфологічний її зріз. Можна також вести мову про певну мозаїчність правової культури, її поліфонізм та архітектоніку, що кореспондують між собою.

Фундаментальна властивість правової культури – самоорганізація – розглядається через взаємодію її головних аспектів. З допомогою правокультур-

ної діяльності людина, громадянин вписує себе в цілісність культури як такої, цілісність світу, тобто щоразу творить в собі її образ. Правова культура взагалі є можливою лише остільки, оскільки людина набуває світ як ціле, і концепція архітекτονіки правової культури претендує на розуміння правової культури в усій її повноті. Мова йде про стійку узгодженість правокультурних феноменів, їх динаміку та задане смислопокладання, про досягнення правовим суб'єктом такого результату його перебування в правовій культурі, на якому ґрунтується можливість повноти. Такими зрушеннями акцентів у діалектиці правової культури визначається суттєвий крок у розумінні її механізму та ролі громадян як носіїв та творців правової культури.

Архітектонічний підхід доповнює трансцендентальний та екзистенціальний підходи до правової культури. Відтак правосуб'єкт стає місцем «зборки» різних сторін правової культури – її структури, динаміки та сфери смислів, що передує всьому. Суб'єкт права як культурний діяч виступає в архітектоніці не як уніфікуючий трансцендентальний суб'єкт або відсторонений конструктор, що перериває правокультурне становлення. Саме завдяки аксіологічному акценту з'являється можливість вести мову про індивідуальний досвід правокультурного суб'єкта, що розкриває свій творчий потенціал.

Таким чином, під архітектонікою розуміється особливий механізм правової культури, що прагне універсальності та цілісності. Архітектоніка відрізняється від структури культури саме претензією на охоплення буття правової культури в усій його повноті, а також на фіксацію моментів, що ув'язують смислові, структурно-морфологічні та функціонально-динамічні параметри.

Цілісність правової культури як системи забезпечують правові традиції. Правова традиція виконує формоутворюючу роль та змістовно вміщає множини різних культурних проявів. У такому сенсі вона є однією з архітектонічних опор, що забезпечує найважливіші її функції – комеморативну, дидактичну та ціннісно-нормативну. Правова традиція створює певні правокультурні контексти і сама водночас є їхнім породженням. Правова культура є можливою лише як постійне відтворення правових смислів, що містить процеси виснаження віджитих та формування нових ціннісно-сміслових конструктів.

Іноді у довідковій літературі традиція трактується надто широко як певні культурні зразки, інститути, норми, цінності, ідеї, звичаї, стилі тощо. Логічно було б, на наш погляд, визначити правову традицію саме як механізм, засіб трансляції аксіологічно значущих елементів історико-правового досвіду поколінь.

Архітектонічно правова культура являє собою простір комунікацій та відповідних суб'єктних стратегій. Оскільки культуру-як-комунікацію прийнято розглядати через концепт «текст», доцільно було б звернутися до поняття «контекст».

У мові контекст структурує віяло можливих аспектів граматичного значення того чи іншого слова чи речення, з допомогою чого задається визначеність смислу мовних виразів у межах даного тексту. В культурі та правовій культурі він виконує архітектонічну роль, визначаючи семантичну наповненість та аксіологічну спрямованість того чи іншого феномена, поміщеного в нього. У більш широкому значенні правокультурний контекст – це середовище, в якому існує правовий суб'єкт, система відліку, *namespace* – «простір імен».

Отже, поняття контексту міцно увійшло в арсенал соціогуманітарної лексики. Філософія постструктуралізму та постмодернізму надала йому нової коннотативної забарвленості. Під контекстом у даній статті розуміються певні соціокультурні фрейми (рамки), в яких формується та існує той чи інший правокультурний вислів (явище, подія тощо).

Нарративна природа контексту дозволяє включати в нього аксіологічні інтенції сприймаючого суб'єкта, його власний правокультурний досвід, сприйнятті правокультурні коди та гранично індивідуалізовані суб'єктивно-особистісні смисли. Традиція ж виступає в ньому формоутворюючим інструментом, що впливає як на структурні, так і на функціональні аспекти правокультурного буття.

Буття традиції залежить від стійкості контекстного каркасу, адже традиція передбачає ту чи іншу міру цілісності світосприйняття з інтенціональною відсилкою до нередукованого досвіду. Комплекс правових традицій виступає «кровоносною системою» всієї правової культури з точки зору її архітектонічності, що дозволяє транслювати її коди й смисли найрізноманітнішими засобами. І навіть сучасна правова культура насправді виступає нічим іншим, ніж полем реалізації механізмів правової традиції у перетворених формах. Зокрема усталена радянська правова культура мала певну стійкість у вигляді жорстких ідеологічних опозицій. Порушення таких фундаментальних засад привело до розхитування архітектонічної стійкості, зміщенню оптики та появи нових аксіологічних контурів сучасного правокультурного простору. Наприклад, навіть вихідна загальнокультурна опозиція «чоловіче – жіноче» в правокультурному просторі відчуває величезний тиск, що проявляється передусім у поведінкових мотивах та практиці повсякденності. Відтак відсутність «великих наративів», тотальність симулякрів та паніронізм не сприяють стійкості традиційності як засобу буття культури. В енциклопедіях синонімом традиції виступають поняття «уклад», «засадниче начало, основа чогось». Сучасний загальнокультурний простір (і правокультурний зокрема) функціонує на ціннісних розламах та демонструє високу архітектонічну мобільність, що проявляється у міцних зрушеннях у галузі приватного та публічного права.



Сьогодні в соціогуманітаристиці простежується вихід на перший план категорії «процес» по відношенню до категорії «структура», а концепція архітектоніки знімає пов'язані з цим методологічні протиріччя.

**Отже**, дослідження правової культури та правової антикультури має полідискурсивний характер та передбачає звернення до фундаментальних галузей філософського та соціогуманітарного знання. Тут «зустрічаються» декілька проблемних царин – онтологічні, феноменологічні, типологічні та аксіологічні аспекти, а також низка прикладних ракурсів даної проблеми. Правова культура як феномен людського буття може бути представлена через архітектонічність як основоположний принцип її влаштування. Архітектонічність правової культури представлена через взаємодію головних аспектів її існування – структурно-морфологічного, функціонально-динамічного та смислопороджувального. Зміни в архітектоніці правокультурного простору дозволяють відстежити логіку розвитку правової культури, зокрема антикультурних процесів. Це стає можливим завдяки представленості архітектоніки правової культури в аксіологічному вимірі, де носієм ціннісного начала виступає правосуб'єкт – як індивід, так і певна соціокультурна спільнота.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Байниязов Р. С. Духовно-культурологический подход к правосознанию и праву // Новая правовая мысль. – 2003. – № 1. – С. 2–6.
2. Бондарев А. С. Правовая антикультура в правовом пространстве общества / А. С. Бондарев. – Пермь : Перм. ун-т, 2006. – 192 с.
3. Федик С. І. Формування правової культури студентів-юристів: теоретичні та прикладні аспекти (на матеріалах діяльності навч. закладів з підготовки молодших спеціалістів) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С. І. Федик ; Львів. держ. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 1996. – 206 с.
4. Осика І. В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Осика Ірина Віталіївна ; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2004. – 20 с.
5. Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовтня 2007 р. / ред. кол. Ю. П. Битяк [та ін.] ; НДІ держ. будівництва та місцевого самоврядування. Академія правових наук України, Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2007. – 216 с.
6. Кондаков И. В. Архитектоника русской культуры : автореферат дис. ... доктора филос. наук : 24.00.01. – М., 1998. – 74 с.
7. Норенков С. В. Архитектоника предметного мира. – Новгород : Изд-во Нижегород. ун-та, 1991. – 160 с.
8. Дробышева Е. Е. Архитектоника культуры: опыт культурфилософской рефлексии. – СПб.: Изд-во СПбГУСЭ, 2010. – 233 с.
9. Лотман Ю. М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки / Юрий Михайлович Лотман (сост.). – СПб. : Искусство СПб., 2000. – 704 с.

10. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история / Тартуский ун-т. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 464 с. – (Язык).
11. Кравченко А. И. Социология : Общий курс : учеб. пособие для студентов вузов / А. И. Кравченко. – М. : ПЕР СЭ, 2000. – 638 с.

## **АРХИТЕКТОНИКА ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ В АКСИОЛОГИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ: К ПОСТАНОВКЕ ВОПРОСА**

*Коваленко И. И.*

*В данной статье рассмотрены теоретико-методологические особенности исследования правовой культуры в аспекте ее архитектоники. Показана роль правовой традиции в обеспечении целостности правовой культуры.*

**Ключевые слова:** *правовая культура, правовая традиция, правовая ценность.*

## **ARCHITECTONICS OF LEGAL CULTURE IN THE AXIOLOGICAL DIMENSION: THE FORMULATION OF THE QUESTION**

*Kovalenko I. I.*

*In this article considers the theoretical and methodological characteristics of the study of the legal culture in the aspect of the architectonics. Shows the role of the legal tradition in ensuring the integrity of the legal culture.*

**Key words:** *legal culture, legal tradition, legal value.*



# ПОЛІТОЛОГІЯ

---

УДК 324

М. П. Требін, професор, доктор філософських наук;  
І. О. Поліщук, доктор політичних наук

## ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ

*Розглянуто основні концептуальні підходи до політичної культури, які утворилися у науковому політологічному дискурсі з часів широкого застосування цього поняття німецьким філософом Й.-Г. Гердером до сьогодення. Зроблено висновок про те, що концепція політичної культури залишається доволі плідотворним, евристично насиченим напрямком наукових пошуків, який, проте, потребує модернізації з метою знаходження найбільш адекватних теперішнім політичним процесам категоріальних індикаторів.*

**Ключові слова:** політична культура, концепції, національний характер, менталітет, науковий дискурс, модернізація.

**Актуальність проблеми.** Проблема формування політичної культури громадян у контексті сучасного державотворення України, взаємопроникності культур та розмивання кордонів має наочну актуальність та є недостатньо дослідженою. Важливість наукової проблеми політичної культури визначається її основними функціями. Політична культура має такі важливі суспільно значущі функції, як політична соціалізація, стабілізація, пізнавальна, комунікативна, прогностична тощо. Рівень політичної культури українського суспільства впливає на розвиток всієї політичної системи країни, партійну структуризацію та ефективність діяльності політичних сил, їх спроможність реально діяти на суспільні процеси та визначати вектор їх розвитку. Політична культура є мірилом політичної зрілості всього суспільства і держави в цілому. Лише політично зріле суспільство з високим рівнем політичної культури може контролювати державу як інститут та спрямовувати її розвиток.

**Аналіз основних досліджень і публікацій.** Концептуальні основи поняття «політична культура» розкриваються у працях К. Гайворонюка, С. Вовканича, Ж. Деркач, А. Дженусова, М. Дмитренка, А. Золина, А. Карнауха, М. Коваль, М. Коночук, О. Кривицької, І. Лебединської, В. Матусевича, А. Погорєлової, О. Рудакевича, С. Рябова, Р. Сакви, С. Ципка. Світоглядні основи політичної культури вивчають С. Андрєєв, О. Баган, І. Берлін, І. Василенко, О. Воронов, В. Вашкевич, В. Кривошеїн, Л. Левченко, А. Лобанова, О. Мартиненко.

Ментальний підмуток політичної культури досліджують І. Бичко, І. Грабовська, Д. Дмитрук, В. Іванов, М. Назаров, Т. Лобань, А. Неклесса, В. Опанасюк.

Взаємозв'язок між політичною культурою та політичною соціалізацією висвітлюється у працях Є. Ануфрієва, О. Кудрявцева, С. Макеєва, А. Надточія, В. Небоженка.

Проблему формування нової політичної ідентичності у транзитивних соціумах розглядають М. Безносов, П. Бублик, С. Веселовський, І. Галактіонова.

Трансформації у політичній культурі постсоціалістичних суспільств досліджують Т. Богатирьова, В. Бурдяк, В. Буцевиський, В. Васютинський, Н. Висоцька, І. Глебова, В. Литвин, М. Логунова, О. Менюк, М. Молчанов, І. Навка, В. Нагорний, Л. Неліпенко, М. Хилько, М. Шафовал, В. Ясинська та ін.

Вплив мас-медіа на розвиток політичної культури розкривається у працях В. Брижко, В. Гавловського, Р. Калюжного, О. Гриценко, Н. Дармограй, В. Кампо, Дж. Лалла, С. Легеза, І. Мільчин, Б. Мотузенко та ін.

**Мета** статті полягає у тому, аби розглянути та проаналізувати основні концептуальні підходи до вивчення проблеми політичної культури і визначити перспективу подальшого застосування цієї наукової категорії.

**Виклад основного матеріалу.** Перш ніж розглянути концептуальні підходи до поняття «політична культура», необхідно відтворити основні наукові погляди щодо категорії «культура» загалом. Як відомо, на відміну від природи (лат. *natura*), тобто матеріальної дійсності, існуючої поза людиною, культура (лат. *cultura* – оброблення) – це продукт цілеспрямованої діяльності людей, включаючи й ту частину природи, яка зазнала впливу цієї діяльності (так звана «друга», олюднена природа). Термін «культура» (інші значення: вирощування, виховання, догляд, освіта, розвиток) спершу означав функцію, пов'язану з набуттям знань, досвіду. Протягом історичного розвитку в нього вкладався не тільки духовний, а й практичний зміст, культура наближалася до людини, розумілася як міра олюдненості суспільних відносин. Сьогодні утворилися понад 300 дефініцій поняття «культура». Найбільш важливими для нас у контексті даного дослідження є такі тлумачення поняття «культура».

1. Культура як спосіб життя у формах, що узгоджуються з традицією.
2. Культура як позитивний життєвий досвід.
3. Культура як цілісність уявлень про належне існування.
4. Культура як цілісність засвоєних переваг.

У межах історичного підходу культура розглядається як продукт історії, котрий являє собою успадкування соціального досвіду та трансляцію його від покоління до покоління. Нормативний підхід до культури наголошує на ролі цінностей і норм у людському існуванні. Соціологічний підхід акцентує увагу на тому, що культура є організуючим чинником суспільного життя. Тож, як видно із наведених визначень та різноманітних підходів, поняття «культура» є багатограним та охоплює різноманітні аспекти діяльності людини. Для нашого дослідження важливо поєднати уявлення про культуру в межах згаданих підходів та в комплексі вивчити еволюцію культури політичних виборів українського народу.

Необхідно враховувати, що культура не є суто духовною субстанцією, обмеженим чинником, який існує лише завдяки свідомості. Це особливого роду об'єктивна дійсність, яка на відміну від природної дійсності має суб'єктивне (у розумінні не «свідоме», а «діяльне») джерело походження. Не ставлячи за мету розглянути всі розбіжності, точки зору в підходах до визначення поняття «культура», зазначимо, що діяльнісний підхід, на нашу думку, є найбільш прийнятним. Він дає змогу, по-перше, виділити у культурі спосіб її існування і результат самої діяльності суб'єкта. Саме в діяльності виявляються суспільна та індивідуальна значущість матеріалізації принципів дотримання культури. По-друге, лише в діяльності розвиваються сутнісні сили людини і сам принцип культури: «Я можу, отже, я дію». Тому культура надає індивіду можливість опиратися детермінації ззовні, тобто самостійно виявитися в суспільних відносинах, різних видах діяльності, самореалізуватися як особистість. Культура – це спосіб і результат людської діяльності, що відтворює особистісне і суспільне буття в усьому його багатоманітті.

Культура як галузь, де людина виявляє свої творчі здібності, неможлива без істотного елемента свободи. Можна припустити, що справжня культура як соціальний механізм не може функціонувати за умов духовної і фізичної несвободи. Соціальний механізм культури передбачає наявність не тільки творців, а й потреби у творчості. Якщо суспільству стає непотрібним повноцінний розвиток культури, то воно перестає існувати як певне національне ціле, як те, що можна в прямому розумінні називати культурою.

Нобелівський лауреат І. Берлін зазначає, що «повне підкорення чужій волі означає самознищення, тому мати певний обсяг свободи – нагальна необхідність для будь-якої людської істоти» [1]. Як стверджував Арістотель, «варвар

і раб за природою своєю поняття тотожні. Чи справедливо бути комусь рабом або ні, але всяке рабство суперечить природі людини» [2, с. 27]. Звідси можна підтвердити думку, за якою свобода є іманентною умовою для культурного процесу будь-якої особистості. Кажучи про культуру в широкому сенсі, слід наголосити на тому, що головне в ній – це процес сходження в єдиний центр різноманітних тенденцій. Культура іноді виявляється як загерметизовані організми. Це вказує на силу національних традицій у культурі. Саме вони формують тло для розвитку модерних тенденцій. Розвиток політичної чи електоральної культури безпосередньо залежить від розвитку загальної культури особи та суспільства. До тих пір, доки не відбудуться зрушення в загальнонаціональній культурі нашого народу, годі й чекати на істотні зміни у політичній чи електоральній культурі українців.

Культура належить до феноменів, які вже тривалий час перебувають у центрі уваги філософів, політологів, істориків та інших суспільствознавців. Певні елементи політичної культури вивчалися ще в часи античної епохи Платоном, Арістотелем [2, с. 45]. У Новий час увагу проблемам, пов'язаним з політичною культурою, приділяли Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є. В XIX ст. політичній культурі відводилося важливе місце у дослідженнях багатьох учених, які розробляли поняття «національний характер». Уперше поняття «політична культура» широко вживалося в працях німецького історика та політичного філософа Й.-Г. Гердера. У XIX ст. це поняття зустрічається в роботах професора Московського університету В. Гер'є та професора Казанського університету В. Іванівського, американського суспільствознавця Е. Джеймса та ін. Значну увагу проблемам, пов'язаним зі сферою політичної культури, приділяли А. Токвіль, К. Мангейм та ін. Помітний вплив на становлення поняття політичної культури справила систематизація К. Марксом чинників політичного розвитку суспільства. Великий внесок у розвиток концепції політичної культури зробив М. Вебер, який сформулював її теоретичну предтечу – концепцію «суб'єктивно мотивованої соціальної дії» та повернув увагу до вивчення цінностей як каталізаторів соціальних змін. Значна увага проблемам політичної культури приділялася в працях М. Грушевського та М. Бердяєва.

Роблячи періодизацію розвитку наукових концепцій політичної культури у минулому столітті, слід наголосити, що зацікавленість учених цією проблемою не була постійною. Зазвичай виділяють три періоди найбільшого інтересу до даного явища. По-перше, 20–30-ті роки XX ст., коли провідною стала тема досягнення соціальної стабільності; по-друге, 60-ті роки, що внесли до порядку денного гасло лібералізації політичної системи Радянського Союзу; по-третє, кінець 80-х – початок 90-х років – розпад СРСР і трансформаційні процеси у Східній і Центральній Європі.

Перший етап розвитку концепції політичної культури пов'язаний з пошуком шляхів запобігання соціальним кризам і досягнення стабільності та безконфліктного розвитку. Дослідження політичних систем не давало потрібних результатів, і тоді вчені звернулися до вивчення психологічних і соціологічних аспектів політичної поведінки. Одним із перших цей шлях обрав американський учений Ч. Меріам. У 1928–1938 рр. він провів серію порівняльних досліджень політичної культури і соціалізації в різних країнах.

Друга хвиля інтересу до політичної культури була викликана ростом демократичних настроїв у країнах третього світу в 50–60-ті роки ХХ ст. Питання тоді стояло так само, як зараз стосовно проблеми демократизації в Україні та інших постсоціалістичних країнах: що необхідно зробити, аби закріпити процеси модернізації і створити ґрунт для стійких демократичних політичних процесів?

Із середини 80-х років увага вчених приділяється процесам демократизації в країнах Східної Європи й особливо в країнах колишнього Радянського Союзу. Невдачі реформ, чимало з яких були запозичені в розвинених країнах Заходу, дозволили припустити, що однакові політичні інститути дають різні результати в умовах різних культур з їх унікальними наборами цінностей і настанов. Слід зазначити, що інтерес до процесів соціальних змін у розвинених країнах Заходу також спонукає звернутися до проблематики політичної культури. Це зумовлено тим, що і там відбуваються важливі процеси, які не вкладаються в рамки інституціонального пояснення, з'являються нові форми політики, що вимагає повторного визначення природи демократії і громадянської культури в індустріально розвинених країнах.

Отже, розгорнуті концепції політичної культури виникають у другій половині ХХ ст. завдяки розробкам відомих політологів К. Фон Бойме, У. Розенбаума, Д. Каванаха, Д. Елазара та ін. Перевагою власне концепції політичної культури є її інтегративний характер. Вона охопила низку явищ політичного життя, які розглядалися ізольовано історично: детерміновані цінності та норми, психологія нації, кроскультурні взаємодії та ін. Важливою обставиною, що безпосередньо вплинула на значну активізацію досліджень феномена політичної культури, стало формування після Другої світової війни компаративістського напрямку в політичній науці, в рамках якого вчені сконцентрували свою увагу на вивченні різних чинників політичних систем. Пояснювальні можливості поняття «політична культура» та його плідотворність вплинули на те, що з часів появи досліджень Г. Алмонда та його школи феномен політичної культури привертав увагу американських та європейських науковців. Серед них можна виділити праці Д. Дівайна, Л. Дітмера, С. Ліпсета, У. Розенбаума, Р. Роуза, які відзначаються плюралізмом думок при розкритті зазначеного феномена.

Сучасні уявлення про поняття «політична культура» містяться у таких роботах: «Соціологія політичних відносин» Є. Вятра [3], «Соціологія політики» П. Бурд'є [4], «Порівняльна конституційна інженерія» Дж. Сарторі [5], «Поминки по Просвітництву: Політика і культура у кінці сучасності» Дж. Грея [6], «Культура – ідеологія – політика» В. С. Лісового [7] тощо.

Доволі повний огляд проблематики, пов'язаної з політичною культурою України, Росії та інших постсоціалістичних країн, знаходимо в збірці статей українських науковців «Політична культура: теорія, проблеми, перспективи» [8] і колективних працях провідних українських соціологів та політологів: «Политическая культура населения Украины» [9], В. Бебика, М. Головатого, В. Ребкала «Політична культура сучасної молоді» [10], матеріалах Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні» [11], роботі В. Степаненка «Правова культура в українських регіонах» [12], монографії В. Веденєєва «Політична культура пострадянських суспільств: традиції, ліберальні цінності та перспективи» [13], монографії Ю. Калиновського «Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність» [14].

Глибокий аналіз тенденцій розвитку трансформаційного суспільства в Україні пропонує у своїх працях професор Є. Головаха [15; 16], наголошуючи на фундаментальному значенні політико-культурних змін для усталення нових демократичних соціальних практик.

Вагомий внесок у наукове осмислення політико-культурних трансформацій в українському суспільстві зробив М. Михальченко в монографії «Українське суспільство: трансформація, модернізація або лімітроф Європи?» [17]. У цьому фундаментальному дослідженні автор наголошує на тому, що завдання теоретичного забезпечення політичної модернізації можливо вирішити, якщо практична програма модернізації передбачає прийняття необхідних законодавчих актів (правова модернізація) і ціннісно-культурного супроводження процесу оновлення суспільства, яке має відповідати ідеології суспільних реформ.

Цікаві концептуальні ідеї щодо сучасних тенденцій розвитку політичної культури містить робота професора Л. Півневої «Політична і популярна культури як предмет політологічного аналізу» [18]. Авторка цілком слушно наголошує на необхідності розрізнення політичної та популярної культур, незважаючи на той зв'язок, що існує між цими категоріями, та пропонує аналіз цих понять.

Важливий компаративістський матеріал щодо політичної культури різних країн містить колективна робота американських політологів Г. Алмонда, Дж. Пауелла, К. Строма, Р. Далтона «Порівняльна політологія: Світовий огляд» [19].



Наведемо найбільш поширені думки науковців до визначення поняття «політична культура», які сформувалися протягом останнього часу.

Поширена інтерпретація поняття «культура», у тому числі «політична культура», що становить його основну частину, полягає в такому: «У людей в процесі навчання та накопичення ними власного досвіду формуються більш-менш сталі, типові для певної спільноти „зразки” орієнтацій відносно політичної системи, її інституцій, інших учасників політичного процесу, а також відносно самого себе». Американський політолог Л. Пай вважає, що «ці орієнтації, які задають порядок і надають значення політичному процесу та управляють поведінкою в політичній системі, і є політичною культурою» [20, с. 218]. Поділяють таке визначення поняття політичної культури автори Політологічного енциклопедичного словника: «Політична культура – частина загальної культури, яка формується і виявляється в процесі політичного життя; історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, їх політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності і діяльнісних здібностей як суб'єктів політичного життя» [21, с. 263]. Тобто політична культура є спільною частиною існування двох соціальних систем: політичної та культурної. Через свій політичний зріз культура суспільства впливає на характер політичних стосунків, а ті у свою чергу справляють зворотний вплив на культуру суспільства. Як частина культурної системи суспільства політична культура охоплює культурні елементи, що стосуються політичних процесів. У той же час політична культура як чинник політичної системи концентрує в собі соціально-психологічні чинники політичного життя.

Нагадаємо, що Г. Алмонд при аналізуванні політичної культури дотримувався функціонального підходу та розглядав політичну культуру як важливу частину політичної системи, передусім як *психологічний феномен*. На його думку, кожна політична система є включеною в особливий візирець орієнтацій на політичні дії, що і є політичною культурою. С. Верба, розвиваючи цю думку, висловив припущення, що політична культура суспільства складається із системи емпіричних переконань, експресивних символів та цінностей, що визначають ситуацію, в якій відбувається політична дія. Політична культура формує суб'єктивну орієнтацію на політику.

Г. Алмонд і С. Верба висловили думку, за якою політична культура обмежується сферою свідомості та є сукупністю психічних станів індивіда, які виявляються на трьох рівнях: когнітивному (пізнання), афективному (емоції) та оцінному (судження), тобто засновники концепції політичної культури зводять її до сукупності сталих політичних уявлень, переконань, почуттів та оцінок. Вони наголошують на суб'єктивних рисах політичної культури і не

включають до неї політичну діяльність. Сформульоване Г. Алмондом і С. Вербою визначення політичної культури вважається класичним [22, с. 498].

Виявляючи характер взаємодії між політичною та культурною системами, необхідно підкреслити, що культурна система лежить в основі соціальних, у тому числі політичних, стосунків. Субординацію між політичною та культурною системами наведено на рис. 1.

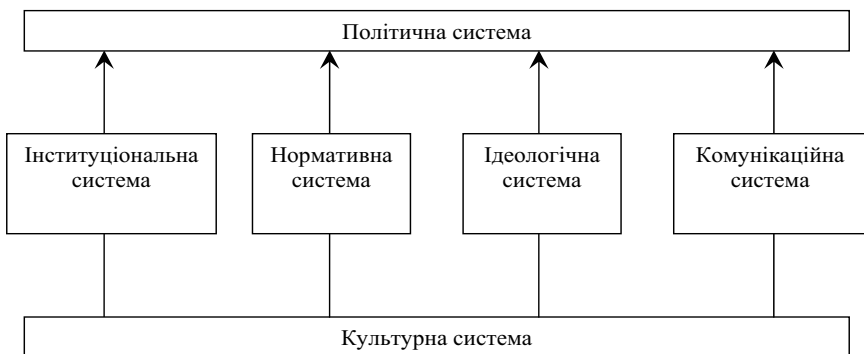


Рис. 1. Субординація між політичною та культурною системами

У політологічній літературі сформувалися різні підходи до визначення поняття «політична культура». Серед них слід виділити три основні:

- 1) суб'єктивний, що тлумачить політичну культуру як явище винятково ментальне, тобто як оцінки, цінності, знання суб'єктів політичного процесу;
- 2) біхевіористський, у межах якого політична культура розглядається на ментальному і поведінковому рівнях;
- 3) культурологічний, що передбачає розуміння політичної культури як сукупності цінностей і символів.

Крім того, у сучасній політичній науці виокремилися такі концептуальні підходи до вивчення політичної культури: психологічний, комплексний, об'єктивістський та евристичний. У рамках психологічного підходу (школа Г. Алмонда і С. Верби): політична культура розглядається як сукупність психологічних орієнтацій на соціально-політичні об'єкти та процеси.

Виходячи з комплексного підходу, який багато в чому узагальнює ідею політичної культури (Д. Мервік, Р. Такер, Л. Дітмер), цьому поняттю приписуються всі процеси і явища, що відбуваються у політиці. Політична культура або ідентифікується з політичною системою, або зводиться до політичних стосунків, тобто врешті-решт позбавляється специфічного змісту. Об'єктивістське (нормативне) тлумачення (Л. Пай, Д. Пол) визначає політичну

культуру як сукупність загальноприйнятих у політичній системі норм та звичаїв політичної поведінки. Евристична концепція (С. Хантінгтон) тлумачить політичну культуру як гіпотетичну нормативну модель бажаної поведінки.

Що стосується вітчизняного суспільствознавства, то слід констатувати, що поступово в сучасній українській соціально-політичній думці сформувалися *два теоретичні напрямки* аналізування політичної культури. Для першого з них є характерним уявлення про політичну культуру як про сукупність знань, цінностей, політичного досвіду і традицій, принципів і способів політичної діяльності та функціонування політичних інститутів. До кола дослідників, які репрезентують цей напрямок, можна віднести Л. Нагорну, В. Цимбалістого, В. Матусевича. Представники другого напрямку визначають і аналізують політичну культуру з точки зору узагальнюючих політико-психологічних характеристик індивіда, ступеня його політичної розвиненості, вміння реалізувати власні політичні знання в межах функціонуючої системи. Тут першочерговим є звернення до понять «національна культура», «національний характер» та «менталітет», які сприяють формуванню певних політичних орієнтацій та врешті-решт реалізуються в *політичній поведінці*. Серед досліджень, у яких розвивається даний підхід, треба відзначити праці В. Бебика, В. Лісового, О. Рудакевича. Насправді обидва напрямки аналізування політичної культури не суперечать один одному і мають бути поєднані з метою більш докладного вивчення стану політичної культури та її чинників.

Багатьма дослідниками політична культура все більше розглядається як нормативно-ціннісна система, притаманна більшості населення.

В енциклопедичному словнику «Політологія» (Москва, 1993) дається таке визначення поняття «політична культура»: «Історичний досвід, пам'ять соціальних спільнот та окремих людей у сфері політики, їх орієнтації, навички, що впливають на політичну поведінку» [23, с. 264].

Треба згадати вельми плідотворну концепцію постмодерної культури американського політолога Рональда Інглхarta. Він дослідив соціокультурні трансформації в західних суспільствах, які мали місце в 70-ті роки ХХ ст. У результаті він дійшов висновку про те, що в ціннісних орієнтаціях і настановах різних поколінь у розвинених країнах сталися помітні зрушення. Процес індивідуалізації, який відбувається в західних суспільствах, призвів їх до переходу від фази модерну до фази постмодерну. Матеріалістичні (буржуазні) цінності змінилися на постматеріалістичні (постбуржуазні) внаслідок того, що молоді люди наприкінці 60-х – на початку 70-х років («покоління бунтарів») виросли у зламний період соціально-економічного розвитку західних суспільств та в принципово нових умовах геополітичної реальності, коли вже були подолані наслідки Другої світової війни, тривав економічний бум, істотно зріс рівень життя. У «покоління бунтарів» утворилися інші орієнтації

щодо релігійних поглядів, сексуальних стосунків, сприйняття гендерних ролей, поваги до влади та ін. Ці «постматеріалісти» основну увагу приділяють власному самовираженню і самовизначенню, особистому розвитку, захисту загальнолюдських і громадянських цінностей, всьому тому, що становить *якість життя*, у той час як попереднє покоління «матеріалістів» було зайняте виключно проблемами поліпшення свого *рівня життя*, працювало над забезпеченням економічного піднесення своєї країни, власного добробуту, безпеки родини тощо. Тож, термін «постматеріаліст» вказує на групу цілей, які з'явилися після того, як люди забезпечили своє матеріальне благополуччя, і тому, що вони його досягли [24, с. 43]. Забезпечення високого рівня життя і безпеки розглядається в концепції Інглхарта як вирішальний чинник, що викликає трансформації в культурі та менталітеті населення розвинених західних країн. Зміни в загальній культурі призводять до істотних зрушень у політичній культурі та поведінці мас. Наприкінці XX ст. «релігія та держава втратили своє колишнє значення і владу, зросла увага індивідів до сфери особистого життя, до друзів і дозвілля» [24, с. 47].

Виходячи з логіки теорії Інглхарта, можна з упевненістю констатувати, що принципи зміни в геополітичному становищі (крах Радянського Союзу та виникнення незалежної України), утвердження ринкових відносин, знищення ідеологічної монополії, цензури та інших атрибутів колишнього комуністичного режиму створили умови для формування в новій генерації українських громадян, які народилися на зорі усамостійнення нашої держави, нової системи цінностей, серед яких свобода вибору та власного волевиявлення посідає не останнє місце в шкалі індивідуальних цінностей. Зокрема, більшість харківської студентської молоді (26,67 %) є прихильниками ліберальної ідеології з її пріоритетом власних прав і свобод [25, с. 85]. Перефразуючи Інглхарта, можна припустити, що між поколіннями українців теж відбувся розподіл на «авторитаристів», які народилися, виховувалися та виросли за умов авторитарного режиму СРСР і в переважній своїй масі звикли підпорядковуватися жорсткій владі, та «поставторитаристів», які увійшли у свідоме життя вже за умов поставторитарного режиму незалежної України. Основна розбіжність між «авторитаристами» та «поставторитаристами» полягає у тому, що останні не мають великого досвіду життя за недемократичного режиму і тому об'єктивно налаштовані більш ліберально та демократично у ставленні до проблеми прав і свобод та способів здійснення політики.

Як слушно зауважує І. Берлін, «політична свобода є тією цариною, в рамках якої людина може діяти, не зазнаючи втручання з боку інших. Ви тільки тоді позбавлені політичної свободи, коли інші люди заважають вам досягнути певної мети» [1]. Тому виступ української молоді у грудні 2004 р. проти позбавлення владою можливості для неї самостійно, без викривлень зробити свій

політичний вибір є цілком закономірним явищем. Берлін пише: «Погрожувати людині гоніннями, якщо вона не погодиться жити так, аби інші обирали за неї цілі; зачинити перед нею усі двері, окрім однієї, значить суперечити тій істині, що людина – це істота, яка самостійно проживає своє життя» [1].

Звертаючись до визначення традиційного та інноваційного в культурі, слід натомість підкреслити, що заперечення існування так званого історичного ядра політичної культури є неправильним, адже воно реально існує як сталий культурний континуум протягом десятиліть та століть, і потрібні надзвичайні умови та харизматичні лідери, аби якось змінити змістовний сенс цього культурного ядра. Слід погодитися з українським дослідником В. Веденєвим, який зазначає, що «в політичній культурі будь-якого суспільства присутня низка елементів (її внутрішнє ядро), які виражають національно-історичну, цивілізовану специфіку та якісну визначеність даного явища. Саме завдяки цьому ядру ми зобов'язані збереженням морфологічних особливостей та цілісності політичної культури суспільства. Ядро культури еволюціонує разом з трансформацією суспільства» [13, с. 10]. У науковій літературі уявлення про структуру політичної культури змінюється залежно від розуміння різними авторами співвідношення понять «політична культура», «політична свідомість», «політична ідеологія та психологія». Оскільки політична культура включає політичну діяльність, неусвідомлені архетипи поведінки, то це поняття є, без сумніву, ширшим за поняття політичної свідомості. До складу політичної культури входять не всі елементи свідомості, а лише ті, які представляють сталі та повторювані зразки. На наш погляд, політична культура – це сукупність типових, відносно сталих знань, уявлень, настанов, переконань, цінностей, орієнтацій, зразків поведінки, символів, яка склалася внаслідок історичного досвіду попередніх генерацій національної (соціальної) спільноти, транслюється від покоління до покоління, але має істотний трансформаційний потенціал і виявляється в діяльності суб'єктів політичного процесу та функціонуванні політичних інститутів.

Одним із чинників політичної культури є масова свідомість. Їй притаманні внутрішня суперечливість і неузгодженість масових настанов та переконань стосовно питань внутрішньої і зовнішньої політики, оцінювання діяльності держави, політичних партій, політичної системи загалом. Одним із найскладніших елементів політичного життя є ухвалення політичних рішень. Культура ухвалення політичних рішень визначає найважливіші виміри цього процесу: хто, які індивіди, групи, офіційні чи неофіційні особи беруть участь в ухваленні рішень; якими мотивами вони керуються; якою є процедура ухвалення рішень тощо. Політичні рішення можуть ухвалюватися на демократичному, авторитарному чи елітарному рівні. Залежно від цього рівня ухвалення рішення суб'єктів його ухвалення відносять до відповідного типу політичної культури.

Розглянемо структуру поняття «політична культура». У цьому контексті зауважимо, що західна політологія головним завданням наукового аналізування у кінцевому результаті вважає знаходження відповіді на такі запитання: що влада робить, чому вона це робить, якими шляхами це робиться? [26] Розв'язуючи цю проблему, західні політологи дотримуються двох основних підходів: раціонального, який у сучасній політичній науці найбільш концентровано уособлює Х. Саймон [27], та інкрементального (зростати, зрощуючи, виростити), якого дотримується Ч. Ліндблом [28].

Згідно з раціональним підходом політика має ґрунтуватися на чітких раціональних схемах: ранжування цінностей, формулювання вибору, розрахування всіх результатів кожного вибору та визначення альтернатив для досягнення найбільших результатів. Інкрементальний підхід частково був розроблений як реакція проти раціональної моделі. Ліндблом висловив твердження, за яким політика не є результатом єдиного раціонально складеного всеохоплюючого плану. Інкременталізм – це те, що дослідник називав «наука, яка діє без плану». Інкрементальне політичне творення розглядає політику більшим результатом, ніж просто перемовини з групами інтересів, а також узгодження на основі компромісу з тими, хто втягнутий у політичний процес.

До речі, на самому Заході все гучніше лунає голос критиків раціоналізму як парадигми, що бере свій початок в епоху Просвітництва. Мабуть, найбільш аргументовано ця критика звучить у роботах англійського політолога Джона Грея, який пов'язує її з недієздатністю сучасного лібералізму як такого: «...претензії класичної політичної філософії на універсалізм, притаманний головній західній традиції, були успадковані сучасною політичною думкою, усі різновиди якої, включаючи ліберальні, виростили з проекту Просвітництва – проекту, метою якого було обґрунтування суспільних інститутів за допомогою розуму, що має універсальну значущість. Ідею прогресу, втілену в проекті Просвітництва, можна розглядати як діахронічне повторення класичної концепції природного закону. Як відправну точку для свого аналізування я беру крах проекту Просвітництва в нашу епоху та наслідки цього краху для ліберальної думки» [6, с. 131–132].

Адекватність раціоналізму Просвітництва сучасним реаліям має розглядатися не абстраговано теоретично, а крізь призму певної національної політико-культурної традиції, на що неодноразово вказував Дж. Грей. Особливо це стосується концептуальних пошуків у лоні політичної культури. А. Карднер і С. Вайт акцентують увагу на об'єктивному аспекті політичної культури, а саме на політичній діяльності та поведінці носіїв політичної культури.

Є. Вятр і Д. Пол переконані, що разом із «зразками» політичної свідомості до політичної культури обов'язково мають бути включені й «зразки» по-

літичної поведінки. На їх погляд, далеко не все в нашій діяльності контролюється та фіксується свідомістю. Це дає можливість стверджувати, що не всі моделі поведінки індивідів та груп можна пояснити моделями їхньої свідомості. Приблизно таку саму позицію зайняв історик та політолог Р. Такер: «Культура є звичним способом життя суспільства, який включає як загальноприйняті способи мислення, переконання, так і загальноприйняті зразки поведінки. Політична культура – це ті елементи культури, які мають відношення до правління та політики» [29, с. 7]. При цьому важливо підкреслити, що йдеться про свідомість та поведінку як індивідів, так і різних спільнот, включаючи соціальні класи та нації.

Пізнавальна цінність уже згаданого визначення політичної культури засновника концепції Г. Алмонда полягає у тому, що воно містить інформацію про структуру даного явища, вказує на критерії, які окреслюють і водночас диференціюють політичну культуру та її предметне поле. Об'єкти, які складають предметне поле політичної культури, відображаються у відповідних формах свідомості – уявленнях, почуттях, оцінних судженнях. У дослідженні Г. Алмонда і С. Верби структура політичної культури набула вигляду сукупності запитань, спрямованих на отримання такої інформації.

1. Якими знаннями про політичну систему взагалі та її «конституційними» характеристиками зокрема індивід володіє? Яке його емоційне ставлення до цих характеристик? Які його думки і судження про них?

2. Якими знаннями щодо політичних структур, еліт та лідерів він володіє? Які його почуття і думки стосовно цих структур, еліт та лідерів?

3. Що він знає про локальний рівень політики, про структури, індивідів та рішення цього рівня? Які його почуття і думки про них?

Якою мірою він усвідомлює себе членом своєї політичної системи? Що знає про свої права, обов'язки і можливості впливати на ухвалення рішень? Які норми участі та поведінки він визнає і використовує? [30, с. 131]. Як бачимо, політична культура має складну багаторівневу структуру, до основних компонентів якої належать: знання про політику, ознайомленість з політичними фактами, інтерес до них; оцінювання політичних явищ, нормативні судження про те, якою має бути влада; емоційна сторона політичних позицій, як, наприклад, любов до батьківщини, негативне ставлення до її недругів; загальноприйняті в даному суспільстві зразки політичної поведінки, котрі визначають, як можна і як треба діяти в політичному житті.

Наведені позиції відомих фахівців з проблеми політичної культури нашою метою є певні узагальнення. Зі структурного погляду політична культура – це єдність політичної свідомості та політичних знань, а також політичної поведінки та політичних дій. У свою чергу політична свідомість та політична поведінка громадян також мають свою внутрішню структуру. В цьому

контексті доцільно нагадати, що політична свідомість – це духовне утворення, яке включає політичні ідеї, погляди, уявлення, традиції, соціально-політичні почуття народу, що позначаються на найбільш істотних економічних, соціальних, політичних та духовних інтересах людей і мають бути реалізовані через інститути політичної системи.

У рамках ґносеологічного підходу, який на перший план висуває рівень політичних знань та уявлень про політичні процеси, виокремлюють повсякденний (емпіричний) та теоретичний рівні політичної свідомості. *Повсякденний*, або *емпіричний*, рівень політичної свідомості є сукупністю уявлень і поглядів, стереотипів і переконань, що виникають унаслідок повсякденної практики людей, і ґрунтується на поширених у певній соціальній (національній) групі уявленнях про природу політики як соціального явища. Повсякденна політична свідомість характеризується чітко вираженими соціально-психологічними рисами: соціальними почуттями, настроями, емоціями, імпульсивністю, гостротою сприйняття політичних процесів, подій та рішень. Особливість повсякденної політичної свідомості полягає у тому, що вона істотно впливає на формування громадської думки, яка є важливим політичним інститутом, що бере значну участь у здійсненні політичної влади.

Громадська думка є сукупною думкою різних верств населення щодо тих або інших соціально-політичних явищ чи подій політичного життя. Громадська думка виконує дуже важливі для суспільства функції: контрольну, директивну, експресивну та ін. Як свідчить досвід насамперед демократичних країн, громадська думка має зростаюче значення у тих випадках, коли політичний режим є поліархією або має значний демократичний потенціал, який поступово втілюється в реальній політичній дійсності. І навпаки, якщо політичний режим тієї чи іншої країни має антидемократичний характер і є близьким до тиранії чи автократії, то значення інституту громадської думки для політичного життя такої країни, як правило, зводиться нанівець. Важливою особливістю громадської думки є концентрування в ній не тільки справжніх, адекватних реальній політичній дійсності уявлень, а й ілюзорних, хибних, спотворених уявлень.

Цього не можна сказати про *теоретичну політичну свідомість*. Слід нагадати, що це більш високий рівень політичної свідомості, який спирається на наукові знання. Теоретична політична свідомість являє собою сукупність політичних теорій, поглядів та ідей, які формуються на базі наукових досліджень, що вивчають різноманітні політичні процеси та явища. Теоретична свідомість – стрижень політичної ідеології. До структури політичної ідеології входять передусім політичні наукові знання. Політичні знання та уявлення як компонент політичної культури спроможні відігравати суттєву роль у соціальній практиці, багато в чому визначаючи стан політичної свідомості.



Іншим важливим компонентом політичної свідомості є політичні цінності та ціннісні орієнтації. Політичні цінності є мотиваційним базисом політичної культури, їх руйнування часто переживається людиною як особиста трагедія, а в масштабах суспільства ці процеси можуть призвести до духовної катастрофи. До політичних цінностей належать, наприклад, демократія, політична свобода, соціальна справедливість, політичні права людини та їх гарантії.

У кожній державі склалась і функціонує певна культура проведення виборів (електорального процесу). Залежно від країни або ситуації виборці можуть розглядати вибори як акт підтвердження своєї відданості політичній системі, національним цінностям або як просто формальний процес утвердження політичних діячів. Існують певні загальні риси поведінки тих, хто обирає та кого обирають під час виборчої кампанії. В умовах демократичної політичної культури кандидати на посади намагаються займати здебільшого центристську позицію, яка б задовольнила прихильників різних політичних ідеологій: лібералів і консерваторів, лівих і правих. Вони уникають однозначної прихильності до якоїсь однієї ідеології, створюють позитивний образ політика, який є прихильником універсальних людських цінностей.

Зазвичай виділяють три основні рівні політичної культури: світоглядний (базовий), громадський та політичний. Віддзеркаленням політичної культури суб'єкта соціальної дії є його політична практика. Зміст та основні типові характеристики політичної діяльності є ознаками якісного рівня політичної культури індивідуального чи колективного суб'єкта. Причому змістовне навантаження політичної культури різних суб'єктів соціальної дії є різним за структурою та обсягом. Політична культура всього соціуму є своєрідним синтезуванням політичних субкультур усіх існуючих в ньому соціальних груп та політичних інституцій. Проте це не є формальною сумою субкультур. Річ у тім, що в результаті взаємодії означених субкультур виникає нова якісна субстанція – загальна політична культура, яка вбирає в себе найголовніші ознаки та певний рівень політичної свідомості і поведінки суспільства в цілому. У цій інтегрованій політичній культурі можуть превалювати тоталітарні, авторитарні чи демократичні риси, поєднуватися різноманітні рівні і ознаки соціальних суб'єктів. Головний момент полягає у тому, що сукупна політична культура певного соціуму уможливило визначення якісного рівня політичного життя того чи іншого суспільства. Те саме стосується й індивідуальної політичної культури, яка теж складається в основному з політичної свідомості та поведінки. За їхнім характером і якістю, що формують оригінальний зміст та взаємодію, можна оцінювати рівні зрілості політичної культури певного індивіда.

Отже, структура поняття «політична культура» в концентрованому вигляді складається з трьох основних змістовних блоків:

1) культури політичної свідомості (політичні знання, інтереси, уявлення, переконання, цінності, звичаї, традиції, норми, настанови);

2) культури політичної поведінки (участь у політичному житті, політична діяльність);

3) культури функціонування політичних інститутів (культури електорального процесу, культури ухвалення та реалізації політичних рішень, культури врегулювання політичних конфліктів).

У загальному вигляді структуру політичної культури зображено на рис. 2.

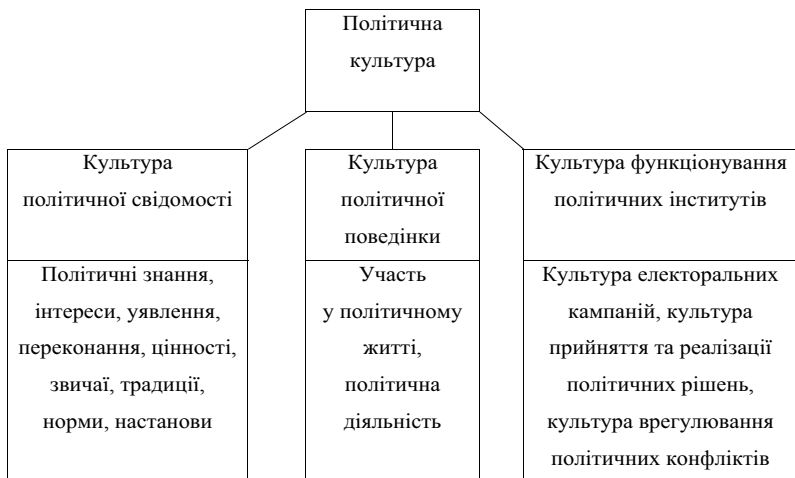


Рис. 2. Структура поняття «політична культура»

Підсумовуючи розгляд поняття та структури категорії «політична культура», можна зробити такі **висновки**.

1. Політичні системи та інституції функціонують належним чином лише тоді, коли впроваджені в адекватний ним культурний контекст, а суб'єкти, що діють в даних системах, мають відповідні характеристики.

2. Структура поняття «політична культура» в концентрованому вигляді складається з трьох основних змістовних блоків: 1) культури політичної свідомості (політичні знання, інтереси, уявлення, переконання, цінності, звичаї, традиції, норми, настанови); 2) культури політичної поведінки (участь у політичному житті, політична діяльність); 3) культури функціонування політичних інститутів (культури електорального процесу, культури ухвалення та реалізації політичних рішень, культури врегулювання політичних конфліктів).

3. Концепція політичної культури залишається доволі плідотворним, евристично насиченим напрямком наукових пошуків, який, проте, потребує модернізації з метою знаходження найбільш адекватних теперішнім політичним процесам категоріальних індикаторів, що дозволять найбільш яскраво відтворити і дослідити складні політичні явища та феномени, притаманні нашій швидкоплинній сучасності. Особливо це стосується транзитивних суспільств, які виробляють специфічну практику політичного процесу.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Берлін І. Дві концепції свободи [Електронний ресурс] / І. Берлін. – Режим доступу : [http:// www.krotov.info/library/b/ber/lin.htm](http://www.krotov.info/library/b/ber/lin.htm) – Загол. з екрана.
2. Аристотель. Политика. Афинская политика / Аристотель ; предисл. Е. И. Темнова. – М. : Мысль, 1997. – 458 с.
3. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр. – М. : Политиздат, 1979. – 476 с.
4. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
5. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія : Дослідження структур, мотивів і результатів : пер. з 2-го англ. вид. / Дж. Сарторі. – К. : АртЕк, 2001. – 224 с.
6. Грей Дж. Поминки по Просвещению : Политика и культура на закате современности / Дж. Грей ; пер. с англ. Л. Е. Переяславцевой, Е. К. Рудницкой, М. С. Фетисова и др. ; под общ. ред. Г. В. Каменской. – М. : Праксис, 2003. – 368 с.
7. Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика / В. С. Лісовий. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – 352 с.
8. Політична культура : теорія, проблеми, перспективи. – К. : ПАРАПАН, 2004. – 224 с.
9. Политическая культура населения Украины : Результаты социологических исследований / Е. И. Головаха, Н. В. Панина, Ю. Н. Пахомов и др. – К. : Наук. думка, 1993. – 136 с.
10. Бебик В. Політична культура сучасної молоді / В. Бебик, М. Головатий, В. Ребкало. – К. : А.Л.Д., 1996. – 112 с.
11. Політична культура демократичного суспільства : стан і перспективи в Україні : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., 26–27 лют. 1998 р. – К. : Гнозис, 1998. – 275 с.
12. Степаненко В. Правова культура в українських регіональних вимірах [Електронний ресурс] / В. Степаненко. – Режим доступу:<http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/conf06/papers/Stepanenko.ht> – Загол. з екрана.
13. Веденеев В. А. Политическая культура постсоветских обществ : традиции, либеральные ценности и перспективы / В. А. Веденеев. – Кривой Рог : Минерал, 2002. – 194 с.
14. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства : генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.
15. Головаха Е. И. Социальное безумие : история, теория и социальная практика / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Наук. думка, 1994. – 234 с.

16. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціального моніторингу в Україні / Є. І. Головаха. – К. : Наук. думка, 1997. – 156 с.
17. Михальченко Н. Украинское общество : трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. Михальченко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2001. – 440 с.
18. Півнева Л. Політична і популярна культури як предмет політологічного аналізу / Л. Півнева // Політ. менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 74–81.
19. Сравнительная политология : Мировой обзор : учеб. пособие / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон : пер. с англ. – М. : Прогресс, 2002. – 547 с.
20. Pye L. W. Political culture / L. W. Pye // International Encyclopedia of the Social Sciences. – N. Y., 1968. – Vol. 12. – P. 218–225.
21. Політологічний енциклопедичний словник. – К. : Генеза, 1997. – 395 с.
22. Almond G. A. The civic culture ; political attitudes and democracy in five nations / G. A. Almond, S. Verba. – Princeton, N. Y. : Princeton univ. press, 1963. – XI, 562 p.
23. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., допов. і переробл. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
24. Инглхарт Р. Постмодерн : меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. – 1996. – №4. – С.32 – 47.
25. Поліщук І. О. Політичні орієнтації нової генерації / І. О. Поліщук // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2001. – № 518 : Питання політології. – С. 84–89.
26. Dye Th. R. Understanding public policy / Th. R. Dye. – 5 th ed. – New Jersey : Prentice Hall, 1984. – 377 p.
27. Simon H. A. Reason in human affairs / H. A. Simon. – Oxford : Blackwell ; Standford (CA) : Standford University Press, 1983. – VIII, 107 p.
28. Lindblom Ch. E. Inquiry and Change : The Troubled Attempts to Understand and Shape Society / Ch. E. Lindblom. – New Haven : Yale University Press, 1990. – XVII, 314 p.
29. Tucker R. Political Culture and Leadership in Soviet Russia : From Lenin to Gorbachev / R. Tucker. – N. Y. ; L. : W. W. Norton, 1987. – X, 214 p.
30. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полис. – 1992. – № 4. – С. 122–134.

## ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА: РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ ОБЗОР КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ПОДХОДОВ

*Требин М. П., Полищук И. А.*

*Рассмотрены основные концептуальные подходы к политической культуре, об-  
разовавшиеся в научном политологическом дискурсе со времен широкого применения  
данного понятия немецким философом И.-Г. Гердером до настоящего времени. Сделан  
вывод о том, что концепция политической культуры остается достаточно  
плодотворным, эвристически насыщенным направлением научных поисков, который,  
однако, нуждается в модернизации в направлении нахождения наиболее адекватных  
нынешним политическим процессам категориальных индикаторов.*

**Ключевые слова:** *политическая культура, концепции, национальный характер,  
менталитет, научный дискурс, модернизация.*

## POLITICAL CULTURE: RETROSPECTIVE REVIEW OF CONCEPTUAL APPROACHES

Trebin M. P., Polishchuk I. O.

*The basic conceptual approaches to the political culture that emerged in the scientific discourse of political science since the widespread use of this concept by the German philosopher J.-H. Herderom to date. It is concluded that the concept of political culture is quite fruitful, heuristically rich areas of scientific research, which, however, needs modernization towards finding the most appropriate current political processes categorical indicators.*

**Key words:** political culture concept, national character, mentality, scientific discourse, modernization.



УДК 340.5:342.4(729.1)+(519.3)

О. В. Зінченко, доктор історичних наук, доцент

### ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КОНСТИТУЦІЙ КУБА 1976 р. ТА КНДР 1972 р.

*Порівняно конституції останніх непорушних бастионів самоліквідованої світової «соціалістичної» системи, а саме Республіки Куба та Кореїської Народно-Демократичної Республіки. Звертаючи основну увагу на виявлення фіктивності чи реалістичності принципів побудови цих конституцій, авторка доходить висновку про те, що їх переважна більшість має ідеологічний декларативний характер без практичного наповнення.*

**Ключові слова:** конституції, соціалізм, Республіка Куба, КНДР.

**Актуальність проблеми.** Перед конституціоналістами колишніх республік СРСР постає надзвичайно складне завдання докорінного власного перетворення: звільнення від марксистсько-ленінських догм, від усього спадку «теоретичної» діяльності КПРС, творчого засвоєння усього того цінного, що накопичила світова наука, відтворення дійсної науки конституційного права, розвиток якої було перервано на три чверті століття «соціалістичним» періодом історії низки країн. Таке завдання тісно пов'язується з висвітленням негативних властивостей «соціалістичних» конституцій та марксистсько-ленінського «конституціоналізму». У цьому плані яскравими ілюстраціями слугують конституції Республіки Куба та Північної Кореї, де і після тотального обвалу світової системи комунізму продовжують існувати у непорушному

вигляді тоталітарні режими у формі спадкових комуністичних династій Фіделя Кастро Рус та Кім Ір Сена.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблематики конституціоналізму Північної Кореї та Республіки Куба окремо і частково торкалися Б. Гвоздарьов, В. Денисов, І. Ільїнський, А. Орлов, Б. Страшун, Б. Топорнін, Г. Шахназаров, Б. Рока, Ф. Кастро, Р. Кастро та ін. Однак їхні праці, по-перше, ґрунтувалися на ленінській ідеї диктатури пролетаріату і зазнавали визначального впливу ідей та структури Конституції СРСР 1936 р., у зв'язку з чим мали декларативно-пропагандистський характер і перешкоджали висвітленню справжньої сутності проблеми. По-друге, автори не вдавалися до порівняльного аналізу конституцій цих країн, а окремі спроби часткових порівнянь не мали систематичного характеру і зводилися нанівець їх класовою сутністю. Саме тому *мету* статті і становить спроба здійснити порівняльний аналіз конституцій Республіки Куба та КНДР і виявити реалістичності чи фіктивності задекларованих ними норм та викладених принципів.

**Виклад основного матеріалу.** Радянські правознавці вирізняли сім основних принципів соціалістичних конституцій: народовладдя та народного суверенітету; суспільної власності на основні засоби виробництва; єдності влади та зосередження основних державних повноважень в руках представницьких органів; демократичного централізму в організації та діяльності державних органів; забезпечення рівноправності прав і свобод громадян та єдності їхніх прав і обов'язків; соціалістичної законності; соціалістичного інтернаціоналізму [4, с. 17–20]. Сучасні теоретики конституціоналізму додають до такого переліку і восьмий принцип, а саме закріплення «соціалістичними» конституціями *необхідності єдиної обов'язкової політичної ідеології* [10, с. 190].

Конституції КНДР 27 грудня 1972 р. та Республіки Куба 24 лютого 1976 р. мали майже однакову структуру і подібний процес свого виникнення. Перша складалась із 11 глав та 149 статей, а друга – із преамбули, 12 глав і 141 статті [6; 9]. На Кубі конституційну комісію було створено «у складі Компартії Куби ... на чолі з членом Секретаріату ЦК Бласом Рока». Після всенародного обговорення опрацьованого комісією проекту його розглядав і затверджував з'їзд комуністичної партії країни. Про його наслідки говорить той факт, що під час обговорення до проекту було внесено 16 тис. пропозицій, поправок та доповнень, а після розгляду партійним з'їздом використано лише 60 з них, тобто кілька тисячних відсотка [7, с. 8]. У КНДР проект конституції також вироблявся створеною ЦК ТПК комісією й обговорювався на пленумі ЦК ТПК та засіданні керованого нею Єдиного демократичного вітчизняного фронту (ЄДВФ) [3, с. 309]. Звідси і впливали відбиті в конституціях норми про комуністичні партії як керівні і спрямовуючі сили суспільства та держави [6, ст. 5, с. 17; 9, ст. 4, с. 313].

Конституції підкреслювали особливості визначення *соціальної природи державного ладу*. КНДР проголошувалася суверенною соціалістичною державою, що представляє інтереси усього корейського народу, в якій влада належить робітникам, селянам, солдатам та трудовій інтелігенції [9, статті 1, 7, с. 311, 313–314]. Ця держава спирається на ідейно-політичну єдність усього народу, ґрунтується на союзі робітників та селян і керується робітничим класом, а також на соціалістичні виробничі стосунки та базу самостійної національної економіки. КНДР керується у своїй діяльності ідеями «чучхе» Трудової партії Кореї, в якій марксизм-ленінізм знаходить своє творче прикладання до дійсності країни [9, статті 2, 4, с. 311]. При цьому в конституції віддзеркалювались ідеї вождизму Кім Ір Сена. Так, у ст. 12 декларувалося, що «держава в усій своїй діяльності втілює в життя великий дух і метод Чхонсанрі». Останнє слово означало назву села, де Кім Ір Сен у 1962 р. випробував метод керівництва масами, який полягав у тому, що керівник «іде в низи», радиться з масами і мобілізує їх на виконання планів. У ст. 13 заявлялося, що в КНДР «генеральну лінію соціалістичного будівництва складає рух Чхонліма» – легендарного коня, з яким фактично порівнювався партійний вождь [9, с. 314].

Республіка Куба також проголошувалася соціалістичною державою робітників, селян та інших працівників фізичної і розумової праці. Їм належить уся влада, що спирається на міцний союз робітничого класу із селянством та іншими прошарками трудящих міста і села під керівництвом робітничого класу. Його організований «марксистсько-ленінський авангард – Комуністична партія Куби – є вищою керівною силою суспільства і держави і спрямовує спільні зусилля на досягнення високих цілей побудови соціалізму та рух до комуністичного суспільства» [6, статті 1, 3, 5, с. 17]. Слід зазначити, що у цьому принципі містилася прихована суперечливість, яка полягала в остаточній невизначеності справжнього носія влади: це був насправді увесь народ чи тільки комуністична партія? Тільки об'єктивна відповідь на це запитання могла виявити реалістичність одного суб'єкта влади і фіктивність іншого. І вона містилась у преамбулі конституції, де говорилося, що кубинські громадяни були «переповнені рішучістю вести далі очолювану Фіделем Кастро переможну Революцію Монкади і «Гранми», Сь'єри та Хірону, яка ... розпочала будівництво соціалізму і продовжує його на чолі з Комуністичною партією...» [9, с. 15]. Усі означені назви були тісно пов'язані з іменем Ф. Кастро. Такі зафіксовані в обох конституціях норми, по-перше, зумовлювалися зосередженням усієї державної влади в руках партійного керівництва обох країн; по-друге, складали передумови забезпечення непохитності такого становища і виникнення корейського та кубинського вождизму в династичній формі.

Обидві конституції у різних обсягах та формах проголошували і *принцип соціалістичної власності* на основні засоби виробництва і своє ставлення до

певних форм господарювання та власності. Конституція КНДР проголошувала усі засоби виробництва власністю держави та кооперативних організацій, державну власність – всенародним надбанням, а кооперативну – колективним надбанням об'єднаних у кооперативні господарства трудящих. Держава зміцнює і розвиває соціалістичну систему кооперативного господарства і поступово перетворює кооперативну власність на всенародну. Передбачалась і особиста власність, що складалась із заробітної платні та продукції особистого допоміжного господарства на присадибній ділянці членів сільськогосподарських кооперативів. Разом з тим лише державна та кооперативна власність проголошувалась недоторканною [9, ст. 70, с. 323]. Відповідно до конституції держава вважає вищим принципом своєї діяльності невинне піднесення матеріального та культурного рівня життя народу і безперервно зростаючі матеріальні багатства суспільства цілковито спрямовуються на піднесення добробуту трудящих [9, статті 18–23, с. 315–315].

Конституція Республіки Куба також констатувала наявність соціалістичної системи господарства, що ґрунтувалась на соціалістичній власності усього народу на засоби виробництва та ліквідації експлуатації людини людиною. Вона передбачала державну та кооперативну власність, тобто колективну власність об'єднаних у кооперативах селян, а також власність дрібних землевласників та інших засобів виробництва. Держава заохочувала добровільне об'єднання дрібних землевласників з державними господарствами та організаціями, що виробляли сільськогосподарську продукцію. Гарантувалась особиста власність, що була результатом особистої праці. У ст. 14 декларувалося, що в країні діє заснована на соціалістичній власності соціалістична система господарства [6, с. 21]. Конституція дозволяла експропріацію майна з міркувань державної користі чи громадського інтересу за належне відшкодування. Вона констатувала прагнення держави забезпечення не тільки матеріального добробуту громадян, а й охорони природи, зокрема, піклування про утримання в чистоті вод та атмосфери, ґрунту, флори та фауни [6, статті 14, 15, 20, 22, 25, 27, с. 21–23]. Однак обидві конституції ухилялися від констатування рівності усіх форм власності, прямо чи непрямо відтискаючи особисту, тобто приватну, власність за межі закону. Поряд з державною та кооперативною власністю виділялася ще й власність громадських організацій. У ст. 23 конституції Республіки Куба проголошувалося, що держава визнає власність політичних і масових громадських організацій на майно, що призначалося для досягнення їхніх цілей [6, с. 23]. Однак звідси випливало запитання: чи гарантувалась власність неpolітичних і немасових громадських організацій? У конституції відповіді на це запитання немає, тому що на практиці створення таких організацій в тоталітарних державах неможливе. В дійсності ж конструкція «соціалістичної» власності, суб'єктами якої є держава, коопера-



тиви та громадські організації, означає зосередження усього майна цих суб'єктів, тобто переважної частини багатства країни, під владою партійно-державної бюрократії, яка безконтрольно розпоряджається цим майном незалежно від волі конкретних власників [5, с.179]. Задекларовані конституціями норми про добробут народів як визначальну мету держав також виявляються фіктивними, що ілюструється систематичною практикою голодування народу КНДР, якому надається допомога з боку різних країн, і в першу чергу південного сусіди, та одним з найбільш низьких рівнів життя Республіки Куба.

Конституції КНДР та Республіки Куба закріплювали і принцип *єдності державної влади* та зосередження основних державних повноважень у руках представницьких органів. Останні утворюють усі інші органи, які є відповідальними перед першими і підзвітними їм. Так, у ст. 7 конституції КНДР проголошувалася належність усієї влади у ній робітникам, селянам, солдатам та трудовій інтелігенції [9, с. 314]. Верховні народні збори були вищим органом влади, виключно якими здійснювалася влада законодавча. В той же час цей орган не був постійно працюючим і збирався на чергові сесії один чи два рази на рік. Постійно діючим органом Верховних народних зборів була їхня Постійна рада [9, статті 73, 77, 85, с. 323–325]. Конституція Республіки Куба проголошувала верховним органом державної влади Національну асамблею народної влади, яка також збиралася лише двічі на рік на чергові сесії. У період між сесіями країною управляла обрана Асамблеєю Державна рада [6, статті 67, 72, 76, с. 33–35]. Однак монополія комуністичної партії на виборах вилучала будь-яке реальне представництво. «Соціалістичне представництво, – констатують автори однієї з сучасних праць з конституційного права, – насправді виявляється ще більш фіктивним, ніж розкритиковане комуністами представницьке правління» [5, с. 406].

З принципом єдності державної влади радянські правознавці пов'язували і принцип *демократичного централізму*. Вони вбачали його у проголошенні усіма конституціями соціалістичних країн виборності усіх органів державної влади знизу доверху на основі демократичної виборчої системи, підзвітності нижчих органів вищим, обов'язковості виконання рішень та постанов других тощо. Конституції КНДР та Республіки Куба також передбачали вирішення питань органами влади на підставі демократичного централізму [6, ст. 66, с. 32; 9, ст. 9, с. 314]. Отже, обидва принципи були фіктивними і мали пропагандистський характер. Перший приховував реальність партійної влади. Принцип демократичного централізму нехтував інтересами меншості та підпорядкованих органів, і не тільки обраних народом представницьких, а й партійних. Він попереджав виникнення опозиції. Недемократичною була й виборча система, що не передбачала альтернативних кандидатів іншої політичної орієнтації. Ці принципи приховували цілковиту концентрацію реальної влади в руках вищого органу комуністичної партії. Саме останні опрацьовували

проекти рішень та постанов, які формально «ухвалювалися» представницькими органами. В той час, як останні збирались лише двічі на рік на декілька днів, політичні бюро та центральні комітети комуністичних партій були постійно діючими органами і мали у своєму складі галузеві відділи для управління усіма сферами життя країни.

З декларативним характером конституційних норм пов'язувався і принцип забезпечення рівноправності демократичних прав і свобод та єдності останніх з обов'язками. Конституція КНДР проголошувала їх широкий перелік: від 17-літнього віку обирати та бути обраним, свободу слова, друку, зборів, об'єднань та демонстрацій, вільної діяльності демократичним політичним партіям та громадським організаціям, свободу віросповідань та антирелігійної пропаганди, подання скарг та заяв, право на працю, відпочинок, отримання безоплатної медичної допомоги, матеріальної допомоги на випадок втрати працездатності, право на освіту, недоторканність особи, житла і таємниці листування [9, статті 52–64, с. 320–322]. Стаття 56 гарантувала платню за працю «відповідно до її кількості та якості» [9, с. 321]. Однак це була одна з міфологем, оскільки визначити якість різноманітної праці, а часто і кількості може лише ринок, вплив якого на заробітну платню «соціалізм» виключає, залишаючи розв'язання проблеми на довільне міркування влади. Громадяни зобов'язувалися послідовно дотримуватися законів держави, правил соціалістичного співжиття та соціалістичних норм поведінки, високою мірою виявляти дух колективізму, зокрема, «створювати революційну атмосферу самовідданої боротьби на захист інтересів суспільства та народу, інтересів Батьківщини та революції», свідомо і добросовісно брати участь у праці, суворо дотримуватися дисципліни праці і робочого часу, бережливо ставитися до державної та суспільної власності, боротися проти будь-яких явищ розкрадання та марнотратства, підносити революційну пильність стосовно підступів імперіалістів та ворожих елементів усіх мастей, що виступають проти соціалістичного ладу країни, суворо дотримуватися державної таємниці, захищати Батьківщину [9, с. 322–323]. «Ці формулювання взяті не із гротескного зображення якимось письменником тоталітарного суспільства, – зазначають автори «Конституційного права зарубіжних країн». – Це уривки з чинної Конституції, яку, зрозуміло, не можна вважати цілком правовим документом. Нам вони здаються дикими, але було б помилкою забувати, що ще зовсім недавно подібні тексти в нашій країні вважались цілком нормальними і є ще сили, які хотіли б ті часи повернути» [5, с. 110].

Кубинська конституція також надавала своїм громадянам право на працю, відпочинок із щоденними вихідними та щорічною відпусткою, захист у разі інвалідності, втрати працездатності, захворювання та старості, право на охорону, безпеку та гігієну праці, на освіту, фізичне виховання, заняття спортом та

розваги. Визнавалися свобода слова та друку «відповідно до цілей соціалістичного суспільства» і «їх виключного використання на службу трудовому народу та в інтересах суспільства» з регулюванням цих свобод законом. Проголошувалися право зборів, демонстрацій та об'єднань, свобод совісті, недоторканність житла, листування, особи, право скарг та прохань [6, статті 44–57, 62, с. 28–31]. Громадяни зобов'язувалися зберігати державну та суспільну власність, суворо дотримуватися конституції, дисципліни праці та правил соціалістичного співжиття, поважати права інших, виконувати громадянські та громадські обов'язки, захищати Батьківщину [6, статті 63–65, с. 31–32].

Принцип рівності прав і свобод органічно пов'язується з *принципом соціалістичної законності*, в якій вбачався важливий метод здійснення державного керівництва суспільством, процесу створення і зміцнення нових суспільних відносин та збереження політичного ладу. Так, у конституції КНДР встановлювалося, що держава охороняє соціалістичний лад від підіривних дій внутрішніх і зовнішніх ворожих елементів [9, ст. 11, с. 314]. Саме для виконання таких завдань передбачалися спеціальні суди та спеціальні прокуратури [9, статті 133, 136, 143–144, с. 332–334]. При цьому наголошувалася норма про незалежність судів у розгляді справ та судовій діяльності і тверду опору на закон [9, ст. 140, с. 333]. Подібні положення містяться і в конституції Республіки Куба, за винятком норм про спеціальні суди та прокуратури [6, статті 121–123, 125, 130, с. 47–49]. Однак і принцип забезпечення рівності прав громадян, і принцип соціалістичної законності також були фіктивними. В усіх «соціалістичних» країнах діяли закони про цензуру, кримінальні кодекси містили статті про антидержавну та антисоціалістичну підіривну діяльність, функціонували органи політичної поліції, що зводило нанівець будь-які декларовані конституціями свободи.

У принципі *соціалістичного інтернаціоналізму* радянські правознавці вбачали забезпечення національної рівноправності та братського єднання націй і народностей в кожній окремій країні і закріпленні ідей рівноправності, дружби та співпраці між братськими державами в інтересах побудови ними соціалізму [4, с. 20]. Такі положення містилися в обох конституціях [6, статті 11, 12, с. 19–20; 9, ст. 16, с. 315]. У них непрямо говорилося і про необхідність забезпечення кожною «соціалістичною» державою єдиної обов'язкової політичної ідеології. Так, конституція КНДР заявляла про послідовне здійснення культурної революції, виховання усіх трудящих будівниками соціалізму і комунізму, побудову дійсно народної і революційної культури, виступи проти культурної агресії імперіалізму, усунення в усіх галузях образу старого суспільства і всебічне ствердження нового, соціалістичного життя. Констатувалося застосування державою основ соціалістичної педагогіки, виховання зростаючого покоління стійкими революціонерами, людьми нового, комуніс-

тичного складу, використання ідей марксизму-ленінізму в науково-дослідницькій роботі, самобутній революційній літературі та мистецтві [9, статті 36–39, 44–45, с. 318–319]. Офіційна культура цієї тоталітарної держави ґрунтується на ідеології боротьби з ворогами, ворожим оточенням, ігноруючи той факт, що це оточення складають людські суспільства.

Таким чином, образ ворога є важливою складовою частиною політичної культури «соціалістичної» держави і пронизує не тільки нав'язану суспільству ідеологію, а й конституцію, заміщаючи гуманістичні ідеї ідеями класового антагонізму. Стаття 10 конституції проголошувала, що КНДР «здійснює диктатуру пролетаріату і втілює в життя класову лінію і лінію мас», а в ст. 11 констатувалося, що «держава охороняє соціалістичний лад від підливних дій внутрішніх і зовнішніх ворожих елементів і, підсилюючи ідеологічну революцію, революціонізує усе суспільство і перетворює його на взірць робітничого класу» [9, с. 314]. Сучасні правознавці називають конституцію КНДР «найбільш тоталітарною з «соціалістичних» конституцій», на прикладі якої можна побачити «доведений до крайності “соціалізм”» [5, с. 167, 178]. Конституція Республіки Куба також заявляла, що держава спрямовує, розвиває і заохочує розвиток освіти, культури та науки за допомогою світогляду, що ґрунтується на марксизмі-ленінізмі, сприяє комуністичному вихованню нових поколінь і підготування дітей, молоді та дорослих до громадського життя. Освіта дітей та молоді у дусі комунізму проголошувалась обов'язком усього суспільства. Уся така система освіти була покликана виховувати увесь народ у тоталітарному дусі за тієї неодмінної умови, що ніхто не має ні права, ні можливостей уникнути такої освіти. Підкреслювалася свобода творчої та науково-дослідницької діяльності, а також художньої творчості тією мірою, у якій їх зміст не суперечить революції [6, статті 38, 39, с. 25–27].

**Висновки.** Здійснений порівняльний аналіз конституцій КНДР та Республіки Куба дає істотні підстави констатувати таке. Ці основні закони у своїх перших главах чи розділах регулюють саме підвалини суспільного ладу (устрою). З точки зору їхніх укладачів це становить головне й основне в конституції, з чого випливає усе останнє, охоплюючи і права та свободи громадян. З восьми принципів побудови цих конституцій лише два, а саме другий та восьмий, що стосуються характеру власності на засоби виробництва та обов'язковості єдиної політичної ідеології, виявляються реалістичними і домінуючими. Інші шість принципів мають політичний декоративний характер. Принципи народовладдя, єдності влади та демократичного централізму в організації та діяльності органів влади спростовуються нормами про комуністичні партії як керівну та спрямовуючу силу суспільства і держави. Принцип забезпечення рівноправності громадян також зводиться нанівець належністю влади керівництву комуністичної партії, класовим характером держав-

ного ладу, неприпустимістю опозиційних формувань та їхньої політичної платформи, передбаченим переслідуванням та покаранням спрямованих проти соціалістичного ладу гасел та дій. З цим конкретно пов'язуються і принципи соціалістичної законності та соціалістичного інтернаціоналізму. На вихолощення декларованих прав і свобод спрямовуються і конкретизовані обов'язки громадян, що мають яскраво виражений примусовий характер. Отже, означені принципи свідчать про те, що конституції передбачали виключно силовий тиск держави, тобто керівництва комуністичних партій у формі спадкових династій Кім Ір Сена та Фіделя Кастро Рус, на суспільний лад обох «соціалістичних» країн. Саме ці дві конституції яскраво ілюструють крайнощі «соціалізму».

## ЛІТЕРАТУРА

1. Гвоздарев Б. (проф.). Вступительная статья / Б. Гвоздарев // Республика Куба. Конституция и законодательные акты / под ред. Б. И. Гвоздарева. – М. : Прогресс, 1980. – С. 12–30.
2. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М. : Междунар. отношения, 1999. – 400 с.
3. Денисов В. И. Вводная статья / В. И. Денисов // Конституции социалистических государств : в 2 т. – М. : Юрид. лит., 1987. – Т. 2. – С. 6–14.
4. Ильинский И. П. Вступительная статья / И. П. Ильинский // Конституции социалистических государств : в 2 т. – М. : Юрид. лит., 1987. – Т. 1. – С. 17–22.
5. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учебник : в 4 т. / отв. ред. Б. А. Страшун. – М. : БЕК, 1996. – Т. 3. – 499 с.
6. Конституция Республики Куба 24 февраля 1976 г. // Конституции социалистических государств. – Т. 2. – С. 15–50.
7. Орлов А. Г. Вводная статья / А. Г. Орлов // Конституции социалистических государств. – Т. 2. – С. 6–14.
8. Республика Куба. Основы государственного строя. – М. : Юрид. лит., 1978. – 320 с.
9. Социалистическая Конституция Кореической Народно-Демократической Республики 27 декабря 1972 г. // Конституции социалистических государств. – Т. 2. – С. 313–334.
10. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран / В. Е. Чиркин. – М. : Юристъ, 1999. – 568 с.

## СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОНСТИТУЦИЙ КУБЫ 1976 г. И КНДР 1972 г.

*Зинченко Е. В.*

*Сравнены конституции последних уцелевших бастионов самоликвидировавшейся мировой «социалистической» системы, а именно Республики Куба и Кореической Народно-Демократической Республики. Обращая основное внимание на выявление*

фиктивности или реалистичности принципов построения этих конституций, автор приходит к выводу о том, что их подавляющее большинство имеет идеологический декларативный характер без практического наполнения.

**Ключевые слова:** конституции, социализм, Республика Куба, КНДР.

## THE COMPARATIVE ANALYSIS OF CONSTITUTIONS OF CUBA 1976 AND CNDR 1972

Zinchenko O. V.

*In article are exposed to the comparative analysis of the constitution of last escaped bastions of self-liquidated global "socialist" system, namely Republic Cuba and the Korean People's democratic Republic. Paying the basic attention to revealing of fictitiousness or realness of principles of construction of these constitutions, the author comes to conclusion, that their overwhelming majority has ideological declarative character without practical filling.*

**Key words:** Constitutions, socialism, Republic Cuba, KPDR.



УДК 321.01+141.7+130.2

О. М. Кузь, доктор філософських наук, професор;  
І. В. Жеребятнікова, кандидат соціологічних наук, доцент

## ПОЛІТИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ У ЇЇ АНТРОПО-ОНТОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Політичне є частиною нашого  
онтологічного статусу.

К. Шмітт

*Досліджено феноменологічний і дискурсивний модули кореляції соціального та політичного. Антропо-онтологічне осягнення політичної реальності здійснюється через виявлення співвідношення соціального і політичного за допомогою антропологічного підходу до політики. Зроблено висновок про те, що в соціумі відсутнє специфічно політичне; сутністю політичного є становлення соціальності, соціальність побутує через політичне.*

**Ключові слова:** політика, політичне, політична реальність, соціальна реальність, соціальність, суб'єкт, суб'єктність.

**Актуальність проблеми.** Попри те що категорія «політична реальність» є ключовою в осягненні та інтерпретації політичних процесів, наразі не виpracювано єдиний методологічний підхід до її тлумачення. Це виводить нас

на глибшу проблему інтерпретації політики і природи політичного, що також постає предметом наукових дискусій та неузгодженості теоретико-методологічних позицій різних дослідників. На праксеологічному рівні проблема зазвичай розв'язується через конкретно-ситуативне розуміння наведених понять, у теоретичній площині все «політичне» здебільшого отожднюється з «владним». Не погоджуючись із таким розумінням політики і прагнучи увести цей феномен у ширший контекст, пропонуємо розглянути політичну реальність через її онтологічні підвалини.

Парадоксальна ситуація надзвичайної поширеності термінів «соціальна реальність» і «політична реальність» при абсолютній невизначеності їх значення долає наповнення додає неминучої вмотивованості нашій розвідці. У більшості випадків ці терміни застосовуються на рівні «самої-собою-зрозумілої» аксіоматики. Враховуючи їх наріжний статус і те, що вони слугують підґрунтям для багатьох інших, похідних понять, окреслена ситуація є абсолютно незадовільною. Показовою у цьому плані є розузгодженість різних дискурсів у межах політичної науки, коли теоретизації політики та практичні розвідки відбуваються у різних площинах, зазвичай не перетинаючись. Слід також наголосити домінування політичного праксису і відповідно авторитет політологів-практиків, що призводить до ситуативних, операціональних, окремішніх визначень політичної реальності, що взагалі не співвідносяться із соціальною реальністю, внаслідок чого онтологічні аспекти політики залишаються поза увагою [1].

Зважаючи на зазначене, *об'єктом цього дослідження* є онтологічний статус соціальної та політичної реальності; *предметом* – феноменологічні та дискурсивні модуси кореляції соціального й політичного. Наріжною *метою* статті є антропо-онтологічне осягнення політичної реальності. Для досягнення мети необхідно розв'язати низку дослідницьких завдань, зокрема, виявити співвідношення соціального і політичного через застосування антропологічного підходу до політики.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Окремі ідеї з онтології соціальності пов'язані з іменами провідних західних теоретиків (Е. Гуссерль, Е. Муньє, М. Гайдеггер, М. Вебер та ін.) і методологів (З. Бауман, В. Куайн, Ч. Міллз та ін.). Також слід наголосити розробки, що стосуються соціальних підґрунть і філософії політики: А. Бадью, К. Гаджієв, І. Джохадзе, Ю. Евола, С. Жижек, Ш. Муфф, О. Панарін, С. Пролеєв, Ж. Фройнд та ін. Однак, незважаючи на праці зазначених науковців, проблема у постановленні, винесеній у назву статті, наразі є недостатньо опрацьованою.

**Виклад основного матеріалу.** Сутність політики включає три передумови: відношення наказу та підпорядкування, що визначає порядок; відношення приватного і суспільного, що визначає думку; відносини друга і ворога, що

визначають боротьбу. Саме тому, що сутність політики мобілізує ці передумови, особливо першу і третю, вона викликає різку ворожість тих людей, які відмовляються визнавати, що відносини влади неминуче породжуються людською різноманітністю, так що навіть акти опору і відмови можуть мати сенс тільки відносно фактичних даних підпорядкування та примусу. Суспільство без політики було б суспільством без порядку (анархією, що породжує надкомпенсацію у вигляді диктатури), думок (найбільш повною відсутністю свободи) та боротьби (смертю).

Весь історичний досвід свідчить на користь того, що те чи інше тлумачення політики, те чи інше розуміння її сутності як феномена соціального життя істотно впливають на характер процесів, що відбуваються в політичній сфері суспільства. Існуючі уявлення про світ політики багато в чому визначають форми і цілі діяльності як суб'єктів політики, так і політичних інститутів, політичної системи в цілому. Можна послатися в даному випадку на позицію К. Гаджієва: «Необхідно окремо наголосити, що самий світ політичного у власному сенсі слова – це історичний феномен, який виник на певному етапі історичного розвитку у тісному зв'язку з процесами формування і виокремлення громадянського суспільства. Причому як масштаби, так і зміст поняття політичного протягом усієї історії зазнавали істотних, якщо не радикальних змін. Відповідно змінювалися й тлумачення світу політичного, його компонентів, призначення та функцій» [2, с. 10–11]. Піддаючи сумніву положення, за яким формування політичного пов'язане з виникненням громадянського суспільства, цілковито погодимося з тим, що тлумачення світу політичного завжди є історичними.

Цікаво те, що при аналізуванні взаємовідносин держави і громадянського суспільства, як слушно зазначає О. Соловйов, ідентифікація політичного постає в принципі фундаментальною складністю. Він наголошує, що при віднесенні соціальних проблем до політичних (чи навпаки – виключенні тих чи інших процесів зі сфери політики) головну роль відіграють суб'єктивні якості правлячої еліти, фахівців, які аналізують соціальну динаміку, тощо. Тому від інтелектуальних здібностей цього кола людей, їхнього досвіду, аналітичної майстерності, оснащеності спеціальними знаннями фактично залежать численні макроякості політичної системи, в тому числі її здатність контролювати соціальні відносини тоді, коли не спрацьовують такі суспільні регулятори, як мораль, право, механізми самоорганізації тощо. Більш того, держава має неконтрольовану можливість довільно надавати політичного статусу проблемам, за якими відбувається діалог із суспільством, або ігнорувати ті чи інші питання як політичні [3, с. 32–33].

Насамперед слід зазначити, що політика як соціальне явище пов'язана із взаємодією не тільки великих соціальних груп. Політичне поле індивіда по-



чинає формуватися вже тоді, коли він свідомо реагує на – хай і опосередкований – вплив на нього соціальної реальності і вирішує істотні політичні питання: Ким бути? Яким бути? Зрештою, з ким бути? Індивід у соціальній реальності повинен бути «політиком для себе»: не реальність має цілковито панувати над ним, а він сам повинен регулювати її вплив на себе відповідно до своїх життєвих планів. Для індивіда це, за термінологією М. Вебера, найбільш значущий вид діяльності із «самостійного керівництва». Можна сказати, що *політичною є насамперед процесуальність соціальної реальності*, оскільки вона є результатом цілепокладаючих інтенцій. Тому правомірним є таке розуміння політики: «Процеси в державі чи організації (включаючи групи всіх видів, наприклад, родини), пов'язані з впливом на зміст і реалізацію поставлених цілей, настанов та їх управління» [4, с. 39].

Погодившись із тим, що політика як соціальне явище конститується не тільки взаємодією великих соціальних груп (чи індивідів, які виражають інтереси цих груп), стає очевидним таке. По-перше, для розгляду її соціальної сутності правомірно говорити про індивідуальну діяльність, адже лише вона породжує і через неї виявляється світ політичного. Як зазначає В. В. Ільїн, «матерія політичного – соціальність, міжсуб'єктивна тканина спілкування, стихія обміну діяльністю, людська взаємодія, інтеракція, ззовні та крім яких стосовно питань політики нічого іншого не існує. ...результативна людська комунікація як ефективний процес у всій багатогранності перипетій і розгалужень – контрапункт політичного» [5, с. 44]. Але, по-друге, для того аби вийти на належний рівень «загальності», треба мати на увазі також діяльність соціального суб'єкта як такого. Лише у цьому разі ми зможемо дати визначення політики, повністю сполучене з наявним політичним полем, як актуальним, так і потенційним.

Формально можна зробити висновок щодо вкоріненості політики в соціальності, ґрунтуючись на визнанні того, що відсутній «особливий тип політичної людини», «специфічний суб'єкт політичної та тільки політичної дії» [6, с. 6–7]. Це, на наш погляд, свідчить про нерозривний зв'язок політичного і соціальності в процесі становлення останньої, коли суб'єкт активно оволодіває простором соціальності, в якому він здобуває ресурси, намічає цілі, покладаючи сферу своїх інтересів і задовольняючи тим самим свої онтологічні потреби. Однак ця вкоріненість найчіткіше окреслена антропологічними підходами. Сучасні антропологічні концепції політики, що йдуть від ідеї Арістотеля, згідно з якою людина є політичною істотою, яка природно призначена жити в суспільстві, вважають політику органічно притаманною людському роду. Витоки її – в колективній природі людини, її індивідуальній свободі, суспільному розподілі праці і складній та суперечливій взаємодії індивідів, що впливає з попереднього, а на наступному етапі може розгля-

датися під кутом зору командування і підкорення, або як існування політичного у вигляді системи відносин «друзів» та «ворогів».

Французький дослідник П'єр Ансар вважає, що антропологічне дослідження політичної реальності виявляє динамізм і напругу, притаманні фундаментальним соціальним відносинам, що складаються з комплементарності і антагонізму, які зумовлюють первинну внутрішню напругу, що живить соціальні конфлікти. У своїх роздумах він відштовхується від ідей французької антропологічної школи, насамперед від праць Жоржа Баландє [7; 8], який радикально дистанціюється від поширеного розрізнення соціального, осягнутого як простір традиції, безперервності, та політичного, витлумаченого як сфера конфліктів (що часто розглядаються як штучні). Така дослідницька перспектива потребує, на думку Ансара, перевизначення проблеми «політичного», оскільки «всі дослідження “прихованої напруги” демонструють, наскільки ілюзорне радикальне розрізнення політичної та соціальної сфер» [9, с. 114]. Тому одне із завдань політичної антропології Ансар вбачає у тому, аби виявити існування напруги взагалі, розглянутої як «інфраполітична». Це, безумовно, не виключає виокремлення власне політичної галузі, проте, залишаючись у цій галузі, неможливо наблизитися до чіткого розрізнення інстанцій, що складають межу між так званим політичним і соціальним.

Із антропологічно переосмисленого зближення соціального і політичного Ансар робить два висновки. Перший стосується меж політичного, які в цій перспективі стають рухливими і нечіткими. Динаміка соціальності завжди транспортується у визнану владу, зумовлює соціальне підґрунтя політичної легітимності, а соціальні конфлікти трансформуються у конфлікти політичні. І в цьому сенсі можна сказати, що у будь-якому соціумі політичне всюдиусуще. Другий висновок, що впливає з антропологічного прочитання проблеми політичного, пов'язаний з нестабільністю політичного. Вона стає зрозумілою, якщо ми визнаємо нестійкість, притаманну соціальним відносинам, і принципу незавершеність усілякого соціального устрою [9, с. 114]. Ось ця «незавершеність усілякого соціального устрою» і зумовлює ту динаміку, що руйнує історично обмежені «суспільні форми», виключає «кінець соціального».

Як уже зазначалося, антропологічний підхід до розуміння політичного цінний тим, що потребує вивчення зумовленості *політики* природою людини як родової істоти, вбачає в ній *форму, спосіб колективного людського існування*. У цьому сенсі евристичним нам здається дослідження Жюльєна Фройнда «Сутність влади». Розглядаючи владні відносини такими ж автономними, як і політичні відносини, Фройнд вважає, що політичне начало є органічним і притаманним усім видам діяльності: політика сутнісна, а не конвенційна; вона не похідна від якогось більш первинного за неї феномена. Вводячи розрізнення між публічним і приватним у політиці, Фройнд, з одного боку, вважає, що по-

літичне начало поширюється й на приватну зону, а з другого – своїм визначенням політики виводить цю зону за її межі, оскільки вона не має спільних із нею функцій. Політику він визначає як діяльність, що має на меті підкріплювати силою, ґрунтованою на праві, зовнішню безпеку та внутрішню злагоду окремої політичної одиниці з іншою, гарантуючи лад під час боротьби, що виникає з розрізнення, протистояння думок та інтересів [10, с. 45].

Приватна сфера, як її тлумачить Фройнд, дійсно є політичною, оскільки «приватність виключає, роз'єднує, відокремлює. Вона постає соціальним відношенням, що водночас і зумовлює, дискримінує, і тому ґрунтується на особистому інтересі та спрямована на спеціальну мету, навіть у межах однієї асоціації чи автономної групи» [10, с. 46]. Проте якщо слідувати аргументації Фройнда, політичною вона стає лише у тому разі, якщо людина, яка не є «полоненою політики», бо здатна обирати у приватній зоні, погоджується на контроль з боку сфери публічного. Вочевидь, досягнення «спеціальної мети», за якою стоять особисті інтереси, у приватній сфері правом зазвичай не регламентується.

Людина живе в суспільстві, однак не існує суспільства, яке могло б жити без політики. Як вид діяльності, що має різні форми, але завжди одну сутність, що слугує практичній організації та згуртуванню суспільства, політика породжується елементарною товариськістю людини. «Політика, – пише Фройнд, – не підпорядковується бажанням і фантазіям людини, яка не може робити того, чого вона не може робити, або бути тим, чим вона не може бути. Людина може придушити політику тільки за рахунок придушення самої себе... Політика є сутністю у двох сенсах – з одного боку, як одна з основних категорій, постійних і невикорінних з людської природи та існування, а з другого боку, як дійсність, що залишається тотожною самій собі, незважаючи на зміни, що відбуваються на земній поверхні. Іншими словами, людина не винаходила політику або суспільство і, з другого боку, політика завжди залишиться тим, чим вона завжди була» [11, 44–45].

Інтерпретуючи відому думку Арістотеля про політичну природу людини, Фройнд вирізняє в ній такі положення: 1) людина є політичною істотою за своєю природою, інакше кажучи, політика сутнісна, а не конвенційна; 2) людина без поліса є або чимось нижчим, твариною, або вищим, богом; 3) політичний стан органічний людині. Вчений вважає, що не існує та не існувало аполітичного чи дополітичного суспільства, оскільки політичне начало є органічним і притаманним усім видам діяльності. Будучи однією з форм панування людини над людиною, політичне в суспільстві та в людині дорівнює самому собі в усі часи. Воно виконує постійну функцію – функцію зведення в єдине розрізненого на групи, класи та прошарки суспільства. Сама політика об'єднує в суспільстві те, що вона ж і роз'єднує, починаючи з окремих

суспільств і закінчуючи світом у цілому, вона *живиться соціальною гетерогенністю*. Суспільство уявляється безпосередньо політичним тому, що політичні відносини за своєю природою соціальні, хоча є лише одним з різновидів соціальних відносин. У той же час усілякі соціальні відносини припускають їхню політизацію, проте не є, тим не менш, специфічно політичними.

Всюдисущість політики та її невиводимість з буття влади і держави дозволяють вбачати її підвалину в соціальності як такій, в тій специфічній, наділеній сенсом комунікації суб'єктів, в якій вони реалізують свої інтереси, формують себе і той соціальний світ, який, відчужуючись, починає протистояти їм. Визнавши соціальні підґрунтя політики, ми тим самим визнаємо, що вона пов'язана не тільки з інституціональними владними, а й персоніфікованими вольовими відносинами. На користь цього свідчить те, що родовою потребою людини є не потреба у владі, а потреба в об'єктивації суб'єктивної волі. Ця потреба на субстанціальному рівні виявляється в цілепокладаючій діяльності людини. Сполучаючись із соціальною сутністю людини, вона й живить політичні процеси.

Якщо врахувати багатомірність композиції соціальної реальності, полісуб'єктну структуру соціуму, стає очевидним, що тканину цієї реальності зіткано з багатьох цілепокладаючих взаємодій, які й становлять онтологічну підвалину політики як соціального феномена. Основою тканини, що забезпечує її надійні якості, є право як легітимована сукупність інституцій. У своїй сукупності вони повинні забезпечувати цілісність соціуму, можливість інтеракції та задоволення онтологічних потреб наявних суб'єктів у їх сутнісному вираженні.

Бельгійська дослідниця Шанталь Муфф, відома разом з Ернесто Лакло як «жерці постмарксизму», продовжуючи традицію розрізнення «політики» і «політичного», пристрасно ангажовану Карлом Шміттом, зауважує, що «існування даної дистинкції передбачає визнання двох різних підходів: політологічного, чий об'єкт є сфера “політики”, і політико-теоретичного, який є полем філософського дослідження; останній займається не фактами “політики”, але сутністю “політичного”». Якщо б ми захотіли висловити подібне розрізнення у філософських термінах, ми могли б, кажучи мовою Гайдеггера, сказати, що політика має справу з “онтичним”, а “політичне” – з “онтологічним”. Це означає, що визначенням “онтичне” охоплюється все різноманіття практик конвенціональної політики, а терміном “онтологічний” позначається все, що має відношення до того, як влаштоване суспільство» [12, с. 88].

На противагу деліберативній (той, що викликає «нудьгу» своєю нескінченною інтенцією щодо «обговорення», інституціональної раціоналізації) концепції політики Юргена Габермаса, що орієнтована на досягнення консенсусу, Муфф розробляє агоністичну теорію [13], що живиться «адверсативним»

(від англ. *adversary* – супротивник) розумінням політичного, відштовхується у своєму розумінні природи політичного від концепції Шмітта [14], який вважає основоположним політичним відношенням взаємини типу «друг-ворог». Погоджуючись зі Шміттом у тому, що стосується ролі конфлікту у визначенні сутності політичного, Муфф разом з тим вважає імперативом сучасності необхідність практичного переформулювання характеру конфліктів – витіснення антагонізму «агонізмом» (заміни відносин ворожнечі відносинами суперництва).

Антагонізм при цьому не елімінується (подібне, на думку Муфф, неможливо), а «сублімується». Мета агонізму – утримати конфлікт у полі політичної боротьби, бо тільки відхід від стану ворожнечі забезпечує умови демократичного протікання і вирішення конфліктів. Винесення конфлікту зі сфери політичного означає, що сторони конфлікту перестають усвідомлювати себе зв'язаними «єдиним символічним простором», простором загальних ціннісних настанов. Але тільки при збереженні цього простору політика може бути демократичною, завдяки чому «конфліктуючі сторони, не знаходячи раціонального вирішення конфлікту, продовжують, незважаючи на це, визнавати легітимність своїх опонентів» [13, с. 194–195]. Це означає, що за сторонами, що суперничають, зберігається гідність суб'єктів свободи. Тут Муфф ідейно змикається з Ганною Арендт, яка розглядала політику як простір індивідуальної свободи.

Непорозуміння, пов'язані з витлумаченням феномена політики, пояснюються, на думку Фройнда, зміщенням політичного і політики як практичної діяльності, бо, на жаль, надто часто автори вивчають як предмет політичної філософії суто конкретні історичні форми реалізації політичного начала. Між тим вони принципово розрізняються. Політика – це причинно зумовлена, ситуативна, мінлива за формою та орієнтацією діяльність з практичної організації суспільства; вона зумовлена також інтелектом, волею та свободою людини (в нашій інтерпретації це політика як інституціональний феномен). Політика надає суспільству його структури, форми, створює конвенції, інститути, закони та правила, змінює ситуації і надає людині змогу адаптуватися до мінливих у просторі і часі умов. Політичне ж начало (в нашому тлумаченні – власне соціальне начало політики) відкривається людині об'єктивно, воно не підкорюється її бажанням, його сутність не може бути довільно змінена. Через свою конкретну політичну діяльність людина формує і суспільство, і себе. Тому деміургом політики, за оцінюванням Фройнда, є все ж таки людина, а не «сутнісні сили», хоча вони й окреслюють межі її можливих маневрів.

На противагу таким політологам, як Фройнд, для якого політика «споконвічно субстанціальна відносно суспільства як його сутність» [11, с. 25] і який підкреслює виключно автономний характер цієї сутності, Юліус Евола належить до авторів, які зводять політику до іншої інстанції, ніж є вона сама.

Згідно з ним політика залежить у кінцевому результаті від етики і метафізики: вона є лише доповненням до особливої сфери принципів, які, замість того аби її характеризувати і належати до неї власноруч, крім неї володіють власним джерелом, значенням і легітимністю. У той час як для Фройнда політика це «громадська діяльність, що має за свою мету забезпечити, спираючись на силу, засновану зазвичай на праві, безпеку від зовнішніх загроз і внутрішню гармонію окремого політичного організму через встановлення порядку посеред боротьби, що відбувається з різноманітності та розбіжності думок і інтересів» [15, с. 177], для Еволи вона є «виконанням велінь над-світу», тобто діяльністю, що здійснюється силами, чиє джерело може перебувати тільки у сфері метафізики, силами, що отожднюються з «трансцендентальним, нелюдським рівнем». «Основою справжньої держави, – пише Евола, – є трансцендентальність його принципу» [16, с. 18]. Звідси виводиться, що закони політичного життя не автономні, а похідні. Політика за своєю сутністю це не політика, а метафізика: будучи «перекладом», вона не має власної сутності. Саме тому, стверджує Евола, метафізик краще, ніж будь-хто інший, здатний сказати, з чого вона повинна складатися.

Якщо спробувати дати дефініцію політики безвідносно діяльності конкретного учасника політичного процесу чи масштабу їх протікання, а як сутності соціальної взаємодії, то *політику можна визначити як процес розширення можливостей ресурсного забезпечення умов, необхідних соціальному суб'єкту для збереження своєї цілісності і для досягнення поставлених цілей в системі соціальних відносин*. Політика як мистецтво можливого стає реальною практичною діяльністю лише за умов відповідної політичної культури соціального суб'єкта, яка вбачає у політичній діяльності органічну частину всіх соціальних контактів даного суб'єкта. Це дозволяє йому не знаходитися під владою стихійних соціальних сил і досягати поставлених цілей. При цьому орієнтація на владу як на універсальний ресурс не є абсолютною, оскільки завжди можлива «соціальна конвертація ресурсів», що дозволяє залучати до досягнення цілей більш адекватні ситуації ресурси. Якщо врахувати той факт, що у просторово-часовому континуумі «курс» ресурсів, за яким вони конвертуються, буває різним, стає зрозумілим і різноманіття форм та засобів політичної діяльності, і хибність відомої тези «Мета виправдовує засоби»: використання здавалося б, ефективного засобу, в дійсності породжує низку непередбачуваних, а часто небажаних наслідків у реальності.

У визначенні політики, запропонованому нами, відображено сутність політичного процесу: соціальний суб'єкт у політичній діяльності прагне розширити свої можливості та вдосконалити можливості отримання енергії, грошей, влади та інформації для того, аби мати свободу та власність, захищені системою права від посягань інших суб'єктів. Наявність свободи і власнос-

ті дозволяє йому об'єктивувати свою волю в системі соціальних відносин, реалізувати свою суб'єктність, зберігаючи тим самим своє «Я» – цілісність своєї особистості. Тому *політичну реальність правомірно розглядати як екзистенцію соціальної суб'єктності*. Звідси сутність політичного процесу – це реалізація соціальної суб'єктності, а з урахуванням полісуб'єктності соціуму – це *становлення* соціальності, яке завжди має просторово-часову розмірність.

На думку В. Кулікова, політична антропологія в її сьогодишньому вигляді існує як певна заявка на інтеграцію всіх можливих підходів до людини у просторі політики – політології, юриспруденції, філософії, психіатрії, психології, психотерапії та менеджменту – і має не тільки теоретичний зміст, а й практичну технологічну складову. Тому питання, чи є політика самостійним субстанціальним утворенням або вона є лише функцією соціального організму, однаково присутньою в усіх його частинах, належать не тільки до метафізичного рівня. Власне політична антропологія обґрунтовує технологічну модель політики, а головним завданням технології є залучення людини до справжності політичного спілкування, якому притаманні не тільки розвинені, а й крайні форми, що руйнують цілісність політичного простору.

Перевага антропологічного підходу полягає в тому, що він ставить у центр політичного аналізу людину, оскільки «сенсом і метою політичних відносин, носієм і топосом політики в усьому її розмаїтті є конкретна людина, в якій поєднані й ідеальне спонукання, і повсякденна реальність конкретного життя, конкретного зіткнення людських воľ, конструкція та деструкція реальних символів існування» [6, с. 8]. Означений підхід, що дуже важливо, не намагається камуфлювати особисті інтереси під суспільні, розглядаючи перші як конституюючі елементи політики, проте при цьому зазначає їхній зв'язок з надіндивідуальними політичними феноменами, реалізацію буття останніх через і за допомогою буття людини. В. Куліков вважає, що впевнено про політику можна сказати лише те, що вона торкається конкретного способу людської поведінки, дії, що належить до сукупності людських учинків, пов'язана зі ставленням людини до інших людей, до свого місця в соціальній ієрархії. Сама політична дія, як і всі людські дії, завжди спрямована, вона завжди має певну мету і сенс. «Кожна конкретна людина ставить перед собою певні цілі і розв'язує певні завдання, переслідуючи цілком конкретні інтереси ...політика – це задум і здійснення власне людських інтересів з урахуванням існування інтересів багатьох інших людей. Політично діє той, хто бере участь у взаємодії інтересів, у протистоянні й узгодженні власних намірів з намірами інших людей. Політика – це антропологія, тобто людське сполучення високих прагнень та ідеалів із земними потребами і бажаннями їх реалізації» [6, с. 8–9].

Антропологічний підхід ураховує також багаторівневість і розмаїття форм політики: «політика – це все: і гранично широкі форми державної політики, і

гранично окремішні форми політики родинної» [6, с. 6]. Співбуття цих форм досягається багатомірністю самої людини та її надлишковістю відносно кожної з них окремо, що виявляється в розмаїтті інтересів людини. «Індивідуальні інтереси та конфлікти синтезуються в групові, родинні, партійні, народні, державні, загальнолюдські. У свою чергу, ці глобальні інтереси отримують свій шанс бути, лише втілюючись в індивідуальні. Проте у будь-якому разі політична дія пов'язана з реалізацією власне людських завдань і людським самоздійсненням. Тому буквально нічого людського (ненажерливості, пихи, егоїзму, святенництва, самовіддачі, альтруїзму тощо) політика не цурається» [6, с. 9].

Тож, як підвалини політики ми розглядаємо онтологічні характеристики соціального суб'єкта, діяльність якого, зрештою, і породжує феномен політики. За політикою стоїть не сублімація владних потенцій суб'єкта, а його онтологічна властивість – бути суб'єктом потреб [17]. Процес задоволення онтологічних потреб залучає соціального суб'єкта до мережі об'єктивних відносин, а отже, до мережі соціальних залежностей, формування якої і є політичною діяльністю суб'єкта, в якій реалізується його суб'єктність.

Як уже наголошувалося, антропологічний підхід, визначаючи всюдисущість політики, тим самим вказує на те, що в соціумі відсутнє специфічно політичне. На наш погляд, у найзагальнішому вигляді, *сутністю політичного є становлення соціальності, соціальність побутує через політичне*. Соціальна підвалина політики дає змогу зробити **висновок** про те, що соціальні відносини є політичні відносини, незалежно від того, постають суб'єктами цих відносин великі соціальні групи чи окремі індивіди, чи є приводом участь у владних структурах або ні. Однак соціальне не тотожне політичному: це об'єктивний зміст форм і способів комунікації соціальних суб'єктів; та інтегративна властивість, що виникає на інтерсуб'єктивно облаштованій просторовості екзистенціальних можливостей конкретного існування, характеризує як самих суб'єктів, так і особливості стосунків, що виникають між ними. Політичне ж – суб'єктивний зміст цієї взаємодії, і не тільки тому, що воно завжди характеризує теперішнє, а й насамперед тому, що це результат взаємодії соціальних суб'єктів, які реалізують свої цілі (у суб'єктах об'єктивне міститься в їхніх якісних параметрах). Соціальне і політичне як надіндивідуальні параметри інтерсуб'єктивності сплавляють в екзистенції суб'єкта об'єктивне і суб'єктивне в таку властивість, як суб'єктність – здатність реалізовувати свої можливості згідно з намірами і цілями.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Кузь О. М. Онтологічні засади політики / Т. Є. Гетало, О. М. Кузь // Вісн. Нац. юрид. акад. України. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Х. : Право, 2009. – № 1/2009. – С. 114–123.



2. Гаджиев К. С. Политическая философия : монография / К. С. Гаджиев. – М. : Экономика, 1999. – 606 с. – (Системные проблемы России).
3. Соловьев А. И. Три облика государства – три стратегии гражданского общества / А. И. Соловьев // Полис. – 1996. – № 6. – С. 29–38.
4. Большой толковый социологический словарь (Collins) : в 2 т. / пер. с англ. – М. : Вече, АСТ, 1999.
5. Ильин В. В. Политология : учеб. для вузов / В. В. Ильин. – М. : Кн. дом «Университет», 2000. – 544 с.
6. Психология–политика–технология / В. Б. Куликов, А. В. Тихомиров, А. И. Ложкин, И. В. Возилкин ; МВД РФ Урал. юрид. ин-т. – Екатеринбург : Изд-во УрЮИ, 2001. – 106 с.
7. Balandier G. Anthropologie politique / G. Balandier. – P. : PUF, 1967. – 237 p.
8. Balandier G. La Pouvoir sur sciences / G. Balandier. – P. : Baland, 1980. – 188 p.
9. Ансар П. Современная социология / П. Ансар // Социол. исслед. – 1995. – № 12. – С. 132–138; 1996. – № 8. – С. 111–119.
10. Кравченко И. И. Власть и общество / И. И. Кравченко // Власть: Очерки современной политической философии Запада / отв. ред. В. В. Мшвениерадзе. – М. : Наука, 1989. – С. 37–64.
11. Freund Julien. L'essence du politique / J. Freund. – P. : Sirey, 1965. – 764 p.
12. Муфф Ш. Политика и политическое / Ш. Муфф ; пер. И. И. Мюрберг // Политико-философский ежегодник. Вып. 1. / Рос. акад. наук, Ин-т философии ; отв. ред. И. К. Пантин. – М. : ИНФРА, 2008. – С. 88–102.
13. Муфф Ш. К агонистической модели демократии / Ш. Муфф ; пер. с англ. А. Смирнова // Логос. – 2004. – № 2 (42). – С. 180–197.
14. Шмитт К. Понятие политического / К. Шмитт // Вопр. социологии. – 1992. – Т. 1, № 1. – С. 37–45.
15. Freund Julien. Qu'est-ce que la politique? / J. Freund. – P. : Seuil. – 1965. – 187 p.
16. Эвола Ю. Люди и руины. Критика фашизма: взгляд справа / Ю. Эвола ; пер. с исп. В. В. Ванюшкиной. – М. : АСТ, АСТ МОСКВА, 2007. – 445 с.
17. Кузь О. М. Політична реальність як екзистенція соціальної суб'єктності / О. М. Кузь // Філософські перипетії. Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Сер.: філософія. – Х. : ХНУ, 2008. – № 792'2008. – С. 157–164.

## ПОЛИТИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ В ЕЕ АНТРОПО-ОНТОЛОГИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ

*Кузь О. Н., Жеребятникова И. В.*

*Исследованы феноменологический и дискурсивный модусы корреляции социального и политического. Антропо-онтологическое постижение политической реальности осуществляется через выявление соотношения социального и политического при помощи антропологического подхода к политике. Сделан вывод о том, что в социуме отсутствует специфически политическое; сущностью политического является становление социальности; социальность бытийствует через политическое.*

**Ключевые слова:** политика, политическое, политическая реальность, социальная реальность, социальность, субъект, субъектность.

## THE POLITICAL REALITY WITHIN ITS ANTHROPOLOGICAL-ONTOLOGICAL MEASUREMENT

Kuz O. N., Zhrebaytnikova I. V.

*The phenomenological and discursive mod of the social and political correlation is being investigated in this article. Anthropological-ontological comprehensions of the political reality is carried out through the correlation of social and political with the help of anthropological approach to political. The conclusion have been made that in the society is absent specific political. The essence of the political lies in the establishment of the sociality, sociality exists through political.*

**Key words:** policy, political, political reality, social reality, sociality, subject, subjectness.



УДК 321.001

В. П. Березинський, кандидат політичних наук, доцент

### ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФЛУКТУАЦІЙ В САМООРГАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

*Розкрито роль флуктуацій політичної системи в самоорганізаційних процесах її трансформації. Простежено еволюцію системи в зоні біфуркації під впливом малих руйнівних імпульсів, що надходять від нелінійного середовища.*

**Ключові слова:** політична система, самоорганізація, флуктуація, біфуркація, аттрактор.

**Актуальність проблеми.** Флуктуації є наріжним каменем у розумінні самоорганізації відкритих систем. Клас систем, здатних до самоорганізації, – це відкриті нелінійні системи. Відкритість системи означає наявність у ній джерел і стоків, обміну речовиною й енергією з навколишнім середовищем.

Відкритість системи необхідна, але недостатня умова для самоорганізації, тобто будь-яка система, що самоорганізується, відкрита, але не будь-яка відкрита система будує самоорганізовані структури. Все залежить від взаємної гри, змагання двох протилежних начал: яке створює структури, нарощує неоднорідності в суцільному середовищі і яке розсіює, розмиває такі неоднорідності.

Розсіююче начало у неоднорідній системі може пересилювати, переболювати роботу джерела, розмивати всі неоднорідності, які створені ним. У такому режимі структури не можуть виникати. З другого боку, і при повній

відсутності дисипації організація також виникнути не може. Тут дисипація розглядається як чинник «ввидання» зайвого. Дисипація у середовищі з нелінійними джерелами відіграє роль різця, яким скульптор поступово, але цілеспрямовано відтинає все зайве від кам'яної брили. Дисипативні процеси, розсіювання є по суті макроскопічною появою хаосу. Хаос на макрорівні є не чинником руйнування, а силою, що виводить на атрактор, тенденцію самоструктурування нелінійного середовища [5, с. 4].

Політична система за своїми характеристиками є типовою відкритою системою з нелінійним середовищем, у якій флуктуації виступають важливим чинником трансформації (змін) у ході її самоорганізації в зоні біфуркації (розгалуження шляху розвитку).

**Аналіз останніх джерел і публікацій.** Дану проблему, яку було порушено західними дослідниками у 1980-х роках для відкритих систем (Г. Хакен, І. Пригожин, І. Стенгерс та ін.), у контексті самоорганізаційних процесів політичної системи намагалися розв'язати такі вітчизняні дослідники, як В. Аршинов, В. Василькова, В. Бевзенко, С. Гомаюнов, К. Делокаров, І. Добронравова, І. Іонов, О. Князева, В. Костюк, С. Курдюмов, А. Кравець, С. Кримський, В. Кизима, М. Моїсєєв, А. Назаретян, С. Ставченко, В. Стьопін, О. Третьак, О. Тупиця, Ю. Яковець та ін.

**Метою** статті є виявлення трансформаційного потенціалу флуктуацій у самоорганізаційних процесах політичної системи.

**Виклад основного матеріалу.** Відкритість політичної системи та нелінійність її внутрішнього середовища зумовлюють високу чутливість її до різних зовнішніх і внутрішніх впливів. Такі впливи прийнято називати флуктуаціями – це спонтанні відхилення значень певних параметрів системи від своїх середніх значень, що описують рівновагу системи як найбільш імовірний стан її елементів. Стосовно політичної системи флуктуації – це практично всі явища і процеси, що провокують якісні метаморфози керівного параметра системи – політичної влади, порушуючи попередньо існуючу «рівновагу», усталений спосіб взаємозв'язку компонентів системи. Флуктуації можуть мати як внутрішню, так і зовнішню природу. В першому випадку вони пов'язані з перерозподілом владних повноважень між різними політичними суб'єктами, реорганізацією інституційної сфери, змінами в законодавстві, укладенням політичних угод, поширенням різноманітних ідей політичного характеру, буд-якими масовидними процесами, що відбуваються в суспільстві, тощо; у другому – спрямовані на отримання ресурсів, упровадження інновацій, збирання інформації.

На думку російського дослідника А. Венгерова, політика є найбільш сприятливим «полігоном» застосування синергетики, оскільки саме в політиці незначні з огляду на історичні масштаби «випадкові політичні акції (на-

приклад, витік інформації, загибель політичного лідера) приводять до потрясіння державних основ і навіть світопорядку» [3, с. 57–58].

Кожна з описаних можливостей може реалізуватися у викликаній флуктуаціями точці біфуркації, в якій система випробовує нестійкість. Точка (зона) біфуркації являє собою переломний, критичний момент у розвитку системи, в якому вона здійснює вибір шляху; інакше кажучи, це точка розгалуження варіантів розвитку. Просканувавши флуктуаційне тло, система вирішує, який тип розвитку обрати (яку флуктуацію закріпити). У точках біфуркації починається розгалуження можливих шляхів розвитку системи і тому важко прогнозувати, яким шляхом піде майбутній розвиток систем.

У принципі неможливо прогнозувати, який шлях прокладе біфуркація. Її результат визначається не передісторією системи, не оточуючим її середовищем, а тільки взаємодією більш-менш випадкових флуктуацій у хаосі критично нестабілізованих систем. Одна або декілька флуктуації, що розгойдують такі системи, раптово стають «центрами кристалізації». Ставши центром кристалізації, флуктуація швидко наростає і поширюється на всю систему. За дуже короткий час вона підкоряє собі динаміку системи. Новий порядок, що народжується при цьому «в утробі» хаосу, відбиває структурні та функціональні особливості тої флуктуації, що стала центром кристалізації.

Однією з найважливіших стадій нестійкості системи і сприйнятливості до малих впливів (флуктуацій) є точка (зона) біфуркації. У зв'язку з цим російський дослідник С. Курдюмов зазначає: «Людина, знаючи механізми самоорганізації, може свідомо ввести в середовище відповідну флуктуацію, – якщо можна так виразитися, уколоти середовище в потрібних місцях і тим самим спрямувати її рух. Свобода вибору є, але самий вибір обмежений можливостями об'єкта, оскільки об'єкт є не пасивним, інертним матеріалом, а володіє, якщо завгодно, власною “свободою”» [6].

По суті відмінною рисою талановитого політика (як само і політичного консультанта) є здатність побачити (або створити) критичний момент, коли зовсім малі дії зможуть принести значний результат. Елементарним прикладом може слугувати завершення передвиборної кампанії – її останні години, коли ефект останнього враження може виявитися вирішальним.

Флуктуація в зоні біфуркації не тільки може породити самоорганізацію сприятливої ситуації, а й підштовхнути систему до хаосу. Можливість подібного розвитку подій робить особливо насущним управлінський вплив у цей момент. З другого боку, саме в цей момент вплив може бути небезпечним як ніколи: будь-яка дія керуючої системи (в силу того, що в точці біфуркації найменша флуктуація може бути вирішальною і викликати стрибок на інший атрактор) здатна привести до хвилі нелінійних зворотних зв'язків у системі і спрямувати її на програваний атрактор або навіть зруйнувати.

У зоні біфуркації керування політичною ситуацією може відповідати таким вимогам:

1. Управлінський вплив повинен апелювати, резонувати до вирашного атрактора.

2. Він повинен здійснюватися вчасно. Те, що можливо сьогодні, не буде таким завтра, і це потрібно враховувати. Процеси згодом можуть вийти з-під контролю і викликати незворотні зміни.

3. При керуванні політичною ситуацією необхідно спиратися на політичних акторів, що відповідають соціальній групі, які забезпечать перехід на вирашний аттрактор, – вони відіграють роль ланки, ухопившись за яку можна витягнути весь ланцюг. Фаворитів також потрібно вибирати осмислено.

Флуктуації – це, як правило, випадкові рухи елементів системи на мікрорівні. Флуктуації можуть бути внутрішніми (внутрішньосистемними) і зовнішніми (мікробурювання середовища). Залежно від своєї сили флуктуації, що впливають на систему, можуть мати різні наслідки. Якщо флуктуації відкритої системи недостатньо сильні, система відповість на них виникненням сильних тенденцій повернення до старого стану, структури або поведінки. Якщо флуктуації дуже сильні, система може зруйнуватися. І, нарешті, третя можливість полягає у формуванні нової дисипативної структури і зміні стану, поведінки та / або складу системи.

На думку угорського дослідника Е. Ласло, в суспільстві біфуркація не обов'язково зумовлена грою випадку. Діячі, що створюють у суспільстві критичні ситуації, – мислячі істоти, люди. Якщо вони зможуть зрозуміти природу процесу, в якому їм відведено важливу роль, то перед ними відкриється можливість управляти цим процесом. Вони зможуть «зсередини» зміщувати в потрібний бік взаємодію флуктуації (які в несоціальних системах мають виключно випадковий характер). Вони зможуть створювати нові зразки життя, виробляти альтернативні варіанти поведінки, вводити доцільні інновації, створювати ефективні, такі, що враховують потреби навколишнього середовища, соціальні і політичні рухи. Коли сталі переконання і практика виявляються нефункціональними та застарівають, стає актуальним пошук більш функціональних і ефективних ідей.

Суспільство також час від часу переходить у хаотичний стан. Ідеться не про стан анархії, а про надчутливість – прелюдію зміни. Перебуваючи в хаотичному стані, суспільство стає чутливим до будь-якої слабкої флуктуації, до кожної нової ідеї, до кожного нового образу думки та дії. В остаточному підсумку хаос суспільства означає свободу людини – свободу змінювати структури та інститути, в яких люди проводять своє життя. Тягар минулого слабшає, і утворюється простір для індивідуальної творчості. Ні диктатори, армії та поліція, а цінності, що змінюються, і ідеали людей є тими метели-

ками, які змахами своїх крил визначають, яким шляхом розвиватиметься суспільство [7].

Самоорганізаційні процеси у відкритих системах найбільшу активність виявляють у зоні біфуркації, оскільки саме в цій зоні (точці) збільшується чутливість системи до малих, статистично незначущих збурювань – флуктуацій, які в період рівноваги (гомеостазу) майже непомітні для функціонування системи. У зоні біфуркації флуктуації відкривають можливість вплинути на подальшу долю системного цілого, яке до цієї критичної точки було байдуже до цих впливів і гасило їх через стійкість попереднього стану.

Аналізуючи подібні впливи, російський дослідник Л. Бевзенко звертає увагу на те, що найчастіше ця мала флуктуація визначається випадковістю, і в такий спосіб випадковість починає набувати доленосного для системи характеру [1, с. 65]. У принципі будь-який окремих елемент системи в точці біфуркації її життєдіяльності деяким своїм флуктуючим впливом може вплинути на подальше життя всієї системи.

Українська дослідниця Л. Бойко-Бойчук, аналізуючи політико-владну взаємодію у територіальних громадах, доходить висновку про те, що «процеси самоорганізації у територіальних громадах “запускаються” шляхом впливу на точки (центри) ініціації самоорганізації, через які громадськість залучається до спільного управління територіальними громадами» [2, с. 6].

Роль флуктуації в житті самоорганізованих систем дуже велика, що відрізняє їх від систем лінійних, які байдужі як до флуктуації, так і до випадковості. У зв'язку з цією обставиною західні дослідники І. Пригожин та І. Стенгерс пишуть: *«Флуктуація змушує систему обрати ту галузь, по якій буде відбуватися подальша еволюція системи. Перехід через точку біфуркації – такий же випадковий процес, як кидання монети... Флуктуація визначає глобальний результат еволюції системи. Замість того, аби залишатися малими виправленнями до середніх значень, флуктуація значно змінює середні значення. Ми пропонуємо назвати ситуацію, що виникає після впливу флуктуації на систему, порядком через флуктуацію»* [8, с. 162–163].

Причиною, дією якої є утворення нового цілого, може виступати множина когерентних флуктуацій або ж одна потужна флуктуація, що розвивається швидше за інші, та, характеризуючись значною амплітудою, охоплює велику кількість елементів системи і надає їхньому руху певного спрямування, забезпечуючи когерентність міжелементних взаємодій. Звідси обрання певного напрямку еволюції самоорганізованої системи є випадковим, оскільки визначається флуктуацією, але кожен випадково обраний шлях розвитку системи одночасно є і закономірним, оскільки визначається об'єктивно існуючим станом системи перед фазовим переходом. У зв'язку з цим українська до-

слідниця І. Добронравова констатує: «Випадковість виявляється доповненням необхідності, причому ця необхідність за будь-якого варіанту вибору має свою підставу та умови реалізації, а крім того й значущість флуктуації, і сама ситуація вибору об'єктивно обґрунтована» [4, с. 106].

Здатність випадкової флуктуації розростатися в нову системну визначеність, новий системний порядок реалізує механізм позитивного зворотного зв'язку, сутність якого полягає в резонансному розростанні малого у велике, перетворенні натяку на зрілу стійку реальність – атрактивну структуру [1, с. 65]. Остання (від англ. *attract* – притягувати) покликана «притягувати» самоорганізаційні процеси системи до тих зразків упорядкування, концентрованим описом яких вони слугують. Л. Бевзенко вважає, що атрактивні структури є «локальні зони підвищеної соціальної впорядкованості». Механізми такої локалізації набувають переважно культурного характеру, тому «в атрактивній структурі завжди з незмінністю наявні ознаки більш чи менш стійкого субкультурного утворення» [1, с. 227].

І. Пригожин постійно вказує на те, що випадковість, окремі малі флуктуації можуть відігравати істотну, визначальну для системи роль поблизу моментів біфуркації. У такому разі для визначення місця випадковості в картині світу ми повинні «чекати» на ці моменти біфуркації. Необхідною умовою є розвиток процесу із загостренням, в основі механізму якого лежить нелінійний позитивний зворотний зв'язок. Не будь-яка випадковість істотна й однакова за наслідками для величезного класу завдань про структурну нестійкість або резонансний вплив.

І. Пригожин називає нестійкістю стан системи поблизу точки біфуркації, коли система здійснює «вибір» подальшого шляху розвитку. За його словами, флуктуації являють собою механізми, що «запускають» нестійкості. Ми ж говоримо про нестійкість іншого роду. Світ нестійкий скоріше не тому, що в момент біфуркації відкриваються різні шляхи розвитку. Поблизу біфуркації випадковість, дійсно, відіграє вирішальну роль, але це тільки один бік нестійкості (чутливості процесів до малих флуктуацій). Під нестійкістю ми розуміємо головним чином режими надшвидкого наростання, розвиток процесів з нелінійним позитивним зворотним зв'язком. Нестійкість – це імовірнісний характер розпаду складноорганізованих структур поблизу моменту загострення.

У процесах самоорганізації відкритих нелінійних систем виявляється двоїста, амбівалентна природа хаосу. Він виступає як дволикий Янус. Хаос руйнівний (складні системи в різних станах можуть бути чутливі до малих хаотичних флуктуацій на макрорівні). І в той же час хаос конструктивний, творчий (сам хаос може бути захистом від хаосу: механізмом виведення на

структури-атрактори еволюції, механізмом узгодження темпів еволюції при об'єднанні простих структур у складні, а також механізмом перемикавання, зміни різних режимів розвитку системи). Хаос конструктивний через свою руйнівність і завдяки їй, руйнівний на базі конструктивності і через неї. Руйнуючи, він будує, а будуючи, приводить до руйнування.

І. Пригожин неодноразово підкреслював, що режими руху перемикаються, шляхи еволюції реальних систем біфуркують, багаторазово гілкуються, у моменти біфуркації відіграє роль випадковість, і внаслідок цього світ стає загадковим, непередбаченим, неконтрольованим. У певному сенсі справа виявляється дійсно так. Проте реальним нелінійним системам притаманна наявність поля шляхів розвитку для відкритих нелінійних середовищ, спектра структур, порушуваних різною топологією початкових впливів на середовище.

Випадковість, малі флуктуації дійсно можуть збити, відкинути з обраного шляху, привести до складних блукань полем розвитку. Але на спрощених математичних моделях можна бачити все поле шляхів розвитку. Всі можливі шляхи відкриваються як би із пташиного польоту. Тоді стає ясным, що шляхи еволюції, які гілкуються, обмежені. Звичайно якщо працює випадковість, то мають місце блукання, але не які завгодно, а в рамках цілком певного, детермінованого поля можливостей.

У політичній системі як умови самоорганізації можна виокремити такі: спільне бачення суб'єктами політики бажаного майбутнього, наявність партнерських стосунків та налагоджених комунікацій між ними, їх взаємопосилення, наявність чіткого атрактора (який утворює навколо себе зону притягання), креативність або співтворчість взаємодіючих суб'єктів політики, наявність лідерів, односпрямованість і одночасність зусиль учасників громадсько-політичного діалогу в розв'язанні певної проблеми [2, с. 6].

**Висновки.** Флуктуації політичної системи як чинник її трансформації (зміни) провокують утрату внутрішньої когерентності розвитку структурних елементів політичної системи. У зв'язку з цим відбувається структурно-функціональна диференціація елементів системи – посилення взаємодії різнорівневних груп однорідних елементів (інтеграція) та одночасне послаблення взаємодії різнорідних елементів у межах окремих підсистем. Унаслідок цього в структурі політичної системи з'являються певні «новоутворення», спроможні виступати носіями системної якості іншого порядку. Отже, структура політичної системи на певний час (на період, коли вона знаходиться в зоні біфуркації) надзвичайно ускладнюється – разом з існуючим компонентно-елементним набором політична система містить також низку потенційних (готових до актуалізації) структур. Відповідно змінюються і кількість та стійкість можливих станів рівноваги системи.



Переходячи у новий стаціонарний стан (тобто трансформуючись), політична система зазнає різноманітних малих впливів (тобто вона посилено флюктує), причому в ситуації біфуркації флюктуації вже не є відхиленнями від певних середніх значень параметрів, що описують рівновагу системи (оскільки біфуркація за своєю сутністю не містить ні «середніх значень», ні «рівноваги»), а постають як чинники порядкуутворення, здійснюючи випадковий вибір між рівноймовірними варіантами структурної самоорганізації політичної системи.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация / Л. Д. Бевзенко. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2002. – 436 с.
2. Бойко-Бойчук Л. В. Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні): дис. ... канд. політ. наук спец.: 23.00.01 / Л. В. Бойко-Бойчук; Ін-т політ. і етнонац. досл. ім. І. Ф. Кураса НАНУ. – К., 2006. – 22 с.
3. Венгеров А. Б. Синергетика и политика / А. Б. Венгеров // Обществ. науки и современность. – 1993. – № 4. – С. 55–69.
4. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. – К.: Лыбидь, 1990. – 152 с.
5. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопр. философии. – 1992. – № 12. – С. 3–20.
6. Курдюмов С. П. Комментарий к статье И. Пригожина «Философия неустойчивости» [Электронный ресурс] / С. П. Курдюмов. – Режим доступа: <http://www.ibmhm.sk.ru/vivovoco/VV/papers/nature/nonstab.htm>
7. Ласло Э. Век бифуркации. Постигание изменяющегося мира [Электронный ресурс] / Э. Ласло ; пер. с венг. – Режим доступа: <http://spkurdymov.narod.ru/laslo77.htm>
8. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.

## ТРАНСФОРМАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ФЛУКТУАЦИЙ В САМООРГАНИЗАЦИОННЫХ ПРОЦЕССАХ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

*Березинский В. П.*

*Раскрыта роль флуктуаций политической системы в самоорганизационных процессах ее трансформации. Прослежена эволюция системы в зоне бифуркации под воздействием малых разрушительных импульсов, которые исходят из нелинейной среды.*

**Ключевые слова:** политическая система, самоорганизация, флуктуация, бифуркация, аттрактор.

## TRANSFORMATIONAL POTENTIAL OF FLUCTUATIONS IN THE SELF-ORGANIZATION PROCESSES OF THE POLITICAL SYSTEM

*Berezinsky V. P.*

*This article addresses the role of fluctuations in the political system self-organization process of its transformation, traces the evolution of the system in the zone of bifurcation under the influence of small destructive impulses that come from the nonlinear medium.*

**Key words:** *the political system, self-organization, fluctuation, bifurcation, attractor.*



УДК 323.2(477)

*О. М. Сахань*, кандидат соціологічних наук, доцент

### РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ ЯК ЧИННИК ЗАПОБІГАННЯ КОНФЛІКТНОСТІ В СУСПІЛЬСТВІ

*Присвячено проблемі реалізації адміністративної реформи, що спрямована на комплексну перебудову існуючої в Україні системи державного управління. Проаналізовано результати реформістських заходів та їх роль у подоланні конфліктогенних процесів у суспільстві.*

**Ключові слова:** *адміністративна реформа, реформування суспільства, соціальна напруженість, конфліктність у суспільстві.*

**Актуальність проблеми.** У сучасних умовах політичної та економічної нестабільності в нашій країні, які супроводжуються високим рівнем соціальної напруженості та конфліктності у різних сферах суспільного життя, особливого значення набувають формування нової системи державного управління, подолання її внутрішньої суперечливості, незавершеності, громіздкості і відірваності від людей. Комплексна перебудова існуючої в Україні системи державного управління можлива завдяки проведенню відповідних реформістських заходів, серед яких чільне місце посідає адміністративна реформа. Її реалізація передбачає організацію узгоджених між собою заходів, спрямованих на суттєве підвищення рівня керованості суспільно важливими процесами шляхом оптимізації структурної побудови та діяльності системи органів виконавчої влади, перетворення їх із пасивних виконавців законодав-

чих та інших нормативно-правових актів у злагоджений та ефективний політичний механізм вироблення і реалізації державної політики, прискорення економічних і соціальних реформ.

Реформування державного управління має бути органічно вбудованим у процеси суспільних перетворень, спрямованих на прогресивний розвиток та подолання конфліктогенних процесів у суспільстві. Тому питання раціонального та високопрофесійного адміністрування, ефективної організації владної вертикалі, практичної реалізації державних соціальних програм для попередження конфліктності в суспільстві та наближення влади до людей набуває особливої актуальності для сучасної України.

Враховуючи нагальну потребу питання щодо реформування системи державного управління, авторка статті ставить за *мету* розглянути особливості і можливі наслідки проведення адміністративної реформи в Україні, спрямовані серед іншого на подолання соціальної напруженості та конфліктності в суспільстві.

**Аналіз останніх джерел і публікацій.** Питання щодо потреби адміністративної реформи ставилися науковцями та політиками з часів проголошення незалежності України. Проте більшої значущості ця проблема набула після вступу України до Ради Європи в листопаді 1995 р. До того часу країни Центрально-Східної Європи вже досягли певних успіхів в проведенні адміністративних реформ, що було значною мірою зумовлено чітким розумінням реформ не як самодостатнього процесу, а як забезпечувальної діяльності зі створення адміністративної системи, що спроможна здійснити весь комплекс необхідних суспільних перетворень для досягнення стратегічної мети – вступу до ЄС [1, с. 5–10]. В Україні ж будь-які ініціативи держави в реформуванні суспільства в поєднанні частіше за все з деструктивним характером політики, яку проводить влада, виступили головною причиною високої конфліктності суспільства. Конфліктогенними виявилися такі напрямки політики реформ, як фінансова стабілізація, політика у сфері правопорядку, прибутків і в цілому в сфері праці, заробітної плати, пенсійна, податкова, мовна та ін. Це зумовило наявність в останнє десятиліття не тільки у вітчизняній, а й у зарубіжній науці дискусійних, проблемних питань стосовно здійснення адміністративної реформи.

Спектр проблемних питань щодо адміністративного реформування, досліджуваних науковцями, досить широкий. Це, зокрема, розроблення вихідних засад, пов'язаних із здійсненням адміністративної реформи (В. Авер'янов, О. Андрійко, Ю. Барабаш, Ю. Битяк, В. Бакуменко, Р. Войтович, З. Гладун, Я. Гонцяж, Р. Калюжний, Ю. Кальниш, І. Козюра, І. Коліушко, В. Костицький, М. Лесечко, І. Надольний, О. Оболенський, Н. Плахотнюк, М. Пухтинський, В. Развадовський, В. Ребало, Г. Ситник, В. Цветков, В. Яцуба та ін.); питань

ня практичної реалізації адміністративної реформи, в тому числі проблеми системи державного управління та вдосконалення діяльності державної влади (А. Гальчинський, В. Геєц, Н. Гончарук, М. Лахижи, В. Мартиненко, Н. Нижник); проблеми регіонального управління в сфері надання адміністративних послуг та окремих напрямів державного управління (О. Баранов, П. Ворона, В. Голуб, Н. Діденко, Ю. Куц, М. Латинін, С. Серьогін, Ю. Шаров); порівняльний аналіз адміністративних реформ зарубіжних країн та проблеми децентралізації (І. Василенко, М. Воронов, І. Грицяк, А. Лелеченко, В. Лемак, Л. Сморгунів); історичні та філософські засади розуміння, адаптації і прогнозування процесів глобалізації в контексті їх впливу на адміністративну реформу та систему державного управління загалом (О. Білорус, В. Воротін, Р. Войтович, С. Маруняк, І. Надольний, Н. Симонія, Г. Ситник); інноваційні соціальні технології державного управління, сутності, тенденцій, наслідків глобалізації та її впливу на систему державного управління, національні політичні інститути, державний суверенітет (Р. Джейн, В. Іванов, Дж. Олсен, Дж. Сорос, Дж. Стігліц, А. Уткін).

Теоретичні дослідження вчених доповнили розробки українських політиків і державних діячів з цього питання, зокрема, Р. Безсмертного, О. Дьоміна, Ю. Єханурова, С. Ківалова, Є. Кушнарьова, Л. Кучми, В. Литвина, В. Медведчука, В. Пустовойтенка, В. Семиноженка, В. Симоненка, В. Ющенко та ін.

Отже, основна частина робіт вітчизняних та зарубіжних авторів має переважно загальнотеоретичний характер або присвячена вирішенню окремих аспектів проблеми реформування державного управління. Водночас у працях дослідників не приділяється належна увага особливостям організації та проведення адміністративної реформи в Україні у системі державного управління та органів виконавчої влади, її наслідків як чинника запобігання конфліктності в суспільстві, що вимагає узагальнення і розроблення комплексу необхідних заходів, які можуть застосовуватися в процесі перетворень. Незважаючи на досить значну кількість наукових досліджень, зазначені питання не втрачають своєї актуальності і потребують постійної уваги.

**Виклад основного матеріалу.** З часів проголошення незалежності України керівництво країни лише декларувало позиції щодо створення системи ефективного управління для надання максимальної кількості якісних управлінських послуг та необхідності подолання корупції в органах державного управління [2], упевнюючи громадян країни в тому, що це дозволить забезпечити демократизацію та прозорість управлінських структур, поставивши в центр уваги людину, її інтереси та потреби.

Після ухвалення Концепції адміністративної реформи (липень 1998 р.) процес реорганізації системи державного управління загальмувався на роки.

Не було розроблено Програму здійснення адміністративної реформи, не визначено джерела і обсяги її фінансування. Залишалися нерозв'язаними проблеми реального забезпечення прав і свобод людини і громадянина; оптимізації загальнодержавного управління; децентралізації та розвитку місцевого самоврядування з делегуванням значних повноважень регіонам; створення сучасної системи підготування та перепідготування управлінських кадрів; зменшення кількості чиновницько-бюрократичних ланок, що має сприяти якіснішому наданню адміністративних та управлінських послуг, а також ефективному розподілу фінансових ресурсів на місцях; стимулювання розвитку регіональної соціальної інфраструктури (лікарні, школи, садочки тощо).

Реформування системи державного управління, яке передбачене Концепцією адміністративної реформи, на думку фахівців, стосується здебільшого верхніх ешелонів влади [3]. Частково це можна пояснити традиційним «адміністративістським» підходом до всіх владних інституцій, які в радянські часи вважалися суто державними. А це є суттєвим недоліком, бо унеможливорює максимально наблизити владу до народу. Для реорганізації системи органів виконавчої влади важливим є і реорганізація адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування, оскільки це впливає на структуру, визначення ланок органів виконавчої влади, а також їх взаємодії з місцевим самоврядуванням. Регіональні і муніципальні аспекти концепції не конкретизувалися, а муніципальна реформа вважалася окремою складовою, продовженням адміністративної реформи. Доцільніше було б із самого початку вирішити питання поєднання процесу адміністративної реформи і реформи адміністративно-територіального устрою.

Тільки в грудні 2010 р. Президент України В. Янукович, зазначаючи актуальність питання щодо впорядкування системи влади в Україні, дав черговий старт першому етапу адміністративної реформи, спрямованому на боротьбу з бюрократією та економію державних коштів. Глава держави підкреслив, що успіх адміністративної реформи залежить від вдало визначених шляхів діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та підприємств при здійсненні делегованих державних функцій. Тому під час її проведення враховуватиметься точка зору місцевого самоврядування і місцевих адміністрацій, що є досить важливим для отримання очікуваного ефекту від впровадження реформ [4]. Передбачалося, що усі надлишкові функції та повноваження держави мали бути скасовані, а ті функції, що залишилися – перерозподілені між різними типами органів влади. При цьому запроваджуючи адміністративну реформу, влада наголосила на тому, що виходитиме з інтересів не чиновників, а звичайних громадян.

Проте після 2 лютого 2011 р., коли до парламенту потрапили президентські законопроекти «Про центральні органи виконавчої влади» (№ 8055) та

зміни до Закону «Про Кабінет Міністрів України» (№ 8056), за твердженням деяких фахівців, стало зрозуміло, що більшість ініціатив прямо повертають систему державного управління в Україні до практик радянського та пострадянського типів, тобто влада обрала шлях на фактичну руйнацію виконавчої влади та знищення крихітних еволюційних досягнень у нашому механізмі врядування [5]. Наприклад, президент пропонує на законодавчому рівні закріпити за собою повноваження: щодо призначення і звільнення заступників міністрів та керівників інших центральних органів виконавчої влади (далі – ЦОВВ), затвердження положень про ЦОВВ, давання обов’язкових до виконання «доручень президента» будь-якому органу виконавчої влади [6], тобто усних і письмових вказівок від його імені будь-кому у виконавчій владі, які до останніх років унеможливлювали будь-яке стратегічне планування в роботі виконавчої влади та планомірну роботу міністерств. Адже саме ці позаправові вказівки виконуються в першу чергу, на шкоду будь-якій іншій роботі, а їхній зміст абсолютно непрозорий та непідконтрольний для суспільства. І часто саме через ці «доручення» лобіюються приватні інтереси.

Усе це порушує Конституцію та інші закони України, оскільки глава держави відповідно до приписів Основного Закону та неодноразових тлумачень Конституційного Суду України не може «взяти» собі ці повноваження в інший спосіб. Отже, кінцева мета адміністративної реформи щодо значного підвищення ефективності державного управління та зниження рівня корупції в органах державної влади на всіх щаблях, конкурентоспроможність держави і навіть її шанси на виживання опинилися під загрозою.

Несистемний підхід та ігнорування потенційних ризикоутворюючих чинників, відверто деструктивна політика влади за багатьма напрямками життєдіяльності суспільства на першому етапі реформування спричинили кризовий стан соціально-економічних інститутів суспільства. Адміністративні структури та процедури не відповідають потребам суспільства, не сприяють здійсненню соціально-економічних реформ, про що свідчить погіршення соціально-економічної ситуації в державі: скорочення обсягів виробництва, невідповідність попиту і пропозиції на ринку праці; безробіття; обвальне падіння виробництва товарів та погіршення послуг, у тому числі медичних; нижчі за прожитковий мінімум доходи значної частини населення; підвищення цін на житлово-комунальні послуги, продукти харчування та предмети першої необхідності; втрата заощаджень населення; низький рівень життя народу і як наслідок – значне скорочення середньої тривалості життя, зменшення населення країни. Безнадійність, безвір’я, приреченість, соціальна депресія стають найбільш поширеними характеристиками суспільної свідомості більшості соціальних груп і прошарків населення. Очікування позитив-

них змін, що затяглися, замінюються розумінням необхідності пошуку оптимальних шляхів виживання, пристосування до наявної ситуації.

Природно, що громадяни не задоволені малою ефективністю уряду та органів виконавчої влади, низькою якістю управлінських послуг, повільністю та нерівномірністю перетворень. Результатом таких україн негативних тенденцій є втрата довіри до органів державної влади, а для Української держави в цілому – втрата позитивного іміджу як серед своїх громадян, так і в світі. Такий стан у системі органів виконавчої влади створює обстановку невизначеності, невпевненості, дезорганізує її роботу, є чинником політичної нестабільності та може стати детонатором серйозного соціально-політичного конфлікту.

Зміни, що покликані зробити владу більш прозорою, ефективною та дешевшою для суспільства, запропоновано розпочати із скорочення більш як 50 % державних службовців, оскільки за останні декілька років штат чиновників в Україні збільшився на 30 тис., а видатки на утримання органів виконавчої влади в загальному обсязі Державного бюджету України збільшилися з 1,5 до 3,8 %. На тисячу населення у нас майже вдвічі більше чиновників, ніж у будь-якій країні ЄС. В українському уряді була найбільша кількість міністрів у Європі – 29. При цьому міністерства не змогли виробити і реалізувати ефективну політику, аби зменшити масштаби тіньової економіки, запобігти погіршенню стандартів у сферах охорони здоров'я та освіти, збільшенню нерівності у розвитку регіонів і зuboжінню значної частини населення. Поки «ручне управління» державою не припиниться, державна служба залишатиметься неефективною, бо вона ще не повністю трансформована в інституцію, що забезпечує реалізацію державної політики.

За підрахунками фахівців, реформування системи влади в Україні дозволить отримати понад 1 млрд гривень економії на утримання органів державної влади.

На сьогодні в рамках адміністративної реформи вдалося впорядкувати функції деяких міністерств і відомств, прибрати їх дублювання, відбулося скорочення штатів, а саме: в грудні 2010 р. без посад у новому уряді було залишено дев'ять міністрів; перепризначено 10 членів Кабінету Міністрів України. Наприклад, замість реорганізованого Міністерства економіки України було створено Міністерство економічного розвитку і торгівлі України; Міністерство транспорту та зв'язку України було реорганізовано в Міністерство інфраструктури України, Державну автотранспортну службу України, Державну авіаційну службу України, Державну службу зв'язку України, Державну службу морського і річкового транспорту України і т.д. 111 органів центральної виконавчої влади реорганізовано на 74. Причому із 69 контрольних органів залишилися 11. Апарати центральних органів влади скорочено більш ніж на 17 %. Було 26 354 особи, стало – 21 173 [7].

Крім того, на 20 % скорочено центральний апарат Державної податкової служби України, однак загальна чисельність співробітників податкової зменшилася лише на 11 % замість необхідних 30 %. Раніше в центральному апараті було 35 департаментів, нині їх залишилося 22, а за рахунок оптимізації структури скоротилися дублюючі функції і були об'єднані ті, які перетиналися між департаментами. Також було скорочено 81 податкову інспекцію у регіонах – їх залишилося 387. Що ж стосується обласних апаратів, то тут скорочення пройшли по максимуму – на 30 %. Загальна чисельність штату ДПСУ зменшилася з 62 тис. (до Указу президента про скорочення держапарату на 30 % в рамках адмінреформи) до 55 тис. співробітників, з яких 3 тис. працюють у Центральному офісі по роботі з великими платниками. На черзі територіальні органи виконавчої влади. Чиновники самі визнають, що десятиліттями виконують абсолютно нікому не потрібну роботу. Виходячи з цього, було змодельовано кожен територіальний орган влади в оптимальній чисельності та структурі. Визначено й ті, які мають бути взагалі ліквідовані. Всього по територіальних органах буде в середньому скорочено 24 % працівників. Із 157 142 осіб залишаться 134 389.

Згідно з указами Президента України «Про питання Адміністрації Президента» і «Про питання апарату РНБО» змінено і оптимізовано структуру цих інституцій. Сумарно скорочено штат з 740 до 604 осіб.

Проте не можна не враховувати, що руйнація одних структур обов'язково передбачає період «невизначеності», який передує появі і розвитку нового порядку, а ефективність реформ визначається співвідношенням отриманого результату та затраченими ресурсами для досягнення поставленої мети реформи. Тому в процесі реформування ефективність здійснюваних реформ необхідно постійно контролювати та аналізувати витрати з метою отримання об'єктивних відомостей про витрачені ресурси. Це і внутрішній контроль, заснований на принципах ієрархії; і контроль з боку фінансових установ за видатками в процесі здійснення реформ; і контроль з боку судової влади з метою забезпечення відкритості, створення рівних умов для учасників перетворень, запобігання корупції та посилення відповідальності; і громадський контроль з використанням елементів оцінювання результативності реформи на підставі опитування клієнтів та інші заходи [8, с. 337].

Реорганізація центральних та реформування місцевих органів влади – це лише перші етапи адміністративної реформи спрямовані на скорочення бюрократичного апарату, підвищення дисципліни і якості послуг державної служби. Однак негативною стороною цих перетворень є те, що в умовах високого рівня безробіття в Україні масове скорочення висококваліфікованих управлінських кадрів посилює напруженість і конфліктність у суспільстві та призводить до дисфункціонального розвитку в усіх сферах життєдіяльності



країни. Десятки тисяч звільнених людей треба працевлаштувати, постає запитання: за рахунок кого, випускників вишів або досвідчених, працюючих десятки років у своїх структурах фахівців? І чи справдяться очікування президента щодо оздоровлення державного апарату, підняття його ефективності незалежно від персоналій, які очолюють те чи інше міністерство, агентство, службу або інспекцію, позбавивши його від чинників, що породжували корупцію, зловживання, неефективність? Та чи всі ті, хто залишився у владних інституціях, «чесні та порядні чиновники, з людяним ставленням до громадян», як сподівається президент?

Адміністративна реформа мала вставити у перебудовану систему управління серйозні та системні запобіжники проти корупції. Ситуація, коли одна й та сама людина чи орган і надає послуги і контролює якість їх надання, стала б неможливою. Проте найбільшою серед можливих загроз експерти вважають ймовірність зростання зловживань владою та створення сприятливих умов для розвитку корупції на місцях у результаті збільшення повноважень на місцевому рівні [9]. Так, нова редакція Закону України від 2 грудня 2010 р. за № 2591-17 «Про Кабінет Міністрів України» підвищує повноваження Президента України щодо призначення Прем'єр-міністра та членів уряду. Міністри навіть щодо своїх заступників мають тільки право на «пропозицію» до прем'єр-міністра, а при звільненні цих заступників президент узагалі керується лише власним розсудом. Навіть прем'єр-міністра позбавляють права ініціювати зміни у складі Кабінету Міністрів. Віце-прем'єр-міністри тепер мають власні міністерства, однак ліквідовано урядові комітети, які вважалися одним з небагатьох досягнень нашої держави у наближенні процедури підготування та ухвалення рішень урядом до рівня демократичних європейських країн. Адже саме на рівні урядових комітетів була можливість реального обговорення проектів рішень членами уряду (та іншими вищими посадовцями), зменшення корупційних можливостей протягувань «термінових» урядових актів на засідання Кабінету Міністрів без обговорення. Зменшення публічності та колегіальності в роботі уряду, погіршення міжміністерської координації є кроком назад.

Нарешті, змінюючи ієрархічну структуру, державні органи залишалися у системі управління, яка у попередні роки довела свою неспроможність щодо впровадження та підтримання реформувальних – лібералізація управління не стала вимогою та справою ініціаторів реформувальних. Профільні законопроекти, що надходять до парламенту, після пошуку внутрішньоурядових компромісів значно втрачають у своєму реформаторському потенціалі. Прихована боротьба за повноваження та функції, що відбувається під час переписування положень центральних органів виконавчої влади, не знаходить свого завершення та безкінечно затягує процес. Держава не забезпечила правової під-

тримки для здійснення реформ, більш того, навіть виконання тих законів, які сама приймає. Це свідчить про некерованість державних органів. Правова нестабільність виражається не тільки у відсутності окремих законів або інших нормативних актів, а в їхньому незадовільному виконанні, їх періодичному коректуванні та змінах. Фактично єдині наслідки реформи сьогодні – це зменшення кількісного складу Кабінету Міністрів та збільшення міністерств та повноважень у руках Президента України, що дуже далеко від задекларованого збільшення ефективності «вже сьогодні».

Тому успішне проведення адміністративної реформи прямо залежить від проведення політичної реформи, спрямованої на збалансування владних повноважень Президента України, законодавчої та виконавчої гілок влади, запровадження ефективних важелів стримування та противаг у відносинах між ними, подальший розвиток парламентаризму, формування уряду парламентською більшістю. Будь-які кроки адміністративної реформи мають проводитися комплексно та узгоджено з реформуванням місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою, економіки, соціальної сфери тощо і відповідати інтересам людей, місцевої громади, регіонів, національного господарства

**Висновки.** Подолання соціальної напруженості та конфліктності суспільстві можливе серед іншого завдяки проведенню адміністративної реформи, спрямованої на підвищення ефективності державного управління та суттєве зменшення використання коштів державного бюджету на утримання державного апарату в комплексі з реформуванням інших галузей життєдіяльності суспільства. Саме побудова системи державного управління із чітким розподілом повноважень та відповідальності, оптимізованою за змістом і переліком державних функцій, кількістю державних службовців, пріоритетом діяльності якої буде реалізація національних інтересів та наближення до потреб і запитів людей, сприятиме зменшенню рівня соціальної напруженості та конфліктності у різних сферах суспільного життя в країні та становленню України як всебічно розвиненої, правової, конкурентоспроможної держави, впливового суб'єкта міжнародних відносин з високим рівнем добробуту населення.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Гонцяж Я. Адміністративна реформа: нездійснені мрії та втрачені можливості / Я. Гонцяж, Н. Гнидюк. – К. : Міленіум, 2002. – 136 с.
2. Указ Президента України «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні» від 22 серпня 1998 р. № 810; Указ Президента України «Про першочергові заходи з проведення в Україні адміністративної реформи» від 20 листопада 1998 р. № 1284/98; Указ Президента України «Про стратегію рефор-

мування системи державної служби в Україні» від 14 квітня 2000 р., № 599/2000; Указ Президента України «Про концепцію розвитку законодавства про державну службу в Україні» від 20 лютого 2006 р. № 140; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади» від 15 лютого 2006 р. № 90.

3. Авер'янов В. Б. Проблеми науково-теоретичного забезпечення адміністративної реформи / В. Б. Авер'янов // Правова держава: щорічник наук. праць. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – Вип. 13. – С. 234–240; Авер'янов В. Б. Українське адміністративне право на етапі реформування: питання нової доктрини / В. Б. Авер'янов // Укр. право. – 2005. – № 1. – С. 185–200; Андрійко О. Ф. Адміністративна реформа і державний контроль у системі органів виконавчої влади / О. Ф. Андрійко // Правова держава : щорічник наук. праць. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – Вип. 12. – С. 300–307; Андрійко О. Ф. Деякі проблеми адміністративної реформи в Україні / О. Ф. Андрійко // Правова держава : щорічник наук. праць. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2002. – Вип. 13. – С. 284–289; Гонцяж Я. Адміністративна реформа: нездійснені мрії та втрачені можливості / Я. Гонцяж, Н. Гнидюк. – К. : Міленіум, 2002. – 136 с.
4. Янукович В. Україна готується до реалізації адміністративної реформи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.zhvaniya.com/ua/news/22588/](http://www.zhvaniya.com/ua/news/22588/).
5. Тимошук В. Адміністративна реформа, або Назад в СРСР / В. Тимошук, І. Коліушко // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 5. – 11 лют.
6. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 09 грудня 2010 р. № 1085/2010.
7. Лавринович відзвітував про скорочення держслужбовців та відомства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/35185>
8. Wollman H. Kontrolle in Politik und Verwaltung: Evaluation, Controlling und Wissensnutzung / K. Schubert / N.C. (Hrsg.) Bandelow. Lehrbuch der Politikfeldanalyse. – München; Wien: Oldenbourg. – S.335–360 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [politanaliz.ru/articleprint\\_261.html](http://politanaliz.ru/articleprint_261.html).
9. Сокирка Ю. Адміністративна реформа в Україні: експертні оцінки / Ю. Сокирка, Л. Сकोчиляс, О. Шиманова, А. Романюк. – Львів : ЦПД, 2009. – 28 с.

## РЕФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ КАК ФАКТОР ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ КОНФЛИКТНОСТИ В ОБЩЕСТВЕ

Сахань Е. Н.

*Посвящено проблеме реализации административной реформы, которая направлена на комплексную перестройку существующей в Украине системы государственного управления. Проанализированы результаты реформаторских мероприятий и их роль в преодолении конфликтогенных процессов в обществе.*

**Ключевые слова:** административная реформа, реформирование общества, социальная напряженность, конфликтность в обществе.

## THE REFORMING OF THE SYSTEM OF STATE GOVERNANCE IN UKRAINE AS A FACTOR PREVENTION OF THE CONFLICTS IN A SOCIETY

*Sakhan' O. M.*

*The article deals with the implementation of the administrative reform that aims at a comprehensive restructuring existing system of public administration of Ukraine's. Analyzed the results of reform measures and their role in addressing conflict processes in society.*

**Key words:** administrative reform, reform of society, social tension, conflicts in society.



УДК 930.2:32-027.21:316.46

*Ю. А. Пащенко, аспірантка*

### ІСТОРИЧНЕ СТАНОВЛЕННЯ ФЕНОМЕНА «ІМІДЖ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА»

*Досліджено історію становлення феномена «імідж політичного лідера». Визначено сутність поняття «політичний імідж», а також його основні функції. Розглянуто деякі історичні етапи у формуванні іміджу як наукової категорії. Докладно вивчено іміджі, які існували у різні історичні епохи. Придільно увагу найбільш дієвим та яскравим образам політичних лідерів.*

**Ключові слова:** імідж, політичний лідер, образ політичного лідера, ідеальні характеристики, функції іміджу, суспільна свідомість, політичний гравець.

**Актуальність проблеми** зумовлена необхідністю виявлення основних історичних етапів у розвитку феномена «імідж». Аби на сучасному етапі розвитку науки вивчати категорію «імідж», необхідно зануритися в історичне коріння цього предмета дослідження. Важливим постає питання зародження та розвитку напрямку дослідження, в якому головними виступають образи та авторитет особистості, адже з давніх часів у кожного правителя було сформовано авторитетний образ, який використовувався у комунікації з підлеглими, лідерами інших держав, а також зі своїм народом. Політичний лідер – це обличчя країни, яке представляє її на світовій арені. На нашу думку, чи не одним із головних чинників успіху та визнання держави світовим співтовариством можна вважати імідж політичного лідера. Звісно, великий вплив на успішність лідера справляють його вродженні та штучно сконструйовані якості як цілісної та гармонійної особистості.

**Аналіз останніх джерел і публікацій.** Проблеми іміджу політичного лідера під різними кутами зору розглядали класики політичної думки Платон, Арістотель, Н. Макіавеллі, З. Фрейд, М. Вебер, Г. Лебон, Е. Вятр, Д. Істон, С. Хантінгтон.

Провідними фахівцями з формування іміджу вважаються американські науковці Дж. Наполітан, Мет Різ, Тоні Шварц, Річард Верслін, Девід Герген, Дік Моріс; французський дослідник Жак Сегела; англійський вчений Гордон Ріс; німецький дослідник Герд Бехер. У працях таких західних дослідників, як Е. Семпсон, М. Спілейна, Р. Фішера, здебільшого йдеться про шляхи побудови позитивного іміджу лідера.

Російські науковці досить докладно досліджували питання побудови політичного іміджу. Останніми роками стали відомими теоретичні та емпіричні дослідження російських авторів: В. Шепеля, Т. Лебедєвої, К. Егорової-Гантман, К. Плешакова, О. Шестопала, К. Абашкіної, А. Жмирікова, А. Ковлера, І. Кріксунової та ін.

В Україні до питань іміджології зверталися В. Бебик, Д. Видрін, А. Гуцал, В. Королько, В. Моїсєєв, С. Недбаєвський, В. Полохало, Г. Почепцов, С. Телешун та ін.

Виходячи з наведеного, авторка поставила перед собою **мету** – показати основні етапи становлення феномена «імідж політичного лідера» як наукової категорії у процесі становлення західної політичної науки.

Досягнення поставленої мети можливе шляхом вирішення таких *завдань*:

- 1) розкрити сутність поняття «імідж» та визначити його основні функції;
- 2) проаналізувати основні етапи становлення категорії «імідж»;
- 3) визначити найбільш дієві та успішні образи політичних лідерів на кожному з цих етапів.

**Виклад основного матеріалу.** Імідж як одна з форм відображення у свідомості людини предметного світу і соціальної дійсності існував на всіх стадіях розвитку суспільства. Однак наука про імідж з'явилася тільки на певному етапі розвитку суспільства, коли визначальними чинниками його прогресу стали інформаційні та телекомунікаційні технології. Вони створили матеріальні умови ефективного управління індивідуальною, колективною та масовою свідомістю.

Сутність феномена «імідж» пройшла шлях еволюційного розвитку і завдяки виборчому процесу цей термін почали використовувати у зв'язку з політичним лідером, політичною партією. Процес формування іміджу вийшов на перший план із розвитком демократичних аспектів створення головних інститутів держави. Політика стала ареною боротьби між різними партіями, політичними діями, групами інтересів. Ця боротьба загострюється під час виборів, оскільки вона стосується досягнення та утримання влади. Аби до-

сягнути кінцевої мети у виборчому процесі, потрібно отримати максимум довіри населення, у чому й допоможе розроблення оптимального іміджу політика. Саме імідж стає основною інформацією про індивіда в політиці. Важливою рисою іміджу є те, що він – невід’ємна частина реальності, з її зміною формується й новий образ.

Деякі науковці вважають, що політичний імідж – це сукупність уявлень, сприйнять та переконань, які має індивід або група індивідів стосовно різних політичних явищ або товарів [1, с. 84]. Як правило, поняття іміджу належить до конкретної людини, але може поширюватися й на групу осіб, організацію, товар. Він формується як на основі реальної поведінки особи, так і під впливом оцінок інших [2, с. 461]. Отже, в практичній політології імідж – це наперед узагальнений образ, що складається у пересічних громадян про політичні суб’єкти. Інша річ, що нині його цілеспрямовано формують іміджмейкери. Імідж (від англ. *image*) – це образ ідеального та реального політичного діяча, який сформувався у суспільній свідомості.

Важливий розділ іміджології присвячено функціям іміджу. Функції – це активні форми вияву сутності та змісту конкретного феномена. Враховуючи таке психологічне підґрунтя феномена, Г. Почепцов [3, с. 47–48] виокремив три функції іміджу:

- 1) ідентифікації (імідж – це стереотип, тому можна миттєво співвіднести його з конкретною особою, адже він задає вже апробовані шляхи ідентифікації. Об’єкт стає безпечним, таким, що легко впізнаться);
- 2) ідеалізації (імідж намагається бажане видати за дійсне, тобто лідер прагне пристосуватися до очікувань електорату);
- 3) протиставлення, оскільки будується системно, виходячи з уже існуючих іміджів (будь-яка характеристика стає яскравішою порівняно з протилежною).

Аналізуючи поняття «імідж», П. Фролов з’ясував, що цей термін може вживатися як мінімум у двох основних значеннях. З одного боку, під ним можуть розуміти образ будь-якого об’єкта (політика, товару, фірми), який існує у свідомості певної групи людей. З другого боку, це поняття використовують для позначення того образу, який конструюється з метою викликати бажані зміни у свідомості та поведінці людей, справити на них певний політично-психологічний вплив [4].

Категорія «імідж» не є сьогодишнім винаходом і має свою передісторію і науковий шлях становлення. На відміну від поняття, яке сформувалося нещодавно, імідж як явище суспільного життя існував на всіх етапах розвитку людського суспільства. Непрямим підтвердженням того, що турбота про належний імідж була притаманна людині в різні епохи, можуть слугувати збережені прізвиська історичних осіб: Річард Левове Серце, Ярослав Мудрий, Іван Грозний, Філіпп IV Добрий.

Давні царства мали складну суспільну структуру, залишили у своїй культурній спадщині не тільки величні твори мистецтва та літературні пам'ятки, а й спеціально створені, ретельно продумані образи правителів.

Соціальна визначеність образу, зазначає М. Мат'є, є найважливішою особливістю культури Стародавнього Єгипту [5]. В основу царського портрета ліг свідомо звеличений образ, позбавлений усього випадкового і несуттєвого, з чітко відібраними і ретельно опрацьованими рисами. У парадному одязі фараона кожна деталь, символ, колір працює на створення ідеї божественної влади. Тут все продумано до дрібниць. Кожен, хто дивиться на фараона, не повинен сумніватися, що перед ним живий бог, син Осіріса. Золота маска фараона, що має риси портретної схожості, царський плат, інкрустований вставками з суміші блакитного скла і лазуриту, нагрудна прикраса у вигляді сокола з розпростертими крилами і золота діадема у вигляді змія – все це знаки царської відмінності, які ототожнюють царя із сонячним світлом, легко читаються сучасникам.

«Тексти пірамід» та «Тексти саркофагів», які зберегли опис найскладнішого етикету палацу і коронаційних торжеств, не залишають сумнівів у тому, що значення іміджу правителя чітко усвідомлювалося і створення іміджу – цілеспрямований процес. Уже в цей час існували загальноприйняті канони краси, яким прагнули слідувати й звичайні громадяни. Аби підкреслити свою природну обдарованість, єгиптянки за допомогою фарби та голки зі слонової кістки підфарбовували брови і кінчики повік, користувалися рум'янами і білилами, а також блакитною фарбою, щоб яскравіше відтінити жилки на шкірі.

У Давньому Китаї також дуже чітко простежується неабияка увага до образу правителя. Китайські філософи розробляли ідеальні характеристики, якими повинен володіти лідер задля того, аби бути в очах своїх підлеглих авторитетним та найкращим. Наприклад, Лао Цзи стверджував, що найкращий керівник – це той, про якого люди знають лише те, що він існує. Тобто це мудрий лідер, який не робить нічого, щоб гальмувало розвиток країни. Завдяки такому правителю суспільство процвітає, перебуває в гармонії і спокої. Отже, згідно з даосизмом імідж китайського лідера цієї епохи повинен будуватися на таких якостях правителя, як мудрість, знання, розуміння потреб і стимулювання розвитку країни.

Ще один китайський мислитель Конфуцій займався вивченням характеристик та методів володарювання правителя. Так, політичний лідер мав уособлювати в собі такі якості, як справедливість, мудрість, моральність, шляхетність. Отже, імідж імператора перед народом можна назвати «син неба», який постає святим перед людьми [6].

Античне суспільство зробило величезний внесок в уявлення людини про важливість власного образу. Природно, що проблеми іміджу в сучасному

розумінні цього слова не були та й не могли бути предметом спеціального дослідження мислителів минулого і в їх роботах аж ніяк не виділені. Найвідоміші мислителі давнини – Сократ, Платон, Арістотель створили теорію гармонійного розвитку особистості, поставили питання про співвідношення природного і соціального в людині, про зв'язок душі і тіла, питання про те, яке виховання робить людину досконалою. Ці проблеми розглядаються у зв'язку з такими основоположними філософськими категоріями, як «людина», «державна», «суспільство», «душа» і «тіло», «краса» і «гармонія», «чуттєве сприйняття», і розкриваються в їхньому контексті. Роботи античних філософів також пропонують світоглядно-методологічні підходи до аналізування феномена іміджу.

Античні філософи сформулювали низку загальних положень і зауважень, які й сьогодні лежать в основі етики суспільних відносин. Так, Арістотель радив «при спілкуванні з людьми поводитися як рівний з рівними і оцінювати кожного гідно». Він засуджував «надмірність» і «показовий блиск», називаючи його «позбавленою смаку пишністю», і увів поняття «належне» як основний критерій оцінювання поведінки і зовнішнього вигляду. «Належне співвідноситься з особою, умовами і предметом». Людина ж, «бажаючи бути шановною за свою вдачу (ethos), мусить дотримуватися середини» і мати почуття міри [7].

Платон надавав поняттю «гармонія» соціального сенсу, визначав її «як сукупність переваг людини-громадянина», яка проявляється «в його фізичному образі, вчинках, словах і в творах, які він створює» [8]. Тобто з часів античних філософів проблема іміджу людини стала поступово входити у розкриття сутності людської особистості. Платон відзначав, що фізичний образ, вчинки, промови повинні відображати внутрішній зміст особистості (гідність людини-громадянина). Ця думка Платона, що розглядається філософами більш пізнього періоду як єдність внутрішнього і зовнішнього змісту людини, повинна бути прийнята за основу сутності позитивного іміджу й орієнтир у процесі його формування.

Середньовіччя на перший погляд важко назвати епохою, яка могла збагатити і розвинути теорію іміджу. Проте це враження оманливе. Досить згадати, що «образ» і «подоба» були надзвичайно значущими поняттями для Середньовіччя. Цей час створив масу образів, які стали символами епохи: лицар-хрестоносець, чернець, цеховий ремісник, купець, бюргер, дама серця. Можна сміливо говорити про те, що Середньовіччя – період панування типічних іміджів.

Існують, щонайменше, дві особливості середньовічного світогляду та середньовічної культури, які визначають значення іміджу для цієї епохи. Це символізм та ієрархічність. Середньовіччя створило символічне образотворче мистецтво, символічну поезію, складно і тонко розроблений релігійний



культ, «алгоритми» світського і повсякденного життя. Все, що бачить середньовічна людина, вона тлумачить символічно. Так, вино символізує кров Христа, а пшениця, перетворена на хліб, – його тіло. Символічними знаками відзначено одяг, прикраси, предмети побуту. Весь соціальний устрій середньовічного суспільства пронизаний ієрархічними уявленнями. Відносинами панування і підпорядкування пов'язані не тільки люди, а й всі тварі, земля і вода, навколишні предмети. У цьому бачиться впорядкованість і єдність Всесвіту. Умисне підкреслення соціального статусу робить критерій «знатності і благородства» застосованим не тільки до людей, а й до всіх предметів.

Епоха Відродження висунула ідеал гармонійно розвиненої людини, який певною мірою збігався з тим, що описував Платон, і який став ознакою гуманізму. Людина стає єдиним вірогіднішим явищем у світі, тільки в людині шукали і знаходили справжню «міру всіх речей». Відмова від середньовічного аскетизму, звільнення всього природного, чуттєвого від обвинувачень у грішності призводять до оновлення в усіх сферах життя не тільки громадського, але й особистого. З'являються не тільки «нове небо», створене Коперником, а й «нова земля», створена великими географічними відкриттями. Новою стає сама людина, її зображення, одяг, середовище проживання, їжа і, зрештою, ставлення до свого образу. Естетика Відродження вбачала гармонію в ідеальній організації людського тіла, взаємопроникненні зовнішнього і внутрішнього, узгодженості частин і цілого.

Особливу цікавість в історії становлення іміджу представляють роботи італійського політичного мислителя Нікколо Макіавеллі «Володар» та «Історія Флоренції», в яких уявлення про роль іміджу в системі громадських зв'язків отримали найбільш закінчений і послідовний характер. Саме Макіавеллі зафіксував той момент в історії, коли процес створення іміджу був перетворений на свідомо регульований процес, коли була усвідомлена роль іміджу в успішній соціальній адаптації.

Макіавеллі зазначав, що політичний лідер – це володар, який представляє суспільство в цілому та використовує будь-які засоби для підтримання суспільного порядку і збереження своєї держави. У праці «Володар», що вийшла 1513 р., філософ відстоював гасло: «Мета виправдовує засоби», а це означає, що правитель задля слави і могутності держави може порушувати моральні норми. Тобто він розробив практичні поради для правителів, які були звільнені від релігійних та моральних основ. Проте Макіавеллі припускав аморальність володаря лише у разі смертельної небезпеки для Вітчизни. В усіх інших випадках правитель має бути чесним і справедливим. Отже, за Макіавеллі, володар повинен уособлювати в собі риси двох звірів (лева та лисиці) для того, аби силою лева боротися з ворогами, а хитрістю лисиці уникати

пасток, розставлених ворогами. Треба відзначити, що лідер повинен мати на той час такі якості, як сила, справедливість, чесність та хитрість. У тлумаченні Макіавеллі політичний лідер – це правитель, який об'єднує і репрезентує все суспільство і використовує будь-які засоби для підтримання суспільного порядку і збереження свого панування [9].

Макіавеллі називав імідж «личиною», яка є необхідною, і більшість людей судять про державця саме за нею. Так, він вважав, що «маси захоплюються впливовістю та успіхом». Сьогодні в Макіавеллі бачать високий інтелектуальний авторитет політичні технологи, його вважають творцем одного з найефективніших стилів лідерства. Слід згадати важливі принципи Макіавеллі, що вплинули на розвиток уявлень про імідж політичного лідера: авторитет, волю до виживання, такі риси, як мудрість і справедливість. Фактично, якщо говорити про вузьке розуміння політичного іміджу, то він знайшов свій відбиток у концепції Макіавеллі про ідеального державця. На прикладі окремих тираній, республік і монархій Макіавеллі показав, як використовували владу (Чезаре Борджія, Козимо Медічі, П'єро Соредні).

Макіавеллі з огляду на психологічно недосконалу природу людини, вважав, що потрібно уникати створення прямолінійного іміджу політика, який прагне всіх зрозумілих політичних цілей. Заради успіху необхідно використовувати імідж, розроблений з урахуванням конкретних політичних умов, які склались у державі. Такі радикальні пропозиції стосуються перш за все проведення політичної діяльності в екстремальних умовах жорсткого протистояння.

Звичайно, політик повинен прагнути контролювати ситуацію, використовуючи інтуїцію та досвід, унеможливити дії проти себе. Він не утримає владні повноваження, якщо залежатиме від волі тих, завдяки кому вони були отримані. Потрібно вдало маневрувати, аби уникнути залежності та не позбутися політичної підтримки. Слід пригадати й слова Г. Лебона: «Маси поважають лише силу, і доброта їх мало зворушує, оскільки вони дивляться на неї, як на одну із форм слабкості» [10, с. 130].

Новий час розставив нові акценти в розумінні ролі і місця особистості в житті суспільства. У центрі уваги знаходилася людина зі своїми індивідуальними якостями, автономністю, суверенністю. Людина стала розглядатися як така, що володіє свободою у життєдіяльності. Ставлення до людини як до головної цінності виразилося в тому, що на перший план серед моральних цінностей було висунуто людську гідність. Френсіс Бекон, всебічно розглядаючи «людину суспільну», сформував тезу про те, що імідж людини не є приватною справою окремого індивіда. Дотримання норм пристойності, володіння навичками спілкування – це повага до суспільства, складова частина сучасної культури.

Аж до XX ст. поняття «імідж» не існувало, воно не було структуроване, але деякі складові іміджу були відомі завжди, зокрема, опис зовнішніх характеристик та їх відповідність внутрішньому світу людини. При цьому малися на увазі не тільки позитивні характеристики, а й відповідність зовнішніх негативних, що справляють негативний вплив на оточуючих при першій взаємодії з ними. Завжди вважалося, що саме це перше враження й відображає сутність поки ще незнайомої людини. Велику роль у цьому відігравали і ті настанови, ті чутки, які розробляла сама людина. Одяг людини завжди був важливою характеристикою, яка дозволяла визначити її належність до групи відповідно до особливостей ситуації. Це джерело, так само як манера поведінки, є реально значущим тому, що в ньому закладено інформацію, яка відповідає історично сформованим стереотипам.

Спочатку поняття «імідж» мало практично-прикладний характер. Уперше цей термін почав використовуватися в комерційній рекламі для диференціації однорідних товарів в Америці. Потім на початку 60-х років XX ст. він увійшов у політичний лексикон у зв'язку з появою нових методів проведення та організації виборчих кампаній. У політиці термін «імідж» відбивав публічну сторону діяльності кандидата, звернену до виборців.

Пізніше в американській літературі публікується низка видань про імідж, це поняття використовується як певна технологія для впливу і створення цілеспрямованого образу в індивідуальній, масовій та груповій свідомості.

До проблеми сутності іміджу політичного лідера в його сучасному розумінні, а також до його практичного втілення почали звертатися не так давно: на Заході – із 60-х років XX ст., а на пострадянському просторі – з початку 1990-х років. У вітчизняній політичній науці до тематики політичного іміджу стали звертатися у зв'язку з розвитком демократичних політичних інститутів, багатопартійності, виникненням різноманітних засобів масової інформації та виходом у політичну сферу великої кількості політичних діячів. Усе це створило належні умови для конкуренції політичних гравців у процесі отримання владних повноважень.

На нашу думку, запропоновані етапи розвитку категорії «імідж» постають важливим розділом у загальному спектрі дослідження проблематики створення політичного іміджу. Проте увага до іміджу актуалізувалася останніми роками в зв'язку із загостренням проблеми вибору, що постала перед людьми (вибору товарів і послуг, політичних партій і громадських організацій, лідерів і керівників), і конкуренцією на різноманітних ринках – споживчому, політичному та ін. Аби продати товар, послугу, залучити на свій бік виборця, успішно конкурувати на ринку, фірма, громадська організація, університет або банк повинні створити собі відповідний імідж. Доцільний, адекватний імідж необ-

хідний для будь-якого виду соціальної діяльності, що підтверджує багаторічна практика. Імідж знаходиться поряд із такими поняттями, як рейтинг, репутація, популярність, престиж, авторитет.

**Висновки.** Категорія «імідж політичного лідера» має тривалу історію свого становлення. Деякі характеристики формування іміджу можна простежити ще в Стародавньому Єгипті та в Античній Греції. У сучасному вигляді над іміджем політичного лідера почали працювати різноманітні фахівці. «Колискою» іміджології виступають Сполучені Штати Америки. Україна почала переймати набутки американців та європейців лише після розпаду Радянського Союзу, не вносячи нічого свого.

Отже, «імідж» існував завжди, але його сутність та значення останніми десятиліттями змінюються та зростають. Це можна пояснити тим, що нас оточує велика кількість інформації, яка оновлюється щохвилини, і людина не спроможна зберігати цей масив повністю. Через таку ситуацію виникають та починають використовуватися ярлики, серед яких найбільш вдалі закріплюються у пам'яті. Імідж – це знакові характеристики, в яких існують форма та зміст.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Пушкарєва Г. В. Политический менеджмент / Г. В. Пушкарєва. – М. : Дело, 2002. – 400 с.
2. Левківський К. М. Політологія: підручник для студ. вищ. навч. закл. освіти / К. М. Левківський. – Львів : Магнолія Плюс, 2004. – 476 с.
3. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук, К. : Вакле, 2000. – 675 с.
4. Фролов П. Імідж політичного лідера у друкованих ЗМІ: шляхи та методи вивчення / П. Фролов // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – К. : Агропромвидав України, 1996. – Вип. 2. – С. 147–158.
5. Матьє М. Е. Искусство Древнего Египта / М. Е. Матьє. – М. : Искусство, 1970. – 675 с.
6. Кравцова М. Е. История культуры Китая / М. Е. Кравцова. – СПб., 1999.
7. Аристотель. Собрание сочинений / Аристотель. – М. : Наука, 1984. – Т. 4. – 437 с.
8. Платон. Сочинения : в 4 т. / Платон. – М. : Мысль, 1990–1994. – 235 с.
9. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли. – М. : Планета, 1990. – 123 с.
10. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – СПб.: Макет, 1995. – 316 с.
11. Шепель В. М. Имиджелогия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.psychology.vuzlib.net/book\\_o603\\_page\\_6.html](http://www.psychology.vuzlib.net/book_o603_page_6.html).
12. Пахарев А. Свита робить короля / А. Пахарев // Політ. менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 24–30.
13. Кривошеїн В. Імідж як категорія системології політичного сприйняття / В. Кривошеїн // Політ. менеджмент. – 2005. – № 3 (12). – С. 115–127.

## ИСТОРИЧЕСКОЕ СТАНОВЛЕНИЕ ФЕНОМЕНА «ИМИДЖ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРА»

Пащенко Ю. А.

*Исследована история становления феномена «имидж политического лидера». Определена сущность понятия «политический имидж», а также его основные функции. Рассмотрены некоторые исторические этапы в формировании имиджа как научной категории. Подробно изучены имиджи, которые существовали в разные исторические эпохи. Уделено внимание наиболее действенным и ярким образам политических лидеров.*

**Ключевые слова:** имидж, политический лидер, образ политического лидера, идеальные характеристики, функции имиджа, общественное сознание, политический игрок.

## THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE PHENOMENON OF POLITICAL LEADER'S IMAGE

Pashchenko Y. A.

*The author examines the history of the formation of the phenomenon of the political leader image. In the work the author defines the essence of the concept of "political image" and its main functions. Consider some historical stages in the formation of the "image" as a scientific category. The author analyzes images that existed in different historical epochs. Attention is paid to the most effective and vivid images of political leaders.*

**Keywords:** image, political leader, image of the political leader, ideal characteristics, functions of image, public opinion, political player.



УДК 329.11.058.2(437.3):061.1ЄС

О. П. Поведа, аспірант

## ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЧЕСЬКОГО ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ

*Досліджено головні особливості формування й еволюції євроскептичних настроїв серед чеської політичної еліти, а також визначено перспективи подальшого членства Чехії в ЄС. Акцентовано увагу на несхваленні провідною політичною партією ГДП та президентом Вацлавом Клаусом розвитку ЄС як наднаціональної структури, що обмежує суверенітет держав – членів організації. Проаналізовано альтернативні варіанти розвитку європейської інтеграції, запропоновані чеськими євроскептиками.*

**Ключові слова:** Чеська Республіка, європейська інтеграція, євроскептицизм, ЄС, Громадянсько-демократична партія, Вацлав Клаус.

**Актуальність проблеми.** Євроскептицизм як поняття з'явилося у Великій Британії в 1971 р. серед противників членства країни у ЄС. З того часу цей термін поширився на багато інших країн Європи і насамперед знайшов багато прихильників серед політиків та громадськості Данії, Швеції, Австрії, Фінляндії та ін. Крім загального несприйняття інтеграції в ЄС, його прихильники виступають проти окремих сфер діяльності організації, зокрема проти введення єдиної валюти євро, побудови наддержавних утворень, федералізації союзу. Дуже часто євроскептики виступають з позицій підтримання національних держав, їх суверенітету та висловлюють побоювання, що подальша інтеграція знищить національний суверенітет держав-націй.

Помітне розчарування труднощами і недоліками, умовами європейської інтеграції викликало супротив політичної еліти деяких країн-претендентів на вступ, а пізніше нових членів ЄС, їхній песимізм стосовно доцільності подальшої розбудови інституцій ЄС. Починаючи з кінця 90-х років, якскравим прикладом євроскептичних настроїв стали чеська консервативна Громадянсько-демократична партія (ГДП) та її лідер, а з 2003 р. – президент Чехії Вацлав Клаус. Дослідження європейського дискурсу чеських громадянських демократів має надзвичайно важливе значення, адже воно не тільки може краще допомогти визначити концептуальну сутність теорії євроскептицизму, а й безперечно висвітлює зміст, тенденції та можливі перспективи розвитку ставлення політиків та громадськості нових країн – членів ЄС до подальших інтеграційних процесів на континенті. Окремі аспекти ставлення провідних чеських партій до проблеми європейської інтеграції Чехії висвітлюються у працях П. Фіали, П. Друлака, Ш. Хенлі, П. Копецькі, О. Вевера, однак вони, як правило, присвячені загальному аналізу зовнішньополітичних доктрин основних політичних сил, а не характеристиці еволюції європесимістичних тенденцій у Чехії.

**Мета** статті – дослідити основні особливості формування та розвитку євроскептичних настроїв серед чеської політичної еліти стосовно сучасних інтеграційних процесів на континенті та, виходячи з цього, визначити перспективи подальшого членства Чехії в ЄС.

**Вклад основного матеріалу.** Провідною політичною партією Чехії ще з моменту свого створення у 1991 р. залишається ГДП. Поступова еволюція чеських громадянських демократів до євроскептицизму спричинила чітку відмінність їхнього європейського дискурсу порівняно з європейським дискурсом політичних опонентів – Чеської соціал-демократичної партії (ЧСДП), Комуністичної партії Чехії та Моравії (КПЧМ), Християнсько-демократичного союзу – Чехословацької народної партії (ХДС-ЧНП), Партії зелених та колишнього президента Вацлава Гавела.

ГДП займала суперечливу позицію стосовно питання членства в ЄС, допоки Чехія не приєдналася до цієї організації у 2004 р. Така суперечливість

зводилася до того, що партія критикувала більшість аспектів інтеграційного процесу, але не піддавала сумніву необхідність самого членства. З одного боку, «реалістична» зовнішньополітична позиція ГДП не дозволяла їй нехтувати економічними перевагами від членства, але водночас членство в ЄС розглядалося як загроза суверенітету держави, що також мало надзвичайно важливе значення для громадянських демократів, зважаючи на той самий реалістичний підхід. Таким чином, позиція, висловлена партійними представниками, побудована на двох різних підходах, що може мати два дуже відмінні наслідки для членства Чеської Республіки в ЄС. По-перше, основним завданням держави вважається захист національних інтересів. Для більшості основних лідерів партії членство в ЄС розглядалося як захист таких національних інтересів, зважаючи на економічні вигоди від даного кроку. По-друге, держава повинна захищати національний суверенітет. Отже, держава розглядається як природне утворення, а тому всі намагання обмежити суверенітет вважаються штучними. Таким чином, перед ГДП постала дилема: наскільки економічні переваги можуть компенсувати обмеження державного суверенітету?

На момент створення ГДП у 1991 р. не існувало суттєвої розбіжності у поглядах між членами Громадянського форуму, які виступили за створення нової партії, та рештою його членів. Тоді всіх політичних сил Чехії, за винятком комуністів, об'єднувало прагнення якомога швидше інтегруватися до європейських структур. Однак легке розчарування громадянських демократів на даному шляху можна помітити у програмі партії 1996 р. Автори документа наголошують, що процес європейської інтеграції не повинен означати «штучне пригнічення різноманітності держав, націй та культур» [5]. І навіть незважаючи на те, що партія чітко визначила пріоритет членства в ЄС, її лідер та прем'єр-міністр Вацлав Клаус висловив тоді більш критичну позицію стосовно ЄС у декількох своїх промовах та статтях. Особливо промовистою є збірка його промов та звернень *Česka cesta* (Чеський шлях) за 1994 р.

У публікаціях та висловлюваннях Клауса, а також програмних документах партії ЄС розглядається як форум розв'язання спільних проблем для країн-членів [3, с. 136–138]. З другого боку, він наголошує на можливих негативних аспектах європейської інтеграції, які згодом з'являться в офіційних документах партії 1998 та пізніших років. Клаус у черговий раз зображує дилему інтеграції у своїх промовах за 1993 р. таким чином: «як бути європейцем, щоб при цьому не розчинитися як грудка цукру у чашці кави» [3, с. 136].

Отже, можна виділити три рівні євроскептицизму Клауса середини 90-х років: 1) неоліберальна критика ЄС як бюрократичної структури; 2) моральна критика ЄС, «егоїстичної» інституції, яка покладає дуже мало надій на Центрально-Східну Європу; 3) критика ЄС як загрози суверенітету держави-нації.

Виборчий маніфест ГДП 1998 р. став основоположною концепцією, яка згодом відіграла значну роль у формуванні зовнішньополітичної стратегії партії. Прагматизм зовнішньої політики в ньому вже тлумачиться як доктрина «захисту чеських національних інтересів». У програмі зовнішньої політики ГДП 1992 р. термін «національні інтереси» не вживається, в програмі 1996 р. – з'являється п'ять раз, а в 1998 р. – чотири рази в малій брошурі із заголовком «Ми захищаємо чеський національний інтерес». Символічним є те, що якщо в документах 1992 та 1996 років остаточне членство в ЄС визначається як основна зовнішньополітична мета, то в документі 1998 р. після того, як уже було проаналізовано питання членства в НАТО, про інтеграцію Чеської Республіки до ЄС згадується тільки як про додаткову мету. Більш того, програма 1998 р. пропонує гасло «Інтеграція так, розчинення ні» [6]. Починаючи з 1998 р., громадянські демократи також використовують термін «реалізм» під час аналізування своєї європейської політики: партія пропагує «реалістичний, а не наївний підхід до питання інтеграції» [6].

Надзвичайно важливу вагу має Маніфест чеського єврореалізму 2001 р., адже в ньому вперше говориться про проблему конфлікту. ЄС визначається як арена пересікання інтересів. Співпраця в рамках ЄС характеризується конфліктом інтересів на різних рівнях: між країнами-членами, між бюрократичним центром ЄС та країнами-членами і між ЄС та іншими частинами світу. Теза про конфлікт інтересів також підводить до висновку про те, що країни – засновниці ЄС намагаються використати процес інтеграції у власних цілях.

З одного боку, можна погодитися з тим, що участь і діяльність Чехії та інших країн Центрально-Східної Європи в даній організації не повинна означати підвищення рівня безробіття, закриття цілого ряду підприємств у державах регіону під часто недостатньо обґрунтованим приводом їхньої несумісності екологічним та санітарним нормам ЄС. Саме тому зараз закономірним явищем є більш ретельне зважування чеської бізнесової та частково політичної еліти всіх «за» і «проти» діяльності країни в ЄС, ніж це було на початку 90-х років. Крім того, вона все частіше переконується у необхідності підвищення активізації економічних та торговельних взаємовідносин із країнами Центрально-Східної Європи, передусім з Росією. Однак з другого боку, необхідно розуміти, що Чехія, як й інші постсоціалістичні держави ЦСЄ в 90-ті роки ХХ ст., потребувала негайного залучення чималих інвестицій у свою економіку, відкриття нових ринків збуту власної продукції, і саме країни Західної Європи суттєво допомогли їй у цьому, виходячи при цьому безперечно із власних національних інтересів. В обмін же на економічну і фінансову допомогу останні отримали доступ до ринку дешевої робочої сили та здобули гарну можливість відкриття малозатратних підприємств на території Чехії.



Отже, у виграші і програші залишилися як одна, так й інша сторони, хоча безперечно треба констатувати, що відносини Чехії з ЄС завжди мали асиметричний характер на користь останнього, адже саме єврочиновники визначали хід і якість інтеграції Праги до ЄС.

Незважаючи на євроскептицизм громадянських демократів, у Маніфесті чеського єврореалізму членство Чехії в ЄС розглядається як бажана мета з огляду на дві причини. По-перше, членство країни в ЄС визначається як її здатність брати участь у процесі ухвалення рішень ЄС. По-друге, чеська економіка залежить від повної інтеграції до Спільного ринку. Однак Маніфест чеського єврореалізму можна загалом розглядати як важливу зміну в поглядах ГДП, оскільки членство в ЄС вже більше не вважається неминучим. Хоча в ньому воно все ще визначається як пріоритетна стратегія за умови розуміння ЄС як поля ненасильницького конфлікту інтересів, автори документу доходять висновку про те, що могла б скластися ситуація, за якої вступ до ЄС не був би основним вибором. Автори очікують, що ЄС може надати перевагу менш вибагливим країнам-кандидатам на приєднання. Виходячи з цього, вони наголошують, що за конкретних обставин членство в Європейському економічному просторі могло б бути більш корисним для країни, ніж повне членство в ЄС (наприклад, зважаючи на процедуру ухвалення рішень в ЄС, яка є більш вигідною для великих держав). Чехія, на їх думку, могла б також будувати двосторонні відносини з ЄС, так як це робить Швейцарія [11, с. 11–12].

З останньою пропозицією можна й не погодитися, адже Швейцарія займає набагато помітнішу фінансово-економічну нішу в Європі, ніж Чехія. Незважаючи на свої незначні людські ресурси, вона є досить потужним міжнародним інвестором, її продукція в багатьох галузях є брендом не тільки європейського, а й світового масштабу, в той час як Чехія навряд чи змогла б на рівні конкурувати з німецькими, французькими чи іспанськими фірмами та корпораціями.

Незважаючи на зростаючі євроскептичні настрої усередині партії, ГДП на офіційному рівні висловилися за підтримання членства Чехії в ЄС на референдумі у червні 2003 р., хоча й дуже жорстко розкритикувала умови, на яких уряд соціал-демократів «уводив» країну до ЄС, і застерегла, що членство в ЄС «не буде квитком до раю» [7]. Позиція партії піддалася сумнівам, коли деякі провідні члени ГДП публічно оголосили, що голосуватимуть «ні» на референдумі. Інші ж висловили досить неоднозначну позицію, наприклад, глава партії та майбутній прем'єр-міністр Мірек Тополанек, який зазначив таке: «Є свої за і проти мого "так" членству в ЄС» [9]. Євроскептичні погляди партійних лідерів ГДП кардинально відрізнялися від проєвропейської позиції переважної більшості прихильників громадянських демократів, які у своїй вражаючій більшості (86 %) проголосували за вступ до ЄС.

Ставлення ГДП до проектів Конституційного договору ЄС, а пізніше – до Лісабонського договору, а також їхній статус правлячої партії стали яскравим свідченням еволюції позицій цієї політичної сили. Громадянські демократи дуже гостро розкритикували Конституційний договір, підписаний національними лідерами в жовтні 2004 р., і всі наступні довготривалі з'їзди та затьожні міжурядові переговори, після яких настав період ратифікації договору в країнах-членах протягом 2004–2005 років. ГДП дотримувалася позиції, що ЄС не потрібний новий конституційний документ, заявляючи, що для Європи достатньо й Ніщцького договору. Громадянські демократи також наголошували, що зміни, передбачені Конституційним договором, включаючи нову систему голосування в Раді, яка обмежує право національного вето, підриватимуть державний суверенітет та загрожуватимуть національним інтересам Чехії. ГДП також виступила проти запровадження нових чиновницьких посад на високому рівні (президента ЄС, міністра закордонних справ ЄС) та символів, які, на їхню думку, занадто схожі на символи держав-націй. Загалом партія наголошувала, що договір є спрямованим на федералізацію і створення загальноєвропейської наддержави, проти чого вона так рішуче виступала. Пізніше на офіційному рівні ГДП також привітала відхилення Лісабонського договору у червні 2008 р. на ірландському референдумі та закликала ЄС ставитися з повагою до думки ірландців і призупинити подальшу ратифікацію договору [8]. Тополанек з цього приводу зазначив, що він не бачить нічого тривожного в тому, що референдум в Ірландії загнав у глухий кут ЄС, оскільки, на його думку, ЄС не потрібен був Лісабонський договір, адже він може успішно функціонувати і на основі попередньої договірної бази [10]. Однак, незважаючи на це, очолюваний громадянськими демократами уряд все ж таки підписав Лісабонський договір і взяв на себе відповідальність за його успішну ратифікацію. У листопаді 2008 р. Конституційний суд прийняв рішення про те, що Лісабонський договір не порушує чеську конституцію, тим самим змусивши уряд ініціювати його схвалення в парламенті. Згодом у лютому 2009 р. договір було схвалено у Палаті депутатів, а в травні цього самого року – в Сенаті, причому більшість представників ГДП в обох палатах парламенту проголосувала проти нього.

Одним з найбільш запеклих євроскептиків Європи сміливо можна назвати президента Чеської Республіки Вацлава Клауса, лідера ГДП 1991–2002 років. Останнього можна віднести до когорти тих чеських політиків, які на початку 90-х років стояли біля витоків заснування Громадянського форуму і проголосили курс на побудову плюралістичного демократичного суспільства західноєвропейського зразка, а ідею європейської інтеграції вважали пріоритетом власної внутрішньополітичної та зовнішньополітичної діяльності, однак з плином часу, зважаючи на очевидні труднощі та недоліки даного процесу,

стали досить обачно, а згодом і застережливо ставитися до подальших її перспектив. Поступово, чим реальніших обрисів стало набувати членство в ЄС і водночас чим чіткіше вимальовувалися його проблемні аспекти, тим більш категорично Клаус та його соратники почали висловлюватися про його умови та наслідки. Подаючи заявку про членство в ЄС у січні 1996 р., чеський президент наголосив, що його країна сприймає ЄС «таким, яким він є і таким, яким він буде». Клаус також зазначив, що ставши членом організації, Чеська Республіка «буде готова повною мірою брати участь у подальшому розвитку та посиленні Європейського Союзу» [1, с. 8]. Однак уже буквально через декілька років Клаус став найбільш затятим противником європейської інтеграції. Підтримавши членство Чехії в ЄС і розглядаючи його як неминучий процес, він загалом не схвалив форм та напрямку його розвитку, адже ЄС, на його думку, поступово рухається до створення європейської наддержави, що безперечно загрожує чеському суверенітету та національній ідентичності. Замість федералізації та централізації Клаус запропонував ЄС взяти курс на побудову «Організації Європейських Держав, членами якої були б насамперед окремо взяті держави, а не безпосередньо їхні громадяни, як передбачено відповідно до європейської конституції». Ця нова система ліберальної демократії вимагала б «природного громадянства, яке б у свою чергу було побудоване на природній прив'язаності окремих індивідів до власної нації». Членство в новій організації базувалося б «на спільній вірі у здатність держав-членів в окремих питаннях діяти разом з метою досягнення спільних інтересів», а механізм ухвалення рішень був би «консенсусним, принаймні стосовно найбільш важливих питань» [4].

Таким чином, євроскептицизм Вацлава Клауса виявляється насамперед у неприйнятності ним існуючої моделі розвитку ЄС, його бюрократизації та поступової федералізації. Саме це змусило чеського президента стати активним прибічником ідеї поміркованої Європи, явним прихильником консервативного підходу до інтеграційних процесів на континенті.

Виходячи з цих поглядів, чеський президент дуже гостро розкритикував умови Лісабонського договору, а також відмовився його підписувати до тих пір, доки його країні не було зроблено низку винятків стосовно одного з розділів Хартії фундаментальних прав. Так, на вимогу Клауса у ньому містилися гарантії про непорушення питання стосовно післявоєнної власності трьох мільйонів німців, які були виселені із Чехословаччини після завершення Другої світової війни. Лише після цього Клаус погодився підписати його, однак знову наголосив на неприйнятності договору для чеського суспільства.

**Висновки.** Євроскептицизм чеських громадянських демократів з обережної критики деяких умов європейської інтеграції країни до ЄС в середині 90-х років XX ст. поступово переріс у суцільне несхвалення розвитку ЄС як над-

національної структури, що підриває національний суверенітет та культурний колорит держав-членів, особливо малих країн. Однак песимістичні настрої ГДП стосовно ЄС не поділяє в значній більшості не тільки основна маса чеських громадян, а й самі прихильники партії. Чимало з них стурбовані деякими недоліками інтеграції, особливо економічним тиском та засильством європейських партнерів, проте не бояться пожертвувати частиною державного суверенітету чи національної ідентичності на користь ЄС і не відхиляють доцільність подальшого членства Чехії в даній організації. З другого боку, значна частина скептично налаштованих чеських політиків на чолі з президентом Клаусом чим далі, тим активніше пропагують ідею альтернативної, «ненасильницької» моделі євроінтеграції та демонструють суспільству її можливі переваги, тим самим збільшуючи кількість явних противників політики діяльності та розвитку ЄС – нових євроскептиків. Навряд чи зараз можна говорити про перспективу виходу Чехії з ЄС, однак активність песимістично, а інколи і радикально налаштованих політиків та окремих груп громадськості стосовно європейської інтеграції дає добре підґрунтя для більш активної суспільної дискусії з даного приводу, а зважаючи на зростання євроскептичних поглядів в Австрії, Німеччині, Естонії та деяких інших країнах, безперечно може змусити європейських чиновників суттєво переглянути умови Лісабонського договору, насамперед його положень про наднаціональну форму розвитку Європейського Союзу.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Gabal I. Czech Republic and European Union: Time to Change Priorities [Електронний ресурс] / I. Gabal, J. Fruhwirt, E. Kružikova, V. Mezřický. – From Negotiations to Membership, Gabal Analysis & Consulting, December, 2001. – Режим доступу: [http://www.gac.cz/documents/nase\\_prace\\_vystupy/GAC\\_CRaEU\\_time\\_tochange\\_priorities\\_ENG.pdf](http://www.gac.cz/documents/nase_prace_vystupy/GAC_CRaEU_time_tochange_priorities_ENG.pdf).
2. Hanley Sean. From Neo-Liberalism to National Interests: Ideology, Strategy, and Party Development in the Euroscepticism of the Czech Right. *East European Politics and Societies*, 18 (3). – 2004. – P. 513–548.
3. Klaus V. Česká cesta / V. Klaus. – Praha : Profile. – 1994.
4. Klaus V. «The Czech Republic and the EU after the French and Dutch Referendum» [Електронний ресурс] / V. Klaus. – October, 18, 2005. – Режим доступу: <http://www.klaus.cz/klaus2/asp/clanek.asp?id=jTrpK4jCtGd>.
5. ODS “Volební program ODS. Svoboda a prosperita. Volby do PSP ČR 1996” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ods.cz/volby/programy/1996/program.php?kap=2#1>.
6. ODS “Volební program ODS: hlavu vzhůru: volby do PSP ČR 1998” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ods.cz/volby/programy/1998/program.php?kap=5>.
7. ODS. Když do EU, tak s ODS. Programový leaflet k referendu o vstupu ČR do EU 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ods.cz/volby/programy/2003/program.php>.

8. ODS. Prohlášení k výsledkům irského referenda, Europoslanecký klub ODS, 18 června. – 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ods.cz/eu/zprava.php?ID=6863>.
9. Topolánek M. “Uvodní slovo předsedy ODS Mirka Topolánka”, Listy ODS [Электронный ресурс] / M. Topolánek. – č. 3, May, 14. – Режим доступа: [http://www.ods.cz/docs/listy/listy\\_03-2003.pdf](http://www.ods.cz/docs/listy/listy_03-2003.pdf).
10. Topolánek M. Prohlášení předsedy vlády M. Topolánka k situaci po irském referendu o ratifikaci lisabonské smlouvy [Электронный ресурс] / M. Topolánek. – Vláda České republiky. – June, 17, 2008. – Режим доступа: <http://www.vlada.cz/scripts/detail.php?id=36623>.
11. Zahradil J. Manifest českého eurorealismu dokument k ideové konferenci ODS [Электронный ресурс] / J. Zahradil, P. Plecity, P. Adrian, M. Bednař. 2001. – Режим доступа: <http://www.ods.cz/docs/dokumenty/zahradil-manifest.pdf>.

## ОСОБЕННОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЧЕШСКОГО ЕВРОСКЕПТИЦИЗМА

Поведа А. П.

*Исследованы главные особенности формирования и эволюции евроскептических взглядов среди чешской политической элиты, а также обозначаются перспективы будущего членства Чехии в ЕС. Внимание акцентировано на неудовлетворенности ведущей политической партией ОДП и президента страны Вацлава Клауса развитием ЕС как наднациональной структуры, которая ограничивает суверенитет государств-членов организации. Проанализированы альтернативные варианты развития европейской интеграции, предложенные чешскими евроскептиками.*

**Ключевые слова:** Чешская Республика, европейская интеграция, евроскептицизм, ЕС, Общественно-демократическая партия, Вацлав Клаус.

## MAIN PECULIARITIES AND PROSPECTS OF THE CZECH EUROSCEPTICISM

Poveda O. P.

*This article deals with the main peculiarities of the Euroscepticism position shaping and evolution among the Czech political elite and the prospects of further Czech Republic membership in the EU are also determined. It is stressed on the dissatisfaction of the Civic Democratic Party and the President Vaclav Klaus with supranational development of the European Union which restricts the national sovereignty of the member countries. The main alternative ways of the European integration development suggested by the Czech Eurosceptics claim are also examined in the given article.*

**Key words:** Czech Republic, European integration, Euroscepticism, European Union, Civic Democratic Party, Vaclav Klaus.

# СОЦІОЛОГІЯ

---

УДК 342.12

Г. П. Клімова, доктор соціологічних наук, професор

## ПРАВОВЕ ІНФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН ЗАСОБАМИ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

*Присвячено аналізу правової поінформованості українських громадян як найважливішого чинника формування їх правової культури. Особливу увагу приділено розгляду ролі ЗМІ у процесі формування правової культури українських громадян в умовах розбудови правової держави.*

**Ключові слова:** *правове інформування громадян, правова культура, доступність права, засоби масової комунікації.*

**Актуальність проблеми.** Розбудова демократичної, правової держави безпосередньо пов'язана із формуванням правової культури українських громадян. Саме правова культура населення є соціальною гарантією дії верховенства правового закону в суспільстві, єдиним чинником, здатним утворювати державу і правопорядок, приводячи в дію Конституцію України і законодавство. Тому правова культура українських громадян потребує постійного раціонального формування, вдосконалення, позитивного соціального розвитку.

У сучасній науковій літературі аналізуються різноманітні шляхи формування правової культури українських громадян. Серед них, зокрема: демократизація всіх сфер соціального життя; вдосконалення правотворчого і правозастосовного процесів; зміцнення законності і правопорядку; розвиток правовідносин; зростання ефективності діяльності всієї системи правосуддя; адаптація законодавства України до міжнародних норм і стандартів прав людини; гармонізація законодавства України із нормативними актами Європейського Союзу. Разом з тим важливе значення для формування правової культури має підвищення ефективності правової поінформованості українських громадян.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У теперішній час науковці приділяють значну увагу аналізу проблем правового інформування громадян (О. Волошенюк, В. Гойман, В. Головченко, І. Голосніченко, Н. Козюбра, О. Костенко, М. Костецький, В. Медведєв, Є. Назаренко, В. Оксамитний, В. Погорілко, П. Рабінович, О. Скрипник, С. Сливка, В. Тацій, Ю. Тодика, В. Туманов, О. Ющик та ін.). Віддаючи належне проведеним науковим дослідженням, слід зазначити, що подальшого розроблення потребують питання визначення пріоритетних методів і засобів правового інформування громадян в умовах розбудови правової держави.

**Виклад основного матеріалу.** У силу того, що незнання закону не звільняє від відповідальності, держава зобов'язана інформувати своїх громадян про всі нормативні рішення відповідними засобами, надавати їм правову інформацію, яка являє собою сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо. Джерелами правової інформації є Конституція України, інші законодавчі і підзаконні нормативно-правові акти, міжнародні договори та угоди, норми і принципи міжнародного права, а також ненормативні правові акти та інші джерела інформації з правових питань [1, с. 54].

Проведене по всій Україні опитування 2000 тис. респондентів, які не мають юридичної освіти, засвідчує, що населення вкрай низько оцінює свої знання про відповідні законодавчі акти. Лише 1,5 % жінок і 38,8 % чоловіків вважають, що вони добре поінформовані про українські закони, а 38,7 % чоловіків і 37,3 % жінок знають їх тільки частково. Але найбільшу групу на сьогодні (41,4 % чоловіків і 44,9 % жінок) складають ті, хто законів не знають, але прагнуть щось про них довідатись. І тільки 4,9 % чоловіків і 4,4 % жінок стоять на позиції «законів не знаю і знати не хочу» [2, с. 42–45]. У цьому зв'язку держава зобов'язана активно інформувати своїх громадян про правові приписи. Чим більше буде форм доведення до відома українських громадян правових розпоряджень і чим ефективніше вони реалізовуватимуться, тим краще населення знатиме законодавство своєї держави. Через забезпечення доступності законодавства формуються правосвідомість і правова культура українських громадян.

Процес забезпечення доступності законодавства умовно можна уявити як «рух назустріч один одному» законодавства і громадян. Рушійною силою цього зближення виступає держава, яка не тільки наближує закони до громадянина, а й в своїй діяльності отримує від особи рух у бік законодавства. Тому умови, що визначають доступність законодавства, пов'язані з удосконаленням державної діяльності, юридичною політикою держави, функціонуванням системи компетентних державних органів, що створюють законодавство, підтримують його в дійовому стані та забезпечують низку інших заходів у «збли-

женні законодавства і громадян». Ця діяльність визначається всією системою суспільних відносин і виражається в практиці не тільки державних, а й громадських організацій, трудових колективів та самих громадян.

За своєю сутністю поняття «доступність законодавства» можна розділити на «зовнішню» і «внутрішню» доступності. Такий поділ є умовним і визначається самим процесом пізнання громадянином вимог закону. Усвідомити та зрозуміти необхідну юридичну інформацію громадянин може тільки за умови створення можливостей для пошуку правової норми, яка регулює ту чи іншу ситуацію. Відповідно під «зовнішньою» доступністю слід розуміти можливість легко і швидко знайти потрібну юридичну норму, а під «внутрішньою» – можливість свідомо зрозуміти інформацію про правові вимоги, що містяться в правовій нормі [3, с. 19–21].

Крім того, поняття «доступність законодавства» характеризується такими двома аспектами, як технологічний, під яким розуміють забезпечення максимальної легкості і надійності надходження повної інформації, і юридично-семантичний, який передбачає доступність матеріалів для їх сприйняття і правильного розуміння громадянами.

Згідно з таким розумінням умови доступності законодавства можна класифікувати на ті, що слугують забезпеченню зовнішньої та внутрішньої доступностей. Зовнішні умови забезпечують доступність форми закону, тобто сприяють тому, аби громадянин зміг би безпосередньо отримати нормативний акт «у руки», а внутрішні умови слугують доступності змісту та сутності правового акта. Але в житті ці умови переплітаються, зливаються, їх важко відмежувати одне від одного, оскільки як форма, так і зміст є двома взаємопов'язаними сторонами одного явища [4, с. 13–14].

У процесі забезпечення доступності законодавства держава ставить перед собою три завдання: забезпечити необхідний якісний рівень законодавства, надійне функціонування каналів інформування про чинне законодавство і на цій основі формування високого рівня правосвідомості і правової культури українських громадян.

Каналами інформування про чинне законодавство виступають різноманітні форми правового інформування українських громадян, в процесі функціонування яких відбувається їх ознайомлення зі змістом законодавчих норм, з усім комплексом правових знань, необхідних для формування правосвідомості і правової культури членів суспільства.

Серед різноманітних форм правового інформування громадян як пріоритетні можна виділити такі: правове інформування засобами масової комунікації, через Інтернет; правове інформування шляхом впливу юридичної практики; правове інформування через консультації юристів; правове інформування шляхом безпосереднього читання громадянами законів і юридичної літератури;



правове інформування шляхом неофіційного міжособистісного спілкування на правові теми та ін. Зупинимось на характеристичі деяких з них.

Одним з головних інформаційних каналів формування правосвідомості і правової культури українських громадян є правове інформування засобами масової комунікації. Перевагами ЗМІ перед іншими каналами правового інформування є оперативність подання інформації, широкий охоплення населення, щоденність впливу і доступність правової інформації, яка подається ними для громадян.

Доступність правової інформації, що подається ЗМІ, пояснюється, по-перше, тим, що на противагу офіційному виданню закону, що містить лише сам його текст, ЗМІ у більшості випадків супроводжують переказ правової норми роз'ясненнями того, як її тлумачити і застосовувати на практиці. По-друге, ця інформація сама знаходить свого адресата без звернення будь-куди.

У цьому зв'язку роль преси, радіо і телебачення у формуванні правосвідомості і правової культури українських громадян важко переоцінити. Саме ЗМІ повинні систематично інформувати громадян про події суспільно-правового життя України та за її межами; про правові аспекти діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування; про здійснення прав і свобод громадян, профілактику правопорушень, особливо серед молоді і підлітків, боротьбу з кримінальними злочинами, корупцією, організованою злочинністю [5, с. 108–109].

Але ЗМІ часто-густо справляють деструктивний вплив на формування правової свідомості і правової культури українських громадян. Так, у ЗМІ інколи активно обговорюються невдалі законопроекти, які ще не пройшли дороблення і не отримали згоди у законодавця, тим самим формується уява про низьку якість законодавців. На радіо і телебаченні спостерігається негативний аспект звернення до випусків новин і аналітичних передач, що полягає у вибірковості подання правової інформації: «скандальні», непопулярні закони, як правило, отримують в ЗМІ найбільшу огласку.

Крім того, часто художні фільми і кримінальні хроніки пропагують стандарти правової поведінки, які несумісні із правовими ціннісними орієнтаціями нашого суспільства, що не сприяє формуванню правосвідомості і правової культури громадян.

Як вважає К. Тарасов, деструктивний вплив на молодь фільмів з елементами насильства полягає у значних масштабах їх трансляції та масовому сприйнятті молодіжною аудиторією, а також схильності до засвоєння досвіду насильства представниками так званої групи ризику, для якої насильство є прийнятним засобом розв'язання життєвих проблем [6, с. 68–69]. На думку О. Дроздова, існує кореляція між схильністю підлітків до перегляду «агресивної» телепродукції та агресивною поведінкою в реальному житті [7, с. 51].

Це стосується також телевізійної реклами, в якій сцени агресії та насильства інколи подаються в ігровій формі [8, с. 100–101].

Отже, існує нагальна потреба в посиленні захисту українських громадян, передусім дітей і молоді, від негативного впливу ЗМІ на процес формування їх правосвідомості і правової культури. Для її реалізації було б доцільним забезпечити створення циклу постійних правових радіо- та телепередач і надалі запроваджувати сторінки, рубрики на правову тему в друкованих виданнях. Конструктивним було б рішення Державного комітету телебачення і радіомовлення України щодо започаткування систематичних правоосвітніх телепрограм, показу документальних, кіно-, відеофільмів, у тому числі щодо деструктивних наслідків злочинів та інших правопорушень.

Суттєвим напрямком формування правосвідомості і правової культури громадян є використання інформаційних ресурсів глобальних комп'ютерних мереж, у першу чергу мережі Інтернет. Мережа активно розвивається, наприклад її використання поширюється. Наприкінці 2002 р. число користувачів Інтернет склало майже 544 млн осіб. З них понад 50 % припадає на США і Канаду, 40 % – на Європу, 5 % – на Японію і Корею, 5 % – на інші країни світу. Серед країн СНД, на які припадає 1 % світових користувачів Інтернет, найрозвиненішою з погляду роботи в мережі та використання її можливостей є Росія, на яку припадає близько 80 % усіх користувачів мережі; на Україну – 13 %, Казахстан – 2 %, Вірменію – 1 %, на всі інші – 4 %. За оцінками експертів, кількість постійних користувачів Інтернет в Україні наближається до 1 млн, що становить більше 2 % дорослого населення [9, с. 126–127]. Постійно зростають обсяги інформаційних ресурсів, що представлені в Інтернет. Щодня з'являється більше 3 млн нових веб-сторінок.

Переваги «світового павутиння» безперечні. Так, середнє число бібліографічних посилань на друковану статтю – 2,74, а на безкоштовну електронну версію – 7,3, тобто в 2,6 разу більше. Електронні статті цитуються в 4,5 разів частіше друкованих, причому це співвідношення швидко зростає [10, с. 7].

Сьогодні Інтернет – це глобальна, багатофункціональна інформаційна мережа. Доступ до електронних баз даних, у тому числі до правових, є відкритим для всіх категорій громадян, незалежно від державних кордонів, національності, професії. Інформаційні технології справляють значний вплив на формування правосвідомості і правової культури українських громадян. Можна визначити такі перспективні напрямки формування правосвідомості і правової культури громадян України під впливом розвитку сучасних інформаційних технологій:

- створення оплачуваних та безкоштовних правових баз даних;
- видання електронних правових журналів;
- створення електронних правових бібліотек;

- проведення інтернет-конференцій з актуальних проблем правознавства;
- створення та популяризація віртуальних книжкових магазинів, які спеціалізуються на правовій літературі [11, с. 110–111].

Тим самим інформаційні технології значною мірою сприяють розвитку правової свідомості українських громадян, новому сприйняттю ними правової культури як комплексу світоглядних правових уявлень та знань.

Разом з тим треба зауважити, що суто інформаційна спрямованість мережі Інтернет з часом замінюється яскраво вираженим агітаційним, популістським і навіть агресивним підходами. Проникнення матеріалів з Інтернету в традиційні ЗМІ стало звичним явищем, не дивлячись на те що в глобальній мережі може бути видано все, що завгодно. Інтернет-ЗМІ відрізняються від звичайних ЗМІ тим, що там можна публікувати новини не тільки дешево і оперативно, а й, що саме по собі примітно, – анонімно.

Відсутність злагоджених правових механізмів впливу на інформацію, що представлена в комп'ютерних мережах, дозволяє розмішувати тут матеріали з елементами насильства, рецепти виробництва наркотичних і вибухових речовин тощо. У деяких країнах спостерігається поява сайтів, що належать організованим кримінальним угрупованням і терористичним організаціям, через які ведеться не тільки обмін інформацією, а й пропаганда форм негативної, девіантної поведінки.

В інтернет-мережі можна віднайти вияв відомих механізмів соціальної детермінації злочинності: шляхом певного соціального формування особистості; шляхом надання їй вказівок протиправного або суперечливого характеру; шляхом примушування особистості увійти в таку ситуацію, що вимагає і полегшує обрання саме злочинного варіанту поведінки [12, с. 250–253].

У цьому зв'язку визріла необхідність нейтралізації негативного інформаційного впливу комп'ютерних мереж на формування правосвідомості і правової культури українських громадян. Потрібно з'ясувати жорсткі критерії, за якими можна розмішувати в мережах певні види інформації. Слід опрацювати механізми обмеження доступу до окремих сайтів (сторінок) для різних вікових категорій аудиторії Інтернет. Потребує також законодавчого закріплення відповідальності власників сайтів за зміст інформаційних матеріалів, які вони розмішують. Необхідно, аби протиправні процеси, що відбуваються в глобальних комп'ютерних мережах, набули адекватної протидії з боку правоохоронних органів.

Надійним інформаційним каналом формування правосвідомості і правової культури українських громадян є безпосереднє читання законів, а також юридичної, спеціальної та науково-популярної літератури. Ним користуються громадяни, які бажають більш глибоко вивчити питання права в процесі самоосвіти.

Українське суспільство після багаторічної відсутності доступу до літератури юридичного спрямування відчуває зростання інтересу до правових знань,

правової інформації, потребу в юридичній літературі. Але з року в рік все більшої гостроти набуває питання забезпечення громадян правовою літературою, яка б характеризувалася низкою ознак: якістю, актуальністю, доступністю. Так, у державному реєстрі видавництва, виробників, розповсюджувачів видавничої продукції випуск літератури юридичного спрямування у 2005 р. здійснювали лише 83. За 11 місяців попереднього року ними видано 446 назв юридичної книги, орієнтованим накладом близько 700 тис. примірників. Такі показники є досить незначними [13, с. 158].

У умовах нестачі правової друкованої продукції значну роль у правовому інформуванні українських громадян мають відігравати бібліотеки, головне завдання яких у правовій просвіті – довести до читача друковане джерело правової інформації, допомогти відшукати його, вчасно поповнити книжкові фонди новою юридичною літературою, а також пропагувати її.

Зараз потребують вирішення такі питання: виділення державних коштів для забезпечення бібліотечних установ відповідними виданнями юридичного спрямування; розроблення програми поповнення фондів бібліотек, юридичною літературою; недопущення скорочення існуючої мережі бібліотек передусім у сільській місцевості; створення правоосвітнього всеукраїнського веб-сайту, доступ до якого здійснювався б з кожної бібліотеки через мережу Інтернет; створення як самостійної юридичної інституції Національної юридичної бібліотеки.

Значний вплив на формування правосвідомості і правової культури українських громадян справляє правове інформування під час юридичної практики, що має місце в межах правотворчого процесу і тлумачення законодавства, в ході здійснення юридичних функцій такими органами, як суд, прокуратура, органи МВС, арбітраж, нотаріат, адвокатура, юридична служба.

Формування правосвідомості і правової культури шляхом правового інформування в процесі дії юридичної практики здійснюється, по-перше, під час участі громадян у врегулюванні правових питань як заявників, свідків, позивачів і відповідачів тощо, коли вони набувають особистого правового досвіду; по-друге, при здійсненні політики гласності судового процесу у діяльності органів державної влади, коли правосвідомість і правова культура населення зростають незалежно від його особистої участі у врегулюванні юридичних справ; по-третє, в ході участі громадян і трудових колективів у зміцненні законності, попередженні правопорушень.

**Висновки.** Здійснення правової інформованості українських громадян є важливим напрямком формування їхньої правової культури. Для посилення її впливу на цей процес необхідно активізувати популяризацію правових знань через різноманітні канали правової поінформованості українських громадян, підвищувати доступність права.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Беляков К. Інформація в праві: теорія і практика / К. Беляков. – К. : КВІЦ, 2006. – 116 с.
2. Вимір людського розвитку: права і свободи людини в Україні. – К. : Наук. думка, 2000. – 324 с.
3. Сидельников И. П. Доступность закона. Правовое информирование граждан / И. П. Сидельников. – Мн. : Феникс, 2002. – С. 19–21.
4. Жаровська І. М. Доступність права: теоретико-правові проблеми / І. М. Жаровська. – Львів : ЛКА, 2007. – 207 с.
5. Егорова М. С. Доступ граждан к правовой информации как условие развития правосознания и формирования правовой культуры / М. С. Егорова // Государство и право. – 2006. – № 9. – С. 105–111.
6. Тарасов К. «Агрессивная кинодиета» ТВ и студенчество / К. Тарасов // Высш. образование в России. – 2002. – № 3. – С. 64–72.
7. Дроздов О. Ю. Засоби масової комунікації як фактор агресивної поведінки молоді / О. Ю. Дроздов // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Каразіна. Сер. Психологія. – 2009. – № 483. – С. 50–59.
8. Гордякова О. Влияние личностной агрессивности и тревожности подростков на эмоциональное отношение к агрессии в телевизионной рекламе / О. Гордякова // Психолог. журн. – 2008. – № 4. – С. 100–111.
9. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття / під ред. В. М. Литвина, В. В. Андрушенка. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 1. – 385 с.
10. Королев А. Современная молодёжь под прицелом СМИ / А. Королев // Alma mater. – 2008. – № 2. – С. 5–12.
11. Кушакова Н. В. Вплив інформаційних технологій на правову культуру: українські реалії / Н. В. Кушакова // Правова культура – основа державотворення в Україні: зб. наук. праць / за ред. М. В. Костицького, М. М. Ібрагімова. – Ірпінь : Нац. акад. ДПС, 2005. – Вип. 1. – С. 108–118.
12. Винарик Л. С. Информатизация в аспекте социальной трансформации общества / Л. С. Винарик. – Донецк : ИЭП, 2004. – 271 с.
13. Горбунова Л. Роль правової освіти в утвердженні верховенства права / Л. Горбунова // Право України. – 2006. – № 4. – С. 155–164.

## ПРАВОВОЕ ИНФОРМИРОВАНИЕ УКРАИНСКИХ ГРАЖДАН СРЕДСТВАМИ МАССОВОЙ КОММУНИКАЦИИ

Климова Г. П.

*Посвящено анализу правовой информированности украинских граждан как важнейшего фактора формирования их правовой культуры. Особое внимание уделено рассмотрению роли СМИ в формировании правовой культуры украинских граждан в условиях построения правового государства.*

**Ключевые слова:** правовое информирование граждан, правовая культура, доступность права, средствами массовой коммуникации.

## LEGAL INFORMUVANNYA UKRAÏNSKIH GROMADYAN ZASOBAMI MASOVOÏ KOMUNIKATSII

G. P. Klimova

*Prisvyacheno analizu pravovoï informovannosti ukraïnskih gromadyan yak nayvazhlivishogo factor formuvannya ih pravovoï culture. Especially uwagi pridileno rozglyadu roli ZMI in protsests zdiysnennya formuvannya pravovoï CULTURE ukraïnskih gromadyan in Minds rozbudovi pravovoï powers.*

**Key words:** legal informuvannya gromadyan, legal culture, dostupnist law zasobami masovoï komunikatsii



УДК 316.614.351.74

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, професор;  
І. В. Підкуркова, кандидат соціологічних наук

### РОЛЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ПІДГОТОВЦІ ПРАВОЗНАВЦЯ

*Rozglynutu teoretichni ta praktichni aspekty vplyvu rïznih vidiv zasobiv masovoï informatsii na protses profesiïnogo y osobistisnogo stanovlennya studenta-yurista. Dovedeno, sho vsi vidy komunikativnoï diïalnosti rïzniaïtsya za zmiïstom ciïlei i zavdanï, zasobami i osoblivostyami vplyvu na ob'ïekt. Ob'ïednuïe ih te, sho vsi voni bezposerednio pov'iazani z diïalnistïu ZMI, yakï e vazhlyvim sociïalnym resursom u protsesi pidgotuvannya maybutnih pravoznavciïv.*

**Ключові слова:** засоби масової інформації, зв'язки з громадськістю, комунікативна діяльність.

**Актуальність проблеми.** У сучасному суспільстві зв'язки з громадськістю (Public Relations – PR) посідають одне з провідних місць в управлінні соціальними процесами в абсолютній більшості розвинених країн світу. Поле їх функціонування охоплює практично всі види суспільних відносин і основні види професійної діяльності різних організацій, у тому числі й освітніх, імідж яких є найважливішим чинником їх успіху в соціальній взаємодії.

PR безпосередньо пов'язані із низкою близьких видів комунікативної діяльності, кожен з них передбачає активну взаємодію із засобами масової інформації (ЗМІ). До них належать: прес-посередництво, промоушн, пабліситі, пропаганда, реклама та маркетинг.

*Прес-посередництво* – це написання матеріалів або організація спеціальних заходів з метою привернення уваги засобів інформації і забезпечення суспільної помітності. Функціональне призначення прес-посередництва полягає в плануванні і проведенні заходів, які могли б стати новиною (сенсацією) про окрему людину, організацію або товар.

Прес-посередництво і PR мають як загальні риси, так і відмінності. Поєднує їх те, що, по-перше, і в прес-посередництві, і в PR основним засобом впливу на суспільну думку є інформація про об'єкт; по-друге, у першому і другому випадках об'єктом інформаційного впливу є громадськість; по-третє, в обох видах діяльності використовуються одні й ті самі засоби інформаційного впливу – ЗМІ; по-четверте, суб'єктами діяльності в прес-посередництві і PR є професіонали (прес-агенти, PR-агенти тощо).

Разом з тим прес-посередництво і PR суттєво різняться між собою із цілого ряду характеристик: а) для прес-посередництва головним є зовнішня сторона об'єкта, його зовнішні привабливі аспекти, які не завжди відбивають його сутність, а для PR основним моментом в інформації про об'єкт є його внутрішні аспекти, що відображають його сутність; б) основною метою прес-посередництва є привернення уваги до об'єкта без особливої турботи про наслідки такої уваги, а для PR основна мета зводиться до нарощування публіцитного капіталу; в) для PR характерна тісна взаємодія базисних і технологічних суб'єктів, а у прес-посередництві взаємозв'язок між базисними і технологічними суб'єктами також має місце, але базисними суб'єктами тут виступають власники і головні редактори або інші керівники конкретних ЗМІ (газет, журналів, радіостанцій і телеканалів та ін.), і їхні замовлення на сенсаційні новини мають загальний характер. В умовах же PR замовлення базисних суб'єктів мають цілком конкретний і змістовний характер.

Отже, прес-посередництво може стати складовою частиною системи PR. Основними напрямками залучення прес-посередництва до системи PR можуть бути активна взаємодія із прес-агентами в інтересах інформаційного забезпечення діяльності базисних суб'єктів PR та аналізування інформаційних матеріалів у ЗМІ про діяльність базисних суб'єктів PR з метою активного використання позитивної інформації і оперативного реагування на негативну.

*Промоушн* як комунікативна діяльність має подібність із PR з погляду суб'єктів, мети, засобів та об'єктів (суб'єктами промоушн можуть бути фахівці з PR, агенти; об'єктами – громадськість, але з більш конкретним охопленням (вибіркою), покупець, споживач; метою – формування громадської думки; засобами – ЗМІ, спеціальні заходи тощо). Разом з тим промоушн і PR відрізняються за змістом цілей та завдань. Цілі й завдання PR мають системний характер і є стратегічними за своїм змістом. Через це промоушн також є складовою частиною загальної системи PR.

Ставлення фахівців у галузі зв'язків із громадськістю до промоушн має бути двояким. З одного боку, просування презентабельних товарів і послуг у процесі промоушн сприяє прирощенню публіцитного капіталу, іміджу організації. Тому PR у свої контрольовані комунікації повинні включати промоушн. З другого боку, в результаті промоушн-заходів можуть бути просунуті товари або послуги низької якості. На якомусь етапі функціонування організації це може створити їй певну вигоду, але в стратегічному плані таке просування спричиняє організації колосальний збиток. У зв'язку із цим PR повинні стояти на варті стратегічних інтересів своєї організації і захищати її від подібного промоушна.

*Пабліситі* – це інформація, отримана із зовнішнього джерела, яка використовується ЗМІ, оскільки становить, на їхню думку, цінність, що полягає в її новизні. Пабліситі являє собою неконтрольований метод розміщення повідомлень у ЗМІ, оскільки джерело не платить ЗМІ за їхнє розміщення [1, с. 30]. Пабліситі може виступати у різноманітних формах. Це можуть бути публікації в журналах і газетах, репортажі про урочисті церемонії, підписання важливих документів, прес-конференції і под. Важливо відзначити, що пабліситі за змістом інформації і своєю спрямованістю стосовно базисних суб'єктів PR може бути позитивною або негативною, а за характером стосунків пабліситі із суб'єктами PR – контрольованою ними або такою, що перебуває поза сферою їх контролю.

Контрольована пабліситі виступає як засіб PR. У цьому плані головне завдання суб'єктів PR полягає у тому, аби привернути увагу ЗМІ до джерела інформації, яке є корисним для базисних суб'єктів PR. Для вирішення цього завдання застосовуються спеціальні PR-технології. Особливе місце в створенні пабліситі посідає інформаційний привід, який створюється технологічними суб'єктами PR. Інформаційним приводом можуть виступати значущі новинні події, пов'язані з діяльністю базисних суб'єктів, що й надають цікаву, сенсаційну інформацію для ЗМІ (презентації, виставки, ювілеї, дні відкритих дверей тощо).

Особливі завдання PR пов'язані з неконтрольованою пабліситі. Вони полягають у постійному моніторингу інформаційних повідомлень щодо базисних суб'єктів. Позитивну інформацію про них слід активно використовувати для прирощення пабліцитного капіталу, а негативна повинна проходити адекватне інформаційне оброблення. При цьому слід мати на увазі, що негативна інформація може бути хибною або достовірною. У першому випадку вона може пояснюватися журналістською фантазією або спеціальним замовленням конкурентів чи інших супротивників; у другому – може бути пов'язана із кризою організації. В кожному конкретному випадку PR-вплив має бути продуманим, цілеспрямованим, активним і спиратися на об'єктивну інформацію.



Отже, PR є більш складною системою, ніж пабліситі, у змістовному і структурному аспектах, вони можуть і повинні містити пабліситі як один із засобів.

У Сучасному філософському словнику, виданому в 1996 р., *пропаганда* характеризується як «поширення філософських, політичних, наукових, художніх та інших ідей у суспільстві» [2, с. 1081]. В інших джерелах поняттю «пропаганда» надається негативний зміст. Зокрема, Г. Тульчинський вказує на такі характеристики пропаганди, як дезінформація, шельмування супротивника, брехня, скритність, лукавство, нав'язування волі, свавілля тощо [3, с. 30–31]. Яким же чином це поняття пов'язане з поняттям «паблік рілейшнз» у діяльнісному контексті?

Однією з перших робіт, присвячених співвідношенню пропаганди і PR, була праця Е. Бернайза, опублікована ще у 1928 р. під назвою «Пропаганда». У цій роботі PR були названі «новою пропагандою», тобто по суті Е. Бернайз ставив знак рівності між цими явищами.

У радянський період нашої історії пропаганда посідала одне із центральних місць у реалізації політики КПРС і радянської держави. Більш того, в XX ст. цей термін пов'язувався винятково з радянською ідеологією. Базисними суб'єктами пропаганди були органи партійного керівництва і державної влади, а також органи господарського управління, державні організації і установи та їх керівники. Технологічними суб'єктами пропаганди були відділи пропаганди при партійних органах управління, а також численна армія агітаторів і пропагандистів (як штатних, так і позаштатних). Об'єктом пропаганди була громадськість, а метою – формування свідомих, стійких і активних будівельників нового суспільства. Засобами пропаганди були ЗМІ, а її результат відбивався в активності та свідомості мас, їхньому ставленні до цілей і завдань будівництва комуністичного суспільства.

Отже, за своєю структурою пропаганда і PR багато в чому подібні. Однак це тільки формальна подібність. Щодо змістовної сторони, то тут є істотні відмінності, на яких ми й зупинимося.

Багато сучасних авторів, що розглядають дану проблему, свої висновки будують на основі аналізування місця, ролі та характеру засобів пропаганди в умовах тоталітарних режимів XX ст. Ідеться насамперед про радянський режим у СРСР і фашистський режим у Німеччині. Так, Сем Блек наводить такі цитати з Геббельса: пропаганда – це «інструмент політики і сили для контролю над суспільством... Функцією пропаганди не є тільки переконання... Дійсною її функцією є залучення послідовників і утримання їх у строї. Завданням пропаганди, заданої в необхідному напрямку, є всебічне охоплення людської діяльності таким чином, аби оточення окремої особистості поглинулося світоглядом (нацистського) руху» [4, с. 17]. На підставі наведених

поглядів нацистського ідеолога Блек робить висновки про те, що для пропаганди несуттєвим є етичний зміст; переконання в пропаганді підпорядковане егоїстичним інтересам; пропаганда допускає викривлення і навіть фальсифікацію фактів для досягнення мети. В той же час PR визнають довгочасну відповідальність і прагнуть переконати та домогтися взаєморозуміння, грунтуючись на добровільному сприйнятті ідей і думок, а успіху вони можуть досягати тільки чесними засобами, в основі яких закладено етичні норми [4, с. 18].

Інший західний вчений, професор Утрехтського університету Анні Ван Дер Мейден дає аналогічну оцінку пропаганді. В одній зі своїх статей вона пише: «Метою PR є досягнення згоди, у той час як мета пропаганди – формування руху. PR прагнуть правдивого діалогу, що зовсім не притаманно пропаганді. Методи PR передбачають повну відкритість, у той час як пропаганда в разі необхідності вдається до приховування фактів. PR прагнуть розуміння, а пропаганду цікавлять послідовники» [5, с. 18–19].

Подібне протиставлення пропаганди і PR проводять і деякі російські дослідники. Зокрема, Г. Тульчинський наводить розбіжності між цільовими функціями PR і пропаганди [3, с. 31] (табл. 1).

Таблиця 1

## Розбіжності між цільовими функціями PR і пропаганди

Пропаганда	Паблік рілейшнз
Переконання	Розуміння
Спонування до дії	Згода
Протистояння	Конструктивна співпраця
Дезінформація, шельмування супротивника, брехня	Надання позитивної інформації
Скритність	Щирість, відкритість
Нав'язування волі	Відповідальність

Як бачимо, роздуми науковців щодо порівняльного аналізу PR і пропаганди відбивають лише негативний зміст останньої і як наслідок мають дещо однобічний характер. Не відкидаючи негативні моменти в оцінюванні змісту пропаганди, зауважимо, що їх вияв пов'язаний з тими антисуспільними силами, в інтересах яких вона використовується.

Що ж стосується об'єктивних особливостей пропаганди, то вони, на наш погляд, полягають у такому. По-перше, пропаганда відрізняється масштабом свого впливу на громадськість. Як правило, вона пов'язана з державною політикою, внаслідок чого для неї характерне охоплення широких мас населення. По-друге, пропаганда відрізняється характером свого впливу на суспільну свідомість. Основними її рисами в цьому аспекті є наступальність, активність

та безперервність. По-третє, пропаганда відрізняється й науковими основами своєї організації, що висвітлюється в її принципах, – зв'язок з життям, конкретність, спрямованість на суспільні інтереси та ін. Ми впевнені, що позитивні риси пропаганди можуть ефективно використовуватися в організації і проведенні PR-кампаній. Разом з тим негативні сторони пропаганди, пов'язані з етичними аспектами, також можуть виявлятися і в PR; однак у цьому разі йдеться про так званий «чорний PR».

Характеризуючи взаємозв'язок PR і *реклами*, зауважимо, що у вітчизняній і зарубіжній літературі надається чимало визначень останньої. Наведемо деякі з них, що найбільш повно відбивають сутність даного виду професійної діяльності. Так, у Законі України «Про рекламу» вона визначається у такий спосіб: «Реклама – розповсюджувана в будь-якій формі, за допомогою будь-яких засобів інформація про фізичну або юридичну особу, товари, ідеї і починання (рекламна інформація), яка призначена для певного кола осіб і покликана формувати або підтримувати інтерес до цих фізичних, юридичних осіб, товарів, ідей і починань і сприяти реалізації товарів, ідей і починань».

Американські маркетологи Чарльз Сендидж та Вільям Фрайбургер дають таке визначення реклами: «Реклама являє собою неособисті форми комунікації, здійснювані за посередництвом платних засобів поширення інформації, із чітко зазначеним джерелом фінансування» [6, с. 511].

Наведемо ще одне визначення реклами, яке дають автори книги «Паблік рілейшнз. Теорія і практика»: «Реклама – це інформація, що розміщується в ЗМІ явно позначеним спонсором, який сплачує рекламне місце і час. Реклама – це контрольований метод розміщення повідомлень у ЗМІ» [1, с. 32].

Зазначених визначень реклами достатньо для того, аби не тільки виявити її подібність із PR, а й виділити їхні відмінні риси. Подібність реклами і PR полягає насамперед у тому, що ці види професійної діяльності фактично є інформаційно-комунікативними з усіма іншими відповідними загальними характеристиками. Але для нас більш важливо виявити відмінності PR і реклами, сутність яких можна звести до таких позицій. По-перше, основною метою PR є гармонізація відносин між базисними суб'єктами PR і соціальним середовищем, формування позитивного іміджу організації. Основною ж метою реклами є просування товарів або послуг, створення брендингу. По-друге, для PR основними засобами є ЗМІ, спеціальні заходи, особисті контакти тощо. Для реклами можуть використовуватися ЗМІ, але тільки як засіб подання оплаченої інформації, тобто рекламні повідомлення, на відміну від звичайних інформаційних, завжди виконують функцію маніпулятивного впливу на людину з метою спонукати її придбати ті чи інші товари або послуги. По-третє, для PR об'єктом впливу є широка громадськість, а для реклами – реальний чи потенційний споживач товарів або послуг. І, нарешті,

по-четверте, для PR характерні гнучкість, безперервність, диференційованість, активність впливу на свій об'єкт. Для реклами ж такий вплив, як правило, має дискретний характер, він не завжди відрізняється гнучкістю і характеризується монотонністю інформаційного подання, що особливо стосується реклами в ЗМІ.

Отже, зміст функціональної взаємодії PR і реклами в комунікаційному процесі характеризується співвідпорядкованістю розглянутих видів діяльності. Так, деякі теоретики і практики у сфері PR вважають, що PR повинні бути функціонально підпорядковані рекламі. Зокрема, Г. Почепцов серед стандартних PR-функцій як основну виділяє просування на ринок нових товарів і послуг [7, с. 190]. Дійсно, позитивний імідж організації, який формується в процесі PR, сприяє просуванню товарів і послуг, пропонованих даною організацією. Однак цілі і завдання PR мають стратегічний характер, і через це рекламні функції не можуть бути головними для цього виду діяльності. Скоріше за все рекламна діяльність тієї або іншої організації підпорядкована стратегічним цілям і завданням PR. Тому з функціональної точки зору PR посідають більш високе місце в комунікаційному процесі, ніж реклама, бо, за слушною оцінкою Г. Тульчинського, реклама пов'язана з певним товаром і орієнтована на просування його на ринку, а PR орієнтовані на просування не товару, а корпорації в цілому, і не тільки на ринку, а й у суспільстві [3, с. 31].

Для виявлення співвідношення PR і маркетингу наведемо одне з найбільш поширених у науці визначень останнього. *Маркетинг* – «це управлінська функція, яка виявляє людські потреби і бажання, пропонує продукти і послуги для задоволення цих потреб і породжує трансакції, в результаті яких продукти і послуги поставляються в обмін на що-небудь, що становить цінність для постачальника» [1, с. 27].

Що ж стосується структури маркетингових комунікацій, то тут немає єдиної думки. Згідно з однією досить поширеною точкою зору PR входить у комплекс маркетингових комунікацій. Філіп Котлер, автор всесвітньо відомого підручника з маркетингу, в стратегії маркетингу виділяє п'ять «*P*»: *Product* (продукт, товар), *Price* (ціна), *Place* (місце, ринок), *Promotion* (просування товару, збут) і *Public Relations* (зв'язки із громадськістю) [7, с. 41].

За іншою позицією, не PR посідають підпорядковане місце стосовно маркетингу, а навпаки, маркетинг є частиною PR [8, с. 215–217].

Видається, що й перша, і друга точки зору є крайніми, а істина лежить десь посередині. Безсумнівно, PR і маркетинг – близькі за своєю сутністю, тісним чином пов'язані між собою види діяльності. Однак між ними існують глибокі відмінності, які відображаються в специфічних рисах маркетингу, а також в основному змісті маркетингової діяльності та її фундаментальному завданні.

Підбиваючи підсумок нашим міркуванням з проблеми співвідношення PR та інших споріднених видів діяльності, можна сказати, що всі вони різняться за змістом цілей і завдань, а також за засобами і особливостями впливу на об'єкт. Спільним же для них є те, що всі вони є комунікативними видами діяльності, безпосередньо пов'язаними з діяльністю ЗМІ. Отже, ЗМІ виступають фактично центральною ланкою будь-якого виду PR-діяльності.

Враховуючи значний вплив ЗМІ на формування особистості, у квітні-травні 2012 р. нами були опитані 484 студенти 1–4 курсів усіх факультетів Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» з метою визначення ролі ЗМІ в процесі підготування студентів-правознавців. Респондентами стали 242 дівчини і 242 хлопці, серед яких 40 % навчаються переважно на відмінно, 44 % є хорошистами, 16 % мають трійки.

81 % студентів зазначили, що зазвичай отримують інформацію з *Інтернету*, 56 % орієнтуються на телебачення, причому тільки 5 % – на місцеве. Газети та журнали студенти університету читають досить рідко, час від часу, про що зазначили 65 % респондентів. Постійно їх читають лише 8 %, а 7 % взагалі ніколи не читають газет та журналів.

*Газети та журнали* студенти зазвичай беруть або в Інтернеті (електронний варіант), або купують у кіосках. Про це зазначили по 50 % від тих, хто взагалі користуються цими видами ЗМІ. В них вони в основному віддають перевагу публікаціям про культурні події в Харкові, університеті (45 %), гумору і розвагам (36 %).

Зафіксовані певні розбіжності в пріоритетах серед студентів різних факультетів. Так, найбільш популярними серед студентів Інституту підготовки кадрів для органів прокуратури є публікації про культурні події (44,1 %) та гумор, розваги (40,9 %); серед студентів господарсько-правового факультету – новини факультету (46 %) та культурні події (44 %); серед студентів Інституту підготовки кадрів для Міністерства внутрішніх справ України – гумор, розваги (41,2 %); серед студентів факультету підготовки кадрів для органів юстиції – культурні події (51,9 %), гумор, розваги (35,4 %); серед студентів Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України – культурні події (52 %), спортивні новини (52 %); серед студентів військово-юридичного факультету – культурні події (46,7 %), спортивні новини (40 %), гумор, розваги (40 %); серед студентів факультету підготовки кадрів для Міністерства закордонних справ України – культурні події (66,7 %); серед студентів дев'ятого факультету – культурні події (53,3 %); серед студентів десятого факультету – наукове життя (47,1 %), спортивні новини (44,1 %).

Близько 60 % студентів-юристів іноді читають *спеціалізовані юридичні газети чи журнали*. В той же час 31 % респондентів практично ніколи (!) такі видання не читають.

З тих, хто використовує телебачення як джерело інформації, більшість (37 %) надає перевагу загальноукраїнським каналам, зазначили, що вони постійно або досить часто дивляться передачі на цих каналах. Місцевим каналам віддає перевагу майже кожний 10-й студент. Інтереси розподілилися таким чином: інформаційні новини (60 %), музичні (37 %), кримінальні хроніки (36 %).

Прикро, що спеціально для них створене студентське телебачення є непопулярним серед студентів університету. Програми *телестудії університету* постійно або часто дивиться лише 5 % (!) респондентів, а майже 60 % взагалі їх ніколи не бачили. Ті, хто слідує за передачами, підготовленими телецентром, зазначають, що їм вони цікаві, але тільки 13 % оцінюють роботу телецентру як відмінну та професійну. Значна кількість респондентів (43 %) зазначили, що є як вдалі, так і невдалі сюжети та програми. Серед причин неувagi до телецентру студенти називають такі: «не знав, що в університеті працює телецентр» (50 %) та «мені це нецікаво» (17 %). На цей факт, безумовно, слід звернути увагу не тільки керівництву телецентру, а й керівникам факультетів. Організація кваліфікованої рекламної та пропагандистської кампанії може суттєво поліпшити ситуацію.

Безумовно, найбільш популярним і відповідно впливовим джерелом інформації для студентської молоді є *Інтернет*: ним користується 100 % опитаних, причому щодня – 87 %. Більше половини студентів (55 %) проводять в Інтернеті від чотирьох годин і більше на добу, ще близько 40 % витрачають на це кожен день одну-три години. 90 % респондентів доступ до Інтернету отримують вдома або в гуртожитку, кожен п'ятий – через мобільний телефон або Wi-Fi у громадських місцях.

Серед ресурсів світової мережі респонденти найчастіше використовують соціальні (70 %) та розважальні (45 %) мережі. Час від часу студенти також заходять на сайти електронних бібліотек та електронних юридичних видань, інформаційних новин, державних органів, баз рефератів, сайт університету.

Ресурсами *електронних бібліотек* найчастіше користуються студенти сьомого факультету – 57 %. Найнижчий показник відвідування сайту електронних бібліотек у студентів шостого факультету, часто або постійно ним користується лише третина опитаних. *Сайти інформаційних новин* найбільш популярні серед студентів п'ятого (60 %) та дев'ятого (58 %) факультетів. Лідером з перегляду *розважальних інтернет-ресурсів* є шостий факультет – 85 %. *Соціальні мережі* досить часто відвідує половина студентів усіх факультетів, найчастіше ними користуються представники сьомого (85 %), шостого (71 %) та четвертого (70 %) факультетів. *Бази нормативно-правових актів* в Інтернеті є найбільш популярними серед студентів сьомого та десятого факультетів. Ними часто або постійно користуються відповідно 92 % та 86 % студентів. *Сайти державних органів* також є затребуваними серед сту-

дентів сьомого та десятого факультетів. 67 % студентів сьомого і 50 % студентів десятого факультетів часто відвідують ці сайти для підготування до занять. Природно, що дуже рідко користуються цими сайтами ті, хто навчається переважно на задовільно. *Бази рефератів* як інтернет-ресурс найчастіше використовують студенти шостого факультету – 53 % користуються часто або постійно, тоді як студенти сьомого факультету не користуються ним взагалі (!).

*Сайт університету*, на жаль, не має великої популярності серед студентів. Найчастіше його використовують як джерело інформації 47 % студентів сьомого факультету, 40 % студентів шостого факультету та 39 % студентів третього факультету. Найменшу популярність він має у студентів п'ятого факультету – часто або постійно «заходить» туди лише чверть з них. Вражає, що студенти саме цього факультету є найбільшими постачальниками новин на цей сайт!

Для підготування до практичних занять інформацією з Інтернету постійно користуються 80 % студентів, рідше вони звертаються до матеріалів газет та журналів, дуже рідко (зазначили 70 %) – до матеріалів телепередач.

Ставлення студентів до інформації, яку вони отримують зі ЗМІ, визнається тим, що абсолютна більшість (97 %) з них визнають: майбутній правознавець повинен постійно бути в курсі політичного і економічного життя в країні та світі, і для того аби об'єктивно оцінити ситуацію, інформацію слід брати з максимальної кількості джерел.

Найбільшою мірою при здобутті інформації студенти використовують аналітичні статті (73 %). «Я зазвичай читаю аналітичні статті, тому що вони підготовлені кваліфікованими спеціалістами, а я таким ще не став», – з цим твердженням більшою чи меншою мірою погоджуються 73 % респондентів. У той же час 68 % студентів віддають перевагу першоджерелам, які самі можуть оцінити, бо не виключають, що статті аналітиків нерідко містять суб'єктивні оцінки чи можуть бути замовними.

Неоднозначним є також загальне ставлення студентів до ЗМІ. З одного боку, майже 60 % респондентів зазначають, що правознавцям слід орієнтуватися тільки на спеціальну літературу, оскільки інформація, яку пропонують ЗМІ, розрахована лише на пересічних громадян. З другого боку, 70 % майбутніх юристів вважають, що правознавець обов'язково повинен бути в курсі всіх подій, а тому вони щоденно уважно вивчають інформацію, яка надається різними ЗМІ. І, нарешті, майже третина (!) студентів взагалі не цікавиться ЗМІ, оскільки не розраховує на можливість отримати об'єктивну інформацію.

Єдиним, що повною мірою об'єднує всіх студентів, є те, що найбільш оперативним джерелом інформації, яке може замінити всі інші, є Інтернет. Так вважають три чверті всіх респондентів. Абсолютно ж вільними від впли-

ву ЗМІ бачать себе 6 з 10 всіх опитаних, оскільки вони вважають себе вже повною мірою сформованими особистостями, якими не можна маніпулювати, що саме і намагаються робити зацікавлені особи через ЗМІ.

**Висновки.** ЗМІ є важливим соціальним ресурсом, використання якого може принести великі дивіденди не тільки тим, хто безпосередньо займається організацією різних видів комунікативної діяльності, а й тим, хто відповідає за процес підготування і професійного становлення майбутніх правознавців.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Моисеев В. А. Паблик рилейшнз: теория и практика / В. А. Моисеев. – К. : ВИРА-Р, 1999. – 377 с.
2. Современный философский словарь / под ред. В. Е. Кемерова. – М. ; Бишкек ; Екатеринбург, 1996. – 1364 с.
3. Тульчинский Г. Л. Public relations. Репутация, связи с прессой и общественностью, спонсорство / Г. Л. Тульчинский – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. Е. Герцена, 1994. – 256 с.
4. Блэк С. Паблик рилейшнз: что это такое? / С. Блэк ; пер. с англ. – М. : Новости, 1990. – 239 с.
5. Катлип Скотт М. Паблик рилейшенз. Теория и практика : учеб. пособие. – 8-е изд. ; пер. с англ. / Катлип, Скотт М., Сантер, Аллен Х., Брум, Глен М. – М. : Изд. дом «Вильямс», 2000. – 624 с.
6. Сэндидж Ч. Реклама: теория и практика / Ч. Сэндидж, В. Фрайбургер. – М. : МЦГИ/МВШСЭН, 2009. – 338 с.
7. Почепцов Г. Г. Паблик рилейшнз для профессионалов / Г. Г. Почепцов. – К. : Ваклер, 2000.
8. Паблик рилейшнз – средство социальной коммуникации (Теория и практика). – К. : Дакор., 2002. – 506 с.

## РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ПОДГОТОВКЕ ПРАВОВЕДА

*Погребная В. Л., Подкуркова И. В.*

*Рассмотрены теоретические и практические аспекты влияния различных видов средств массовой информации на процесс профессионального и личностного становления студента-юриста. Доказано, что все виды коммуникативной деятельности различаются по содержанию целей и задач, средствам и особенностям воздействия на объект. Их объединяет то, что все они непосредственно связаны с деятельностью СМИ, являющихся важным социальным ресурсом в процессе подготовки будущих правоведов.*

**Ключевые слова:** *средства массовой информации, связи с общественностью, коммуникативная деятельность.*



## THE ROLE OF MASS MEDIA IN TRAINING LAWYER

*Pogribna V. L., Pidkurkova I. V.*

*In the article "The role of mass media in training lawyer" theoretical and practical aspects of the impact of different mass media types on the process of professional and personal development of law students are considered. There is underlined that all kinds of communicative activities vary in content of its goals and objectives, means and impact features on the object. One thing unites them that they are all directly related to the mass media – an important social resource in the training of future lawyers.*

**Key words:** mass media, public relations, communicative activities.



УДК 316.6

*О. В. Волянська, кандидат соціологічних наук, доцент*

### ІНДИКАТОРИ АНТИКОРУПЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

*На основі аналізу індикаторів, що характеризують антикорупційну активність різних його суб'єктів, оцінено антикорупційний потенціал громадянського суспільства в Україні. Проаналізовано такі показники, як сприйняття корупції, рівень протестної активності населення, ефективність ЗМІ та громадських організацій у протидії корупції тощо. Дані, наведені в цій статті, були одержані під час соціологічних досліджень корупції в Україні в період 2009–2011 рр.*

**Ключові слова:** корупція, антикорупційний потенціал, громадянське суспільство, сприйняття корупції, протестна активність.

**Актуальність проблеми.** Більшість науковців, які досліджують проблему корупції, схилиються до думки, що вона є наслідком слабкості інститутів громадянського суспільства. Незаперечним є той факт, що досягнення реальних результатів у діяльності з протидії корупції можливе лише за умов формування в суспільстві «критичної маси» чіткого та несуперечливого неприйняття корупції на рівні як сприйняття (оцінок), так і реальної поведінки. Численні дослідження, що проводилися в Україні протягом останніх десяти років, не дають підстав для висновку про існування реального неприйняття корупції як домінанти масової свідомості. Натомість фіксуються досить неоднозначний феномен «функціонального ставлення» до корупції та феномен

«подвійних стандартів» (тобто корупція засуджується як суспільна проблема, однак допускається як спосіб вирішення певних особистих ситуацій). Така неоднозначність характерна для населення України загалом і перш за все – для найбільш соціально активних його прошарків.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблема корупції досить широко досліджувалася в працях таких відомих західних учених, як Г. Бродмен, Г. Давооді, Д. Кауфман, П. Мауро, В. Мілер, С. Роуз-Екerman, В. Танці, Е. Тебальді, Дж. Хелман, М. Хортон та ін. Серед російських та українських дослідників проблематики корупції слід відзначити Л. Багрія-Шахматова, О. Барановського, А. Бову, Я. Кузьміна, М. Мельника, Т. Кошечкіну та ін. Питання ефективного запобігання та протидії корупції, реалізації антикорупційної політики, співпраці громадянського суспільства та влади у протидії корупції досліджували такі вітчизняні дослідники, як В. Мартиненко, А. Михненко, Е. Макаренко, С. Кравченко, О. Соснін, Ю. Кальниш, Є. Невмержицький та ін.

Нерозв'язані частини загальної проблеми пов'язані з відсутністю єдиних методологічних засад для оцінювання антикорупційного потенціалу суспільства.

**Метою** статті є оцінювання антикорупційного потенціалу громадянського суспільства на основі аналізування індикаторів, що характеризують антикорупційну активність різних суб'єктів суспільства.

**Виклад основного матеріалу.** Виходячи з того, що головним принципом стратегії боротьби з корупцією є публічність, індикаторами антикорупційного потенціалу громадянського суспільства в міжнародних дослідженнях виступають: рівень громадського супротиву корупції (невдоволення); антикорупційна активність ЗМІ та громадських організацій. Спираючись на дані численних соціологічних досліджень, проведених в Україні останніми роками, пропонуємо розглянути окремо кожний із зазначених індикаторів.

*Громадський супротив корупції (рівень протестного потенціалу).* Антикорупційна активність може мати різні форми (від уникнення корупційно небезпечних ситуацій до блокування руху на автошляхах). Тому доцільно, на наш погляд, розділити їх на внутрішні (особистісні) та зовнішні (публічні) форми антикорупційної протидії. До перших належать ті, що відображають внутрішнє ставлення громадянина, його настанову діяти в корупційно небезпечній ситуації:

1) позиція уникати контактів, що передбачають корупційну взаємодію. Для цієї позиції характерна мінімізація контактів з державними установами та установами, що вважаються маркованими як корупційні;

2) принцип відмови від хабара, настанова використовувати виключно законні методи в разі необхідності звернення за адміністративною послугою, навіть ціною власного часу.

У дослідженні «Боротьба з корупцією в Україні»<sup>1</sup> 2010 р. частка респондентів, що мають принципову позицію «ніколи не давати хабар», становить лише 15 %. Зовнішні форми протесту є публічними і спрямовані на те, аби привернути увагу або мобілізувати громадськість навколо боротьби з корумпованим чиновником. Згадане дослідження показало, що найбільш імовірними формами протесту проти дій корумпованого чиновника, за оцінками населення, можуть стати: збирання підписів, підписання петицій; участь у громадських обговореннях і залучення ЗМІ; звернення до депутата; участь у роботі громадських організацій; створення або активна участь в інтернет-спільнотах. Більшість населення не готова обрати як спосіб протесту: судові позови, як і повідомлення у правоохоронні органи про факти корупції; участь у діяльності політичних партій; повідомлення у правоохоронні органи чи керівництву про корупційні дії колег; блокування рухів на автошляхах та залізницях.

Дослідження «Боротьба з корупцією в Україні» 2010 р. вказує на те, що обрання респондентами форм протидії має ціннісне забарвлення, тобто демонструє бажану в суспільстві форму поведінки. І навпаки, форми, що не обрані як імовірні, є досить поширеними (наприклад, використання ресурсів інтернет-спільнот, участь у діяльності політичних партій). Подібна тенденція може свідчити і про те, що низька підтримка таких форм, як акції протесту, демонстрації та страйки, є декларативною поведінкою. Насправді протестна активність за умов сильного стимулу чи добре організованої акції може виявитися стихійно. Низька підтримка форм протидії корупції пов'язана з причинами, які були виявлені під час аналізування результатів дослідження:

- негативне ставлення до протестної активності у суспільстві взагалі;
- відсутність/або низька поінформованість про дієві форми протесту;
- відсутність підтримки (громадськості, журналістів, НУО, опозиції);
- низький рівень довіри до структур та органів, що повинні вести боротьбу з корупцією. Так, 58 % опитаних своє рішення приховати факт корупційної вимоги пояснюють недовірою до відповідних органів;
- відсутність колективного осуду корупційних практик, наявність у суспільстві стереотипів, що схильні виправдовувати корупційні практики, функціональне ставлення до корупції;
- відчуття марності протестної активності;
- відчуття небезпеки.

*Антикорупційний потенціал ЗМІ.* Засоби масової інформації є одним з головних суб'єктів антикорупційної боротьби. Водночас ефективність їхньої

<sup>1</sup> Загальнонаціональне опитування населення України (обсяг вибіркової сукупності  $n = 2027$  респондентів), здійснене в період з 1 червня по 1 липня 2010 р., у межах міжнародного проекту «Боротьба з корупцією в Україні».

діяльності досить сильно залежить від їх прозорості та незалежності. Слово «прозорість» для медіа означає здатність (спроможність) забезпечувати відкритий та видимий рух інформації – так, аби читач залишався впевненим і мав підстави повністю довіряти тому, за яких умов інформація потрапляє в редакцію, як обробляється (з якими мотивами) та в якому вигляді (з якими акцентами) подається в матеріалі. Проблема прозорості ЗМІ нині є очевидною як для міжнародних експертів, так і для пересічних українців, які втрачають довіру до інформаційних джерел. Слід зазначити, що в міжнародному рейтингу свободи преси за 2011 р., що публікується організацією «Репортери без кордонів», Україна посіла 116 місце серед 179 країн світу, зайнявши позицію між Перу і Камбоджею. Це дещо кращий показник порівняно з 2010 р., коли Україна опинилася на 131 місці, але гірший від 2009 р., коли вона була на 89 позиції.

Здатність українських ЗМІ бути учасниками боротьби з корупцією є темою, яку досить активно обговорюють політики, експерти та в медіа-середовищі. Якщо узагальнити думки, що висловлюються з цього приводу, то можна дійти до певних характеристик, які попередньо надають уявлення про стан ЗМІ в Україні та їх антикорупційний потенціал.

Передусім антикорупційному потенціалу ЗМІ заважає їх переважно цілкова залежність від власників. Такі ЗМІ з'являлись як певні політичні проекти певних осіб і переважно ними залишилися. Такими власниками є не тільки приватні особи, а й держава/муніципальні органи (щодо друкованих ЗМІ). Останнє взагалі ставить питання про можливість відносити ці засоби до категорії ЗМІ. Держава не в змозі знайти ефективний механізм роздержавлення міських та районних друкованих ЗМІ. Значна кількість таких ЗМІ в Україні є саме міськими та районними. Досить незначний прошарок українських ЗМІ може формуватися та працювати на основі власної редакційної політики.

Крім того, привертає увагу та обставина, що антикорупційні розслідування в ЗМІ є нечастими, переважно замовними і мають характер політичних/бізнес-«сутичок». Це означає, що поява відповідних матеріалів у ЗМІ спрямована на досягнення «точкового» (вибіркового) результату (перед виборами, перед призначенням на посаду, перед отриманням державного замовлення тощо), після чого все буде забуто.

Досить поширеною є думка, за якою самостійні журналістські розслідування корупції зустрічаються рідко. ЗМІ переважно користуються результатами судових процесів чи інформацією правоохоронних органів. Отже, ЗМІ переважно не є первинним джерелом інформації про корупцію. Окремі дослідження свідчать про досить поширене використання ЗМІ правоохоронними органами, які є єдиними коментаторами досудового та судового слідства.

Слід також зазначити, що правоохоронні органи не реагують на повідомлення у ЗМІ про корупцію<sup>1</sup>. Таким чином, держава втрачає можливість бути офіційним одержувачем інформації від ЗМІ про корупцію. З точки зору українського законодавства така ситуація не є нормальною, оскільки згідно з Кримінальним-процесуальним кодексом України повідомлення у ЗМІ є джерелом інформації про злочин, що підлягає перевірці.

Останнім часом в Україні пролунали заяви політиків про корумпованість самих українських ЗМІ чи окремих журналістів. Ця тема не є новою для експертного середовища, але дуже рідко звучить від політиків, а тим більше – оприлюднюється. Журналістське середовище зустріло такі заяви не лише вороже, а і з погрозами бойкотувати цих політиків. Урешті-решт тему було дуже швидко згорнуто.

Отже, українські ЗМІ – це потужний, але цілком не реалізований антикорупційний потенціал суспільства. Вони не виконують свою функцію щодо доброчесного обговорення теми корупції, яка турбує громадськість. Держава у свою чергу свідомо чи несвідомо мінімізує реальні можливості участі ЗМІ в боротьбі з корупцією.

*Антикорупційний потенціал громадських організацій.* Важливим напрямком боротьби з корупцією є контроль з боку громадянського суспільства за державними органами влади, органами місцевого самоврядування, правоохоронними органами тощо. Провідну роль у такому контролі мають відігравати інститути громадянського суспільства – громадські організації.

У свою чергу активна діяльність громадських організацій у сфері протидії корупції є запорукою становлення громадянського суспільства. В Україні зареєстровано значну кількість громадських організацій – від регіональних до всеукраїнських, що, однак, не характеризує масштаби їхньої діяльності. Як масштаби, так і результати діяльності є суперечливими.

Існує велика відмінність між формально зареєстрованими організаціями і реально діючими. Станом на 1 травня 2011 р. в Україні було зареєстровано 69,2 тис. громадських організацій. Проте за висновками декількох національних досліджень активну діяльність проводили не більше 3–4 тис. НУО, що складає приблизно 5 % зареєстрованих організацій. У країнах з демократичними традиціями показник кількості НУО на 10 000 населення набагато перевищує відповідні показники для України, що визнається однією із суттєвих перешкод на шляху демократичних реформ.

Якісний стан НУО виявляється в тому, що останнім часом поширилися випадки, коли під виглядом громадських організацій працюють структури,

<sup>1</sup> Дані глибинних інтерв'ю з журналістами (10) та формалізованого інтерв'ю з журналістами (100) в межах проекту «Стан корупції в Україні» 2010 р.

спрямовані на отримання прибутку (фактично, бізнес приховується під організаційно-правовою формою громадської організації); фінансуються бізнес-структурами або політичними партіями для лобіювання певних інтересів (і є цілком залежними від своїх «господарів»); створюються під реалізацію певних проектів і припиняють своє існування після «засвоєння» коштів, державних чи грантових. Досить поширеним явищем є створення «кишенькових» благодійних фондів при певних владних структурах, правоохоронних органах тощо для перерахування корупційних платежів. Це дає підстави для висновку про існування своєрідного *«фіктивного громадянського суспільства»*, тобто використання властивих для нього інституцій у супереч їх цілям. Ці обставини впливають на антикорупційний потенціал НУО.

За вже згаданою аналогією близько 200 українських НУО декларують свою антикорупційну спрямованість. Однак їх діяльність не стала реальним чинником, що впливає на ситуацію у сфері виявлення фактів корупції та боротьби з нею. Рівень обізнаності населення щодо антикорупційної діяльності НУО, за даними дослідження «Стан корупції в Україні» 2010 р.<sup>1</sup>, є доволі низьким: лише п'ята частина (20 %) респондентів відзначила, що їм відомо про таку діяльність, решта або не знає про неї (69 %), або не змогла дати певну відповідь (11 %).

Серед найбільш поширених видів антикорупційної діяльності, про які відомо населенню, були названі антикорупційна просвітницька діяльність НУО (41 % з числа тих, хто взагалі щось чув про діяльність НУО). Майже вдвічі меншій частині населення відомо про проведення громадських розслідувань щодо корупційних діянь (22 %), участь у громадських радах при органах влади (19 %), громадський контроль за розслідуванням корупційних злочинів (18%).

Про фактичну залежність від політичних партій, яка відбувається, особливо чітко це виявляється у період виборчих кампаній. Постійно (8 %) та дуже часто (23 %) громадські організації створюються під певні проекти і після їх завершення фактично не працюють. У діяльності громадських організацій досить поширеною є часткова «тінізація» діяльності (наприклад, виплата зарплатні у «конвертах» – постійно (14 %) або часто (13 %)). Ще одним досить поширеним феноменом є те, що НУО стає фактичним «при-

<sup>1</sup> У межах проекту «Стан корупції в Україні» опитувалися представники неурядових організацій. Загалом було опитано 111 представників НУО всіх організаційно-правових форм (за винятком політичних партій). Для формування вибірки було використано перелік організацій, які наприкінці 2009 р. виявили бажання ввійти до громадської ради при Уповноваженому Кабінету Міністрів України з антикорупційної політики. Інтерв'ю проводилися в таких регіонах України: м. Київ, Львівська, Івано-Франківська, Харківська, Донецька, Полтавська, Херсонська області, Автономна Республіка Крим.

криттям» бізнесу і працює заради прибутку – на думку 25 % представників неурядових організацій, тобто вони використовуються як спосіб ухилення від податків.

Представники самих громадських організацій оцінюють рівень обізнаності населення щодо їхньої антикорупційної діяльності як доволі низький: жоден з опитаних не відповів, що громадяни «обізнані дуже добре», третина – обізнані (3 % – добре обізнані, 30 % – обізнані певною мірою), що фактично свідчить про низьку самооцінку власної діяльності. Низький рівень поінформованості про діяльність громадських організацій зумовлений у першу чергу незначною кількістю контактів населення з ними: лише 18 % респондентів з масиву населення в межах проекту «Стан корупції в Україні» контактували з громадськими організаціями (12 % – особисто, 6 % – через інших осіб).

Важливо відзначити, що інтернет-спільноти (соціальні мережі та інші форми спілкування) поступово витісняють НУО як спосіб об'єднання громадян для досягнення певних цілей. В умовах політичного тиску на громадські організації та зростання ваги «фіктивного третього сектору» інтернет-спільноти (на базі соціальних мереж) стають все більш привабливими, особливо для молоді.

Громадські організації згідно з існуючими у масовій свідомості стереотипами разом із правозахисниками мають найбільший антикорупційний потенціал порівняно з органами влади, іншими суб'єктами політичного та суспільного життя. Однак можливість реалізації цього потенціалу залежить від багатьох чинників, більшість з яких в умовах сучасної України мають негативну спрямованість, обмежуючи можливості НУО та зменшуючи їх авторитет у громадськості. Про це, зокрема, свідчить те, що 10 % опитаних визнають, що НУО фактично інтегровані в корумповану систему і зацікавлені у збереженні існуючої ситуації. Таким чином, для України все більш характерним стає феномен «замовної громадської активності».

У взаємодії НУО та органів державної влади переважають «неформальні» складові<sup>1</sup>, що базуються на особистих відносинах. Менше значення мають інституційні взаємодії, наприклад, через механізми, прямо передбачені законодавством, – громадські слухання, діяльність громадських рад, інформаційні запити тощо. В цьому є певні ризики, оскільки багато НУО створюються як «кишенькові» організації певних політиків, місцевих керівників та ін.

<sup>1</sup> У межах проекту «Стан корупції в Україні» було опитано співробітників правоохоронних органів. Усього було опитано 730 правоохоронців. Опитування було проведено в п'яти регіонах України: 23 областях, Автономній Республіці Крим та м. Києві. Під час формуванні вибірки було визначено підрозділи (департаменти, управління тощо), які належать до спеціалізованих антикорупційних підрозділів у відповідних правоохоронних органах.

За таких умов можливість реального та дієвого громадського контролю суттєво обмежується. За оцінками опитаних експертів, серед активних (реальних) НУО питома вага таких організацій становить приблизно третину.

«Спеціалізація» певних організацій на антикорупційній тематиці загалом є позитивним моментом, однак в умовах українських реалій це може створювати певні ризики. Так, активісти НУО не завжди здатні юридично коректно визначити проблеми, на розв'язання яких спрямовано їх діяльність. Так, за даними зазначеного опитування, значна частина опитаних активістів, що позиціонують себе як антикорупційні, слабо обізнані у новому антикорупційному законодавстві, часто навіть просто не знають про нього. Нерідко антикорупційні НУО самі стають ланкою неформальних структур кримінальної спрямованості, де вони виконують функцію «громадського прикриття», активно використовуючи маніпуляцію громадською думкою для дискредитації органів, що протидіють таким формам злочинної діяльності.

Отже, ідеологія превентивної протидії корупції не стала домінуючою в середовищі НУО, де практично домінують ті самі репресивні моделі, що і в суспільстві загалом. У цьому вбачається одна з найбільш суттєвих проблем участі НУО у протидії корупції. Кількість організацій, що сприймають сучасні підходи до протидії корупції, є незначною.

**Висновки.** Рівень корумпованості є одним з індикаторів розвитку суспільства. Корупція в політиці, судах, бізнесі і державному управлінні викликає загальну зневіру пересічних українців у тому, що правовим шляхом можна вирішити хоч якесь питання, й у свою чергу взагалі підриває їхню віру в легітимність існування такої дуже «специфічної» держави.

Низький антикорупційний потенціал громадянського суспільства в Україні виявляється і в тому, що на сьогодні ураженими корупцією вважаються навіть ті інститути громадянського суспільства, які традиційно вважалися спроможними контролювати і впливати на її рівень, – ЗМІ та громадські організації. Населення і самі журналісти визнають, що ЗМІ в Україні є непрозорими та заангажованими, залежними від власників, журналісти доволі часто публікують замовні матеріали. Громадські організації також піддаються певним корупційним ризикам – створюються з певною метою або під конкретний проект, залежні від політичних партій та/або донорів чи створюються державними органами, «грішать» «відкатами» у відносинах з донорами, ведуть діяльність, не передбачену статутними документами, та не здійснюють ту, що передбачена статутом.

За українських критичних умов боротися з корупцією можливо лише методами гласності, відкритості та доступності інформації. А за відсутності в Україні правового і громадянського суспільства поки що єдиним надійним методом такої боротьби може стати публічне поширення ін-



формації про корупцію. І в такому разі, коли інформація про корупцію пошириться у суспільстві, буде дуже непросто ухилитися від реагування на неї.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Зелена книга державної політики / С. В. Дрьомов, Ю. Г. Кальниш, Д. Б. Клименко та ін. ; за ред. Ю. Г. Кальниша. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2010. – 88 с.
2. Мілер В. Звичаєва корупція? Громадяни та уряд в посткомуністичній Європі / В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна ; пер. з англ. – К. : «К.І.С.», 2004. – 328 с.

## ИНДИКАТОРЫ АНТИКОРРУПЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ: СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

*Волянская Е. В.*

*На основе анализа индикаторов, характеризующих антикоррупционную активность различных его субъектов, оценен антикоррупционный потенциал гражданского общества в Украине. Проанализированы такие показатели, как восприятие коррупции, уровень протестной активности населения, эффективность СМИ и общественных организаций в противодействии коррупции. Данные, приведенные в статье, были получены в ходе социологических исследований коррупции в Украине в период 2009–2011 гг.*

**Ключевые слова:** коррупция, антикоррупционный потенциал, гражданское общество, восприятия коррупции, протестная активность.

## INDICATORS OF ANTI-CORRUPTION POTENTIAL CIVIL SOCIETY IN UKRAINE: A SOCIOLOGICAL ANALYSIS

*Volyanska O. V.*

*The purpose of this paper is to evaluate the anti-corruption capacity of civil society in Ukraine on the basis of the analysis of indicators characterizing the anti-corruption activities of its various entities. These indices, most scientists attribute the perception of corruption, the level of public protest activities, the effectiveness of media and civil society organizations in the fight against corruption. All data presented in this article were obtained from the sociological researches of corruption in Ukraine in 2009–2011*

**Key words:** corruption, anti-corruption potential, civil society, the perception of corruption, protest activity.

УДК 316  
УДК 366.01

А. Г. Голова, кандидат социологических наук, доцент

## ТРАНСФОРМАЦИИ В СОЦИАЛЬНЫХ МЕДИА В СЕТИ ИНТЕРНЕТ: СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ

*Проанализированы особенности популяризации социальной сети в качестве эффективной коммуникации для разных сторон человеческой деятельности, в том числе для образования и государственного управления. СМИ приковывают внимание к различным проектам в сети, вовлекающих пользователей в социально активную жизнь. Финансовая успешность отдельных проектов, контакты владельцев с первыми лицами государства также подпитывают мнение об уникальности и важности развития этих форм коммуникаций. При этом некоторые данные свидетельствуют об иллюзорности ряда характеристик сетевого сообщества, прежде всего связанных с возрастающей социальной субъектностью участников и в целом с увеличением социального и экономического капитала этих ресурсов.*

**Ключевые слова:** социальные сети, Интернет, социальный капитал, эффективность рекламы в сети, потребители, пользователи, создатели контента, нормы, ценности, интересы, общение, стили поведения.

**Актуальность проблемы.** Социальные сети все плотнее опутывают жизнь современного человека, сжимая личное пространство и бесконечно расширяя социальное – общение со всем миром. Создается впечатление, что происходят стохастические процессы кристаллизации «народного творчества» в некоторые целостные образования, которые в конечном счете и позволяют привлекать инвесторов. Оценивая эффективность коммуникаций в сети Интернет, вводят понятие «капитализация проекта». Социальные сети Интернета публично демонстрируют увеличение политического, экономического и социального капитала. СМИ обосновывают это прежде всего ростом субъектности сетевых сообществ, выступающих регуляторами общественного взаимодействия. Одновременно в сети происходят латентные процессы, связанные с ее реструктуризацией, доминированием потребительских практик, которые подавляют проявление самостоятельной и активной жизненной позиции, стимулируя аномию и нестабильность в общественных отношениях. Реальное влияние приобретают производители контента, становящиеся модераторами отдельных явлений, превращая социальные медиа в латентные инструменты управления.

**Анализ последних источников и публикаций.** Социальному культурному анализу современных коммуникаций посвящены труды зарубежных ученых, таких как Н. Луман, М. Маршал, Э. Тоффлер, Я. Штайншаден, Е. Парай-

зер и др., а также российских исследователей, изучающих проблемы функционирования коммуникаций и их роль в обществе: В. А. Козловского, В. В. Васильковой, О. О. Савельевой и др.

В работе использованы различные данные эмпирических исследований 2011–2012 гг., в том числе из зарубежных источников.

**Цель** статьи – раскрыть социальные риски, появляющиеся в результате развития социальных медиа.

**Изложение основного материала.** В 2004 г. на совместном мозговом штурме издательства O'Reilly Media и компании MediaLive International возникла концепция новой полицентричной «платформы» Интернета Web 2.0. Не затрагивая техническую сторону, можно сказать, что новое решение позволило включить энергию пользователей в ее развитие, создавая User generated content, одним из продуктов которых стали форумы, чаты и первый формат социальных медиа – блоги. Предвидя закат традиционных медиа, индустрия рекламы стала популяризировать и создавать новые коммуникационные площадки как среди потенциальных рекламодателей, так и среди «будущих потребителей». При этом социально-демографическая структура аудитории того периода хотя и предполагала активность пользователей в самой сети (прежде всего молодежи), но никак не корреспондировалась с их покупательской возможностью. Произошла «смена мотивов, рационализирующих рекламу» [1, с. 89], подрывающая экономическую целесообразность инвестиций в рекламные коммуникации и в СМИ, но зато обуславливающая появление новых медиа, конструирующих новые формации в социуме и культуре. Искусственность такой ситуации и вопросы устойчивости характеристик реципиентов, являющихся «драйверами» роста сети и гаранты эффективности рекламных инвестиций, позволяли скептически относиться к эскалации интернет-коммуникаций, в частности социальных сетей [2].

Время частично опровергло сомнения во всем мире по данным аналитической компании Nielsen, аудитория социальных сетей растет на 20–24 % в год. Знаковым событием в экономической сфере стала капитализация компании Facebook, которая прошла IPO за \$105 млрд. Хотелось бы обратить внимание на то, что чистая прибыль компании в 2011 г. – всего около \$1 млрд, т. е. при такой прибыли инвесторам придется ждать возврата средств около 100 лет. Статистика Facebook фантастическая – на октябрь 2012 г. число зарегистрированных пользователей социальной сети составило свыше миллиарда (по данным ComScore, это 55 % всемирной аудитории Интернета). Если смотреть лишь в разрезе социальных сетей, то на сайт Facebook пришлось около 75 % времени.

Хотелось бы обратить внимание и на другое, не менее интересное явление – покупку самой Facebook компании Instagr.am (фотографическое приложение для смартфонов, связанное с быстрым размещением фото в социаль-

ной сети) за \$750 млн – проект, которому всего два года, где задействовано девять сотрудников, но уже имеющий 80 млн подписчиков (на июнь 2012) [3]. Приложение *Instagr.am* – тандем фотокамеры и социальной сети для смартфонов. Ценность этого приложения в том, что оно дает возможность мыслить и общаться образами, сокращая время для коммуникации. *Instagr.am* позволяет выразить свое присутствие благодаря автоматической фиксации места и времени с помощью публикации фотографии и ее географического местоположения, не вступая в переписку.

Виртуальная социальная реальность, сконструированная самими пользователями, приобретает реальную стоимость, а ответственность за ее капитализацию диверсифицирована. Акционерам Facebook продали не только базу данных с подробным профилем клиентов, апробированную коммуникацию с ними, ресурс для интенсификации и тиражирования коммуникации, а также оптимизированную систему референтных групп («друзей»), повышающих доверие к каналу. Косвенным образом на капитализацию социальных сетей повлияла возможность их использования в политических событиях, что вроде бы продемонстрировали миниреволюции бассейна Средиземноморья и протестные движения в России. Политическая капитализация поддерживается активностью первых лиц государства и других общественных лидеров на этих ресурсах. Эволюционируя от общедоступного средства общения, социальные сети абсорбируют научные, политические, образовательные, экономические и другие дискурсы. Акционеры приобрели надежду, что эта динамично развивающаяся система в дальнейшем будет только повышать свою стоимость, благодаря личным ресурсам каждого члена сообщества и распространяя свое влияние на различные сферы общества.

Экономические феномены Facebook и *Instagr.am* объясняются прежде всего социальными мифами, которые породил Интернет, о личном потенциале каждого пользователя для будущего развития как самой сети, так и аффелированных с ней коммерческих, политических и социальных проектов, значением, которое придают маркетологи покупателю, преобразованному в «*prosumer*», не просто потребляющему конечный продукт, а участвующему в его создании [4, с. 5]. Наступила эра доминирования потребителя в генерировании как технологических, так и коммуникативных решений, или, по словам А. Випперфурт, эра «равноправия с потребителем» [6, с. 196]. Медиа продолжают идеализировать Интернет, уверяя в его независимости, непредвзятости, открытости, безграничности в выборе и, главное, растущей субъектности «пользователей», способных самостоятельно конструировать свою жизнь и отвечать за благополучие других, консолидирующихся, чтобы протестовать, добиваться справедливости, помогать немощным, для чего и служат социальные сети Интернета как технологическая платформа этих взаимосвязей.

Триангуляция подходов к изучению сети Интернет создает несколько иную палитру социальных отношений на этом коммуникационном пространстве. Хотелось бы отметить, что техническая основа Интернета уже предполагает стандартизацию – 90 % сайтов базируются на четырех китах: Apache, IIS (сервер компании Microsoft), NGINX и Google, и 92 % пользователей использует всего три двери входа в Интернет – три браузера (Chrom, Farefox, IE). Тезис Н. Лумана о том, что результатом современных медиа становится «комбинация высокой стандартизации со столь же высокой поверхностной дифференциацией» [1, с. 70], особенно очевиден в контексте интернет-коммуникаций, где конструируется достаточно гомогенное пространство, но с имитацией вариативности выбора. В России структура времяпровождения в Интернете, по разным источникам, свидетельствует о концентрации всех посетителей вокруг всего 10 ресурсов и доминировании социальных сетей.

Унификация во всем мире происходит и за счет содержательного компонента текстов коммуникаций – введения общедоступных и индифферентных к культурным различиям кодов информации (в том числе за счет ее визуализации), также благодаря синхронизации норм, правил, моделей поведения, идентичных для всех пользователей сети. Гигантизм цифр свидетельствует о глобальных масштабах процесса выравнивание социокультурного ландшафта. Социальные медиа функционируют на базе единообразия интересов и ценностей пользователей. Появилось достаточно много работ по маркетингу, связанных с поиском универсальных культурных основ потребителей во всем мире, оптимизирующих стратегии торговых марок. Исследование «Глобальных трендов» международной компании Synovate (ведущееся с 2010 г. в 28 странах) в 2011 г. показало, что по ценностным ориентациям все население мира можно объединить всего в шесть групп, при этом наблюдаются две мегагруппы, в несколько раз превосходящие по масштабу другие: во-первых, «наслаждающиеся жизнью» и, во-вторых, так называемые «члены стаи», готовые делиться с другими, – те самые активисты социальных сетей. Это подтверждает и динамика индекса потребительских настроений (ИПН), в котором «ожидания» по уровню значений ниже оценок текущего состояния, т. е. оптимистов по отношению к реальной действительности больше, чем применительно к будущему. Это свидетельствует о доминировании презентативной временной ориентации в обществе, что типично для всех «развитых стран мира». В сентябре 2012 в России индекс ожиданий впервые за время исследований с 1993 г. сравнялся с индексом текущего состояния (индекс 2012), наши реакции стали синхронизированными с западными странами, о значении этого индикатора было сказано в нескольких работах [6, с. 104]. В феврале 2012 г. Аналитический центр Юрия Левады провел исследование в 45 регионах России, которое

выявило более чем в три раза (!) по сравнению с 2011 г. рост роли Интернета как средства общения и развлечения [7].

Среди отечественных специалистов мистика безграничного личного творчества и самореализации Интернета развеялась, пришло понимание того, что население готово скорее потреблять, чем генерировать, в том числе информационные продукты. Исследования показывают, что в среднем российский пользователь 13 часов в месяц проводит в социальных сетях – это в два раза больше, чем в других странах. Обращаю внимание на то, что во всем мире на 200–260 % в год растет аудитория посетителей сайтов купонов на скидки, и тратят на это в среднем 16 % времени своей аудитории сети [8]. Первый сервис коллективных покупок Groupon появился только в 2010 г. И динамика этих ресурсов коррелируется с продажей смартфонов. Выкристаллизовалось еще одно пространство интересов. Несмотря на вроде бы легкий мониторинг всех маршрутов в Интернете, данные различных исследований (прежде всего TNS, специальные исследования Фонда общественного мнения и Аналитического центра Юрия Левады, данные Российской ассоциации электронных коммуникаций и т. п.) расходятся, поэтому хотелось бы отметить не цифры, а тенденции.

Данные компаний, развивающих бизнес в Интернете, говорят о том, что всего 3 % независимых пользователей, в том числе в Живом Журнале (который позиционировался как наиболее мощная платформа для самореализации и творчества людей), размещают авторский текстовый контент, но если отбросить комментарии, то самостоятельных материалов (без фото, видео и других «шедевров») окажется в сотни раз меньше. Из хаоса частного творчества и простого многократного дублирования информации стали выкристаллизовываться профессиональные продукты и четкое разделение социального пространства Интернета на потребителей и производителей контента. Умирают проекты, базирующиеся на энергии пользователей. Недавно открытый портал [obeschania.ru](http://obeschania.ru), посвященный мониторингу выполнения своих обещаний чиновниками и публичными лицами, получал отклики и какие-то материалы от граждан только первые две недели, пока шла рекламная кампания запуска, и держится за счет профессиональных модераторов.

Еще одна иллюзия, связанная с консолидацией общества в интернет-среде, развеивается на наших просторах. Открытость Интернета создала новую платформу для бизнеса – так называемые Mesh-модели, позволяющие аккумулировать различные ресурсы частных лиц в определенных целях. Вариантом такой модели является crowd founding – сбор средств на различные проекты: творческие, научные, благотворительные, просветительские. В России этот механизм работает плохо, закрылись подобные проекты ([Dirty.ru](http://Dirty.ru), [F5.ru](http://F5.ru), [naparapet.ru](http://naparapet.ru), [s-miru-ponitke.ru](http://s-miru-ponitke.ru) и др.). Вроде «щедрая российская

душа», которая «с миру по нитке голому на рубашку» всегда соберет, в новом пространстве проявляет себя крайне ленивой (деньги не жалко, но как-то неудобно перевод делать), недоверчивой (мало ли что обещают) или просто жадной (зачем платить, когда все равно можно бесплатно получить). Зато набирают обороты проекты, связанные с четко очерченной эмоциональной составляющей (например, А. Навального – «РосПил») или где вопрос стоит между жизнью и смертью. Как отметил К. Алехин, пользователи покупают простые и яркие эмоции, в первом случае дают «на ненависть, в другом – на любовь» [9]. Эмоциональная анестезия общества компенсируется искусственным усилением эмоциональной составляющей в коммуникациях. Поэтому актуализируются все проекты, связанные с событийностью, провокацией, аттрактивностью, эпатажем, игрой... Индикаторами этого можно считать изобилие форм сообщений в сети, которые уже идентифицированы как технологии, получившие свое наименование: троллинг, флеминг и т. п. Их цель – взрыв эмоций (часто негативных). Эмоциональная связь, обусловленная психическими состояниями, неустойчива и требует постоянной корректировки, в том числе за счет обновления контакта. Внутренние механизмы и причины постоянного стимулирования определенных центров человека описаны в работе Э. Фромма «Анатомия человеческой деструктивности» [10], а сегодня Интернет технически облегчает активизацию этих сторон натуры. Поэтому социальные проекты в сети не создают новые содружества для постоянного взаимодействия, а скорее имеют импульсивный характер, отражающий настроение адресата. Сообщества открыты и их границы диффузны. Это объясняет, почему политические движения через сетевые сообщества не могут самоорганизоваться, их двигательная сила экзогенна (несмотря на спекуляции в прессе по этой теме), нужны профессиональные модераторы этих процессов, а следовательно, финансовые, кадровые и материальные ресурсы.

Энергия пользователей теперь расходуется исключительно на мультиплицируемость канала коммуникации и цитируемость чужого контента. Канал при этом размножается, обеспечивая связь через разные ресурсы, в которые включен реципиент, но качественные параметры коммуникации, связанные с усвоением информации, ее анализом, осмыслением, т. е. с собственной интерпретацией, резко снижаются. Условно это можно назвать «веерным» каналом коммуникации, который обеспечивает общение личности сразу со многими, но не создавая индивидуального сообщения, а унифицируя базовое. При этом консолидируется квазиреферентная группа, благодаря чему растет доверие к информации в Интернете (хотя и не достигает телевидения и центрального радио). Такая система циркуляции информации с помощью фильтров социальных сетей (например, пользователи Facebook и Twitter могут

организовывать специальные цензурированные ленты новостей, извещения и sms-сообщения, касающиеся веб-страниц, статей, фотографий и постов в блогах [11, с. 72], значительно повышает степень релевантности информации ожиданию реципиента и важна с точки зрения форматирования адекватного коммерческого (рекламного) сообщения. В повседневных практиках делегируется выбор фильтру компьютера (который накапливает информацию о маршрутах, запросах, связях и готов предоставить предложение, которое будет наиболее адекватно запросу) [12], эта привычка доверять гаджету уже создала ряд проблем автомобилистам, пользующимся навигаторами. Но опять возникают противоречия экономической целесообразности такой подстройки под реципиента, поскольку исследование Pew Internet & American Life Project (2012) показало, что 68 % пользователей раздражает таргетированная реклама, использующая их уникальные данные, например, большой размер одежды или маршруты передвижения [13].

Эта система не компенсирует ослабление социальных связей, степень мобилизованности и солидарности сообщества, т. е. коммуникации интенсифицируются (скорость, объем, количество каналов возрастают), но запускается несколько иной механизм социальной ингибиции, который к тому же девальвирует ценность конации как волевого самостоятельного акта личности. Гении художественного обобщения одни из первых зафиксировали проблематику свободы выбора и волеизъявления в сетевых сообществах (например, роман Алексея Иванова «Коммьюнити»), которая недавно появилась и в научных материалах.

При этом созданные количественные критерии дружбы (френдов) и ценности времяпровождения в виде «лайка» девальвирует значимость в своих глазах собственного образа жизни индивидуума. Создается среда, которая имитирует очень активную и интересную жизнь (поскольку выкладывается лучшее), одобряемую большинством, и которой надо соответствовать, если ты в коммьюнити.

Весь процесс создания и распространения информации сублимировался, сжался в один этап – «постить» (от англ. *post* – размещение). Сервисы стремятся к оптимизации выражения мнений и эмоций с помощью быстрой копии, пиктограмм, значков эмоций («смайлик») или одобрения («лайк»). Следуя логике М. Маклюэна, считавшего, что техническая инфраструктура ампутирует врожденные способности, такие коммуникативные решения разрушают мыслительные способности, связанные с подбором слов, формированием умозрительных выводов, абстрагированием. Тест на IQ показывают взаимосвязь продуктов нашего сознания – речи и пространственного мышления. Концентрация на скорости реакции подавляет рефлекссию, стимулирует им-



пульсное поведение как в сети, так и вне ее. XIX век с прорывом массовой прессы породил дискуссию о деградации общества в связи избытком материалов «борзописцев» – репортеров газет, отодвинувших в сторону глубокие измышления литераторов и публицистов. Сегодня мы наблюдаем новую стадию – «информационный эксгибиционизм», малейшее движение «извилины мозга» или аффективный импульс предоставляются для публичного рассмотрения.

Актуализация слов «открытость», «прозрачность», «презентабельность», «выразительность», которые являются характеристиками визуальных форм коммуникаций по отношению к системам Интернета, вербально отражает еще одну тенденцию – доминирование визуальной составляющей в тексте коммуникации, что свидетельствует о переходе от логосферы в иконосферу. Иллюстрации выполняют функцию не только оформительскую, но и содержательную, что и обуславливает изменение структуры многих медийных проектов. «У образов есть “платоническая сила”, они преобразуют частные идеи в общие», – предупреждал о потенциале суггестивной агрессии визуальной коммуникации У. Эко [14, с. 7], притом, что тринадцать лет тому назад в интернет-коммуникациях преобладала вербальная информация. Передача информации через зрительные образы облегчает транскультурные интеракции и взаимопроникновение идей, моделей поведения, интересов. Развиваются сообщества, основным контентом для которых служит визуальный материал, в том числе Instagram, Pinterest или Pinme.ru. Программа стала доступна для смартфонов на платформе Android только в апреле 2012 г., за три месяца (по июль) сеть увеличилась в 2.3 раза, с помощью этого сервиса было обработано 5 млрд фотографий. Появляются новые проекты мобильных видео-гео-социальных сетей (например, AlterGeo), где все построено только на фото-видео материалах. Реципиент получает картинку, дополненную эмоциональным маркером, а обратная связь реализуется также через кодированную визуальную информацию – набор символов. В 2013 г. общий объем контента в Интернете может составить 2500 экзабайтов, но достигается он емкостью видео-файлов. На визуализацию коммуникационного пространства ориентированы основные сервисы. Так, Google ведет глобальную оцифровку визуальной среды городов мира, музеев и арт-галерей, растет объем видеорекламы в сети. Новые технические приспособления создают условия для такой интенсификации, например, фотоаппараты-смартфоны: Nokia PureView 808 или Samsung GALAXY Camera.

Приведет ли это к глубинным культурным или психическим изменениям – вопрос времени. Психологов волнуют разные формы зависимости от новых средств коммуникаций, развитие аутизма и т. п. Но, возвращаясь к социально-

экономическому аспекту, хотелось бы отметить, что рост количества незапланированных покупок и кредитов, берущихся непосредственно в магазинах, вполне корреспондируются с этим явлением. Девять из десяти человек, посещающих магазины, совершают импульсные покупки, говорится в исследовании The Checkout, проведенном брендинговым агентством Integer Group. Именно поколение Миллениум (наиболее активное в социальных сетях) на 52 % больше делает импульсные покупки [15], при этом они более независимы от влияния рекламной коммуникации, которую они идентифицировали как таковую, в том числе в сети.

Является ли поведение в Интернете только индикатором социальных процессов или новые возможности и функционирование в новой среде сами провоцируют изменения интересов, норм, отношений и ценностей, всего образа жизни и культурных основ общества, как в свое время были запущены процессы кардинальных изменений форм общественного существования в пространстве массовой лингвистической среды – «галактике Гуттенберга»? М. Маклюэн приводит убедительные доказательства того, как письменная культура (в том числе после обучения грамотности представителей современных африканских племен) меняет и характер, и интересы, и нормы поведения личности, развивая жажду развлечений, удовольствий, хитрость, лень и др. [16] В результате урбанизации и индустриализации более века тому назад К. Маркс, Г. Тард, Г. Зиммель, Э. Дюркгейм и другие обвиняли городскую среду в атомизации жителей, аномии, разрушении традиционных связей, развитии девиантного поведения и т. п. В результате информатизации и цифровизации технологии, конвертирующие реальное и виртуальное пространства, создадут новый субстрат для социальных процессов.

**Выводы.** Интернет и социальные сети, в частности из особой среды безграничной свободы самореализации, взращивающей творческих и созидательных личностей, превращаются в социальный бульон с четко дозированными ингредиентами, питающий гедонизм потребителей. В результате симбиоза «потребителя» с «пользователем» сеть порождает гомункулусов, которые заполняют аттракционы (франц. *attraction* – притягивающий) потребительского рынка, интегрированные во все сферы человеческой жизни, и, главное, обосновывают любые цифры перед инвесторами или рекламодателями. Социальные сети становятся компонентами систем управления (не только как всевидящее око «Большого брата» или как источник информации для службы персонала), но благодаря созданию латентных механизмов, которые связаны не с цензурой (о которой опять много пишут в связи с запретом зарубежных инвестиций в медийные проекты), а с созданием удобного человека с помощью потакания лени, жажде удовольствий и развлечений, а также раздувания сомнений, в том числе за счет эксклюзив-

ности коммерческих предложений и в внедряемого убеждения того, что он – сопродюсер всех идей и продуктов и в общем-то «строитель своего счастья», по крайней мере виртуального. С одной стороны, действительно, новое поколение более адаптированное к современным реалиям, менее доверчивое к информации, но с другой – готовность оптимизировать жизнь за счет гаджетов и проживание в виртуальной среде квазидрузей будут вызывать какие-то новые деструктивные явления, отблески которых еще только улавливаются. По крайней мере, на «устойчивость развития» в таких условиях не приходится рассчитывать, что и отражается в нестабильности акций компании Facebook.

## ЛИТЕРАТУРА

1. Луман Н. Реальность массмедиа / Н. Луман. – М. : Канон+ РООИ «Реабилитация», 2012. – 240 с.
2. Голова А. Г. Цифровые времена / А. Г. Голова // Индустрия рекламы. – 2008. – № 1 (148). – С. 86–89.
3. Матвеева А. Instagram со скидкой // Газета.ру. 2012 23.08. [Электронный ресурс] (эл. периодическое издание)// Режим доступа: <http://m.gazeta.ru/business/2012/08/23/4735461.shtml> (дата входа 14.10.12)
4. Тапскотт Д. Викиномика. Как массовое сотрудничество изменяет все / Д. Тапскотт, Э. Уильямс. – М. : Бизнес-Наука, 2008. – 216 с.
5. Випперфюрт А. Вовлечение в бренд. Как заставить покупателя работать на компанию / А. Випперфюрт. – М. : ИД Коммерсант ; СПб. : ИД Питер, 2007. – 384 с.
6. Голова А. Г. Управление потребительским поведением молодежи в условиях мегаполиса : монография / А. Г. Голова. – Berlin : LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH&Co, 2011. – 238 с.
7. Левада – центр. Аналитический центр Юрия Левады. [Электронный ресурс] (эл. информационный портал.) Режим доступа: <http://www.levada.ru/01-10-2012/index-potrebitelskikh-nastroenii-v-sentyabre> (дата обращения 14.10.12)
8. ComScore 2012 [Электронный ресурс] (информационный портал об исследованиях в области коммуникаций в цифровой среде). – Режим доступа: <http://www.comscore.com/2011/09/coupon-sites-grew-260-percent-in-netherlands-since-last-year/> (дата обращения 10.10.12)
9. Алехин К. Денег.net. / К. Алехин // Профиль. – 2012. – 9 апр.
10. Фром Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фром. – М. : АСТ: Хранитель, 2007. – 621 с.
11. Штайншаден Я. Социальная сеть. Феномен facebook / Я. Штайншаден. – СПб. : Питер, 2011. – 224 с.
12. Pariser E. The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You / E. Pariser. – Penguin Press. N. Y. – May 2011. – 294 p.
13. Pew Internet (информационный портал о исследованиях в области коммуникаций в цифровой среде) [Электронный ресурс] 2012 // Режим доступа: // <http://www.pewinternet.org/Reports/2012/Search-Engine-Use-2012/Summary-of-findings.aspx> (дата обращения 14.10.12)

14. Эко, У. От Интернета к Гутенбергу: текст и гипертекст (отрывки из публичной лекции Умберто Эко на экономическом факультете МГУ 20 мая 1998 г.) / У. Эко // Новое лит. обозрение. – 1998. – N 32. – С. 5–14.
15. Check Out// Shopperculture [Електронний ресурс] (эл. Ресурс о потребительской культуре) Режим доступа URL.: [http://www.shopperculture.com/shopper\\_culture/the-checkout.html](http://www.shopperculture.com/shopper_culture/the-checkout.html) (дата входа 14.10.12)
16. Маклюэн, М. Галактика Гутенберга / М. Маклюэн. – М.: Акад. проект, 2005. – 496 с.

## ТРАНСФОРМАЦІЇ В СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ

Голова А. Г.

*Проаналізовано особливості популяризації соціальної мережі як ефективної комунікації для різних сторін людської діяльності, а також для освіти і державного управління. ЗМІ звертають увагу на різні проекти в мережі, спонукаючи користувачів до соціально активного життя. Фінансовий успіх окремих проектів, контакти власників з головними членами держави також підкріплюють думку про унікальність і важливість розвитку цих форм комунікації. Перелік даних свідчить про ілюзорність низки характеристик мережевої спільноти, перш за все пов'язаних зі зростаючою соціальною суб'єктивністю учасників і в цілому зі збільшенням соціального та економічного капіталу цих ресурсів.*

**Ключові слова:** соціальні мережі, Інтернет, соціальний капітал, ефективність реклами в мережі, споживачі, користувачі, створювачі контенту, норми, цінності, інтереси, спілкування, стилі поведінки.

## TRANSFORMATION IN SOCIAL MEDIA IN INTERNET: SOCIOCULTURAL ANALYSIS

Golova A. G.

*Specifics of popularization social network are analyzed as an effective communication of various aspects of human activity, including education and government management. Due to attraction of the attention of the media, various projects in the network various projects involving users in socially active life. The financial success of individual projects, contact the owners of the first persons of the state, also fueled the view of the uniqueness and importance of the development of these forms of communication. Some data indicate that several characteristics of the network community have illusory nature, primarily related to increasing social subjectivity of participants, and, in general, with the growth of social and economic capital of the informational resources.*

**Key words:** social networks, the Internet, social capital, efficiency advertisement in the network, consumer, user, content creators, norms, values, interests, communication, styles of the behavior.



УДК 930.1

Н. О. Шанідзе, кандидат соціологічних наук

## ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ У ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ВИМІРІ

*Розглянуто деякі аспекти взаємовпливу лінійних та циклічних підходів у філософії історії та суспільної свідомості. Визначено основні віхи та вектори розвитку зазначених підходів, розкрито можливість аналізу їх впливу на суспільну свідомість, а також охарактеризовано специфічні риси суспільної свідомості в інформаційному суспільстві.*

**Ключові слова:** філософія історії, інформаційне суспільство, суспільна свідомість, лінійна та циклічна парадигма.

**Актуальність проблеми.** Суспільна свідомість як багаторівневий та складний феномен має визначальний вплив, як на розвиток особистості, так і на соціально-історичний процес взагалі. Роздуми та уявлення сучасного людства про історичний процес, прагнення прояснити місце особистості в історії, визначитися у відношенні можливостей участі чи неучасті в її творенні як якогось індивідуума, співтовариства, так і всього людства створює традицію осмислення історії у філософській науці як субстанційну основу. Суспільна свідомість розвивається в рамках суспільних уявлень про історію. Вона відповідає на питання про сенс історії, місце і роль різноманітних суб'єктів в історії.

**Аналіз джерел та публікацій** показує, що аналізу різноманітних підходів до ролі та місця суспільної свідомості у філософії історії вдавалися багато відомих західних вчених: Д. Белл, М. Вебер, Г. Маркузе, А. Камю, Х. Ортега-і-Гассет, К. Поппер, Ж.-П. Сартр, П. О. Сорокін, А. Тойнбі, О. Тоффлер, З. Фрейд, Е. Фромм, Ф. Фукуяма, Т. де Шарден, О. Шпенглер, К. Ясперс тощо. Серед сучасних українських дослідників варто відмітити таких, як В. П. Бех, І. В. Бойченко, Л. В. Губерський, Л. Н. Дмитрова, Ю. Олійник тощо.

**Мета статті** – спроба висвітлення розвитку історіософських поглядів та їх перетину із суспільною свідомістю.

Як визначає Л. Н. Дмитрова, вимоги сучасного моменту – це адекватна орієнтація в умовах нової історичної і геополітичної реальності, яка, хоча і розвивалася латентно згідно з логікою історії, але все ж таки виявилася деякою мірою несподіваною [1]. За часів існування академічної філософії історії та соціології (у тій частині, яка відповідає за історичний розвиток суспільства) склалося два погляди на суспільно-історичний процес, які послідовно змінюють один одного: лінійно-стадіальний та циклічний. В основі стадійного ба-

чення всесвітньої історії лежить ідея про її розвиток від нижчих форм до вищих, так само як і ідея про те, що кожна наступна стадія впливає з попередньої й утворює її продовження, але у видозміненій формі. Стадії всесвітньої історії в такому випадку є ступіннями руху людства до якогось підсумку, що бачиться як завершення всіх попередніх зусиль у суспільстві. Лінійно-стадіальна формаційна концепція та її похідні, що опановували суспільною свідомістю певний час, змінилася циклічною цивілізаційною. Цивілізаційне бачення історії базується, як правило, на культурному підґрунті. За загальним визнанням, дорогу в цьому напрямку проклав Н. Я. Данилевський, російський публіцист, соціолог і натураліст. Нею уже пізніше пішли у своїх дослідженнях такі відомі мислителі, як О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. А. Сорокін та «євразійці», до яких належав Н. С. Трубецькой, Г. В. Вернадський тощо. Вичерпавши власний запас, цивілізаційна парадигма почала розвиватися в дещо інших напрямках. Розглядаючи філософію історії сучасності обов'язково, треба зазначити М. Гайдеггера, німецького філософа, що здійснив значний вплив на філософську думку XX ст., у своїй всесвітньо відомій праці «Буття і час», піддав критичному осмисленню традиційну «метафізику історії». Її глибоким пороком він назвав властиве їй тверде протиставлення духу і природи, суб'єкта й об'єкта, що, на його думку, призводить до нездатності осмислити їх онтологічну єдність. У підсумку мир розпадається на протилежності, між якими встановлюються штучні логіко-гносеологічні зв'язки. Головне завдання – подолання суб'єктивізму історії [2, с. 154]. Слід зазначити, що в даному випадку мова йде про таку ситуацію, у якій буття людини є основою змісту історії. Таке буття Гайдеггер називає «буття-в-світі». «Буття-в-світі» протиставляється буттю, відірваному від свідомості, що відбулося в ті часи, коли міфологічна свідомість була витиснута логосом, тобто мислячим і рефлексуючим розумом.

Спробу надати цілісну історичну картину з позицій екзистенціальної філософії здійснив інший німецький мислитель К. Ясперс. Великої популярності набула його робота «Зміст і призначення історії» [3]. Ясперс вважав, що людство має єдині витоки і єдину мету. Витоки його відчутні лише в мерехтінні багатозначних символів, і наше існування обмежено ними. До таких ми можемо віднести будь-які суспільні міфи, з яких власне і складається суспільна свідомість. Зміст же історії досягається нами тоді, коли ми підкоряємо її ідеї історичної цілісності.

Оскільки наприкінці XIX – початку XX ст. лінійно-стадіальні концепції відступили на задній план, на зміну їм прийшов або чистий емпіризм, відмовлення від яких би то ні було теоретичних побудов і взагалі скільки-небудь широких узагальнень, що знайшло своє вираження в працях представників баденської школи неокантіанців (В. Віндельбанд і Г. Риккерт), або плюрально-

циклічний підхід до історії. Але починаючи з 40-х років положення почало змінюватися. Лінійно-стадіальний підхід до історії став відроджуватися і поширюватися, захоплюючи все нові і нові галузі суспільних наук. Багато дослідників пов'язують такий методологічний оберті із науково-технічною революцією, а точніше із її соціальними наслідками. Виникла необхідність детальної розробки поняття розвитку, причому розвитку поступального, тобто прогресу, що знайшло відображення спочатку в теорії стадій росту В. Ростоу, а найвищий розвиток здобула у теорії постіндустріального (а потім інформаційного) суспільства, у розробці яких найбільш відзначився загально-відомий соціолог Д. Белл.

Згідно з Беллом, суспільство складається з трьох досить самостійних і незалежних у своєму розвитку й існуванні сфер діяльності: техніко-економічної системи, політичного ладу і культури. Основні ознаки постіндустріальної стадії розвитку суспільства оформилися у його роботі таким чином: вихідні специфічні виміри і компоненти: а) сфера економіки – перехід від виробництва товарів до виробництва послуг; б) сфера зайнятості – перевага класу професійних фахівців і техніків; в) осьовий принцип: провідна роль теоретичного знання як джерела нововведень і визначення політики в суспільстві; г) майбутня орієнтація: контроль над технологією і технологічними оцінками діяльності; д) процес прийняття рішень: створення «нової інтелектуальної технології» [4, с. 288].

Але головне в концепції Белла – ідея, що нове суспільство буде визначатися у своїх головних рисах розвитком науки, знання, причому сама наука, знання набуватимуть згодом усе більш зростаючого значення, тобто він передбачує становлення суспільства знань. Відповідно, що зазначені зміни потребували нагального формування нової суспільної свідомості. Основна проблема, яка підлягала визначенню: ідеологія чи суспільна свідомість? Нова ситуація обумовила важливе значення світоглядних цінностей, що затверджують ідеї постіндустріального розвитку. Коли зміни реального світу не знаходять відображення в ідеології, цінності виявляють тенденцію до втрати власного сенсу. У свою чергу, без творчої, з'єднуючої ідеї та з'єднуючих цінностей все розпадеться. Розуміння цього призвело у 70-ті роки ХХ ст. до формування процесу, що отримав назву «реідеологізація». Він прийшов на зміну «деідеологізації», яка була визначальною парадигмою, та позначав тенденцію і дії, спрямовані на посилення впливу ідеології на життєдіяльність суспільства.

Повернення до визнання ролі та діючої сили ідеології у суспільстві проходило на підґрунті прагматично-інструментального підходу, який спирався на думку про те, що наявність класово-стратифікаційних структур, їх об'єднань та організацій за принципом спільного інтересу робило ідеологію – ідею як

ідеал – універсальним засобом консолідації, спрямованістю цілеспрямованих дій людей у боротьбі за власну життєздатність. Як віддзеркалення соціальних інтересів, ідеологія пронизує соціально-практичну діяльність та поведінку соціальних суб'єктів. Таким чином, ідеологія з'являлася необхідним компонентом суспільного життя. При цьому соціальна диференціація обумовлює наявність у ньому різних за значенню і характером видів ідеологій – групових, класових, національних, державних, релігійних тощо. Тому вимоги звільнитися від ідеології суперечить її сутності: неможливо за допомогою гасла відмінити те, що є іманентним моментом у житті суспільства. Навіть агресивна критика ідеології найчастіше є лише формою випробування зразків альтернативного порядку її видів, що виборюють для себе місце у суспільстві. Насправді ж питання зводиться лише до відмови від певної ідеології, зміни її змісту, який відображав би конкретні історичні реалії. Так вважає Д. Белл, переходячи від концепції «деідеологізації» до «реідеологізації», та стверджує, що мав на увазі не кінець ідеології взагалі, а лише необхідність відійти від існуючої вже в світі та невинуватої ідеології [5, с. 304].

З появою нової інформаційної термінології Олівін Тоффлер ввійшли в обіг поняття, пов'язані з інформатизацією. У міру того, як суспільство наближалось до третього тисячоліття, поняття інформаційного суспільства, в якому фокусуються всі дискусії щодо майбутнього, дедалі частіше використовувалося як зручний універсальний засіб. Крім того, вплив появи обгрунтованої ідеї інформаційного суспільства на суспільну свідомість добре охарактеризував Д. Лайон: поняття інформаційного суспільства звучить як обнадійлива нота посеред настрою загальної рецесії. Якщо будь-який соціальний прогноз прихильників циклічної парадигми є песимістичним, таким, що попереду бачить лише занепад чи катастрофу, то поняття «інформаційного суспільства» звучить позитивно і, очевидно, надає певного сенсу соціальним намірам і цілям [6, с. 370]. У світлі сказаного інформаційне суспільство також уявляється як досить сильно навантажене ідеологічним аспектом. Інформації надається первинний статус, вона у суспільній свідомості постає найвищою цінністю, яка визначає розвиток суспільства. Соціальна стратифікація, на відміну від попередніх етапів розвитку людства, визначається не відносинами власності на ресурси чи засоби виробництва, а ступенем опанування інформаційними технологіями. Вони, у свою чергу, розвиваються набагато стрімкіше, ніж загал пересічних громадян може їх освоїти, таким чином поляризація суспільства в інформаційній стадії досягне небувалих раніше розмірів, але це буде до певного часу латентна поляризація. Основні суперечності мають ще менші можливості проявити себе на поверхні, аніж нерівність і конфлікти.

Згідно з Д. Беллом, «віссю» постіндустріального суспільства є знання, і насамперед знання наукове. Відмітною рисою постіндустріального суспіль-



ства є характер знання. Найважливіше значення для організації процесів прийняття рішень і напрямку змін здобуває теоретичне знання, що припускає першість теорії над емпіризмом і кодифікацію інформації в абстрактних системах символів, що можуть використовуватися для інтерпретації різних сфер досвіду, що змінюються. Будь-яке сучасне суспільство живе за рахунок інновацій і соціального контролю за змінами, воно намагається передбачати майбутнє і здійснювати планування. Саме зміна в усвідомленні природи інновацій робить вирішальним теоретичне знання. Центральна роль теоретичного знання в постіндустріальному суспільстві визначить, на думку Д. Белла, і положення вченого як центральної фігури такого суспільства. Інтелектуальна технологія, в інтерпретації Белла, припускає використання алгоритмів як правил рішення проблем замість інтуїтивних суджень. З іншого боку, знання набуває характеру мозаїчного несистематизованого, фрагментарного набору уявлень, які не складають єдину картину світу, а діють рефлексивно у відповідність до умов. Якщо індивідуальне сприйняття людиною власного існування у світі у стані постмодерної парадигми кваліфікується як багатосмислове утворення, а смисли можуть змінюватися нескінченно, то відповідно і суспільна свідомість набуває саме таких мінливих рис. Будь-яке традиційне поняття розпадається на безліч інтерпретацій, а суспільна свідомість із категорії цілого трансформується у сукупність частин, які часто мають характер протилежності.

**Висновок.** Сучасна концепція інформаційного суспільства створює нову ідеологію в структурі формування суспільної свідомості, яка з одного боку ґрунтується на домінуванні знання та теоретичного осмислення, а з іншого боку формує фрагментарну суспільну свідомість замість цілісної, поляризує суспільство на підґрунті рівня оволодіння інформаційними технологіями. Суспільна свідомість та її трансформація в інформаційному суспільстві нагально потребує подальших наукових досліджень, основним об'єктом яких мають стати зміни, що відбуваються в процесі соціалізації особистості за умов означених змін.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитрова Л. Н. Філософія історії в контексті сьогодення / Л. М. Дмитрова // Вісн. НТУУ «КПІ». – Сер.: Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2007. – № 2. – Ч. 2.
2. Хайдеггер М. Время и бытие // Мартин Хайдеггер. Разговор на проселочной дороге. – М., 1991. – С. 154.
3. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М., 1994.
4. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – М.: Академия, 1999. – 786 с.
5. Капитонов Э. А. Социология XX века: история и технологии / Э. А. Капитонов. – Ростов-н/Д: Феникс, 1996. – 512 с.

6. Лайон Д. Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії / Д. Лайон // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К., 1996. – С. 362–380.
7. Алексеева И. Ю. Социальная роль научного знания в контексте постиндустриальной идеологии / И. Ю. Алексеева // Журн. социологии и соц. антропологии. – 1999. – № 3.

## **ФИЛОСОФИЯ ИСТОРИИ И ОБЩЕСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ В ИСТОРИЧЕСКО-ФИЛОСОФСКОМ ИЗМЕРЕНИИ**

*Шанидзе Н. А.*

*Рассмотрены некоторые аспекты взаимовлияния линейных и циклических подходов в философии истории и общественного сознания. Определены основные вехи и векторы развития указанных подходов, раскрыта возможность анализа их влияния на общественное сознание, а также охарактеризованы специфические черты общественного сознания в информационном обществе.*

**Ключевые слова:** философия истории, информационное общество, общественное сознание, линейная и циклическая парадигмы.

## **PHILOSOPHY OF HISTORY AND SOCIAL CONSCIOUSNESS IN THE HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL DIMENSIONS**

*Shanidze N. A.*

*Some aspects of interaction of linear and cyclic approaches in the philosophy of history and social consciousness are considered. The main milestones and vectors of these approaches are determined, the ability to analyze their impact on the public consciousness is defined, and the specific features of social consciousness in the information society are described.*

**Keywords:** philosophy of history, information society, social awareness, linear and cyclic paradigm.



# НАШІ ЮВІЛЯР

---

## ВІКТОРІЯ ЛЕОНІДІВНА ПОГРІБНА (ДО 50-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)



1 жовтня 2012 р. виповнилося 50 років від дня народження відомого вченого, доктора соціологічних наук, професора, професора кафедри соціології та політології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» **Вікторії Леонідівни Погрібної**.

В. Л. Погрібна народилася 1962 р. у м. Харкові. Закінчивши 1979 р. із золотою медаллю середню школу № 4 м. Харкова й у 1984 р. з відзнакою економічний факультет Харківського державного університету за спеціальністю «Політична економія», спеціалізація «Соціологія», вона обрала наукову стежу. 1994 р. закінчила аспірантуру і 1995 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук «Формування управлінської культури менеджера в умовах становлення ринкових відносин», а 2000 р. отримала другу вищу освіту в Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна за спеціальністю «Психологія». 2007 р. вступила до докторантури, яку закінчила достроково, захистивши 2009 р. дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук «Соціологія професіоналізму як галузь соціології: онтологічні, епістемологічні, практичні аспекти».

Науково-педагогічна діяльність В. Л. Погрібної 28 років. За цей час вона пройшла шлях від асистента кафедри наукового комунізму Харківського інституту радіоелектроніки до начальника кафедри соціології і соціальної роботи Національного університету внутрішніх справ. З 2010 р. Вікторія Леонідівна працює професором кафедри соціології та політології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Бібліографія В. Л. Погрібної налічує понад 80 наукових та навчально-методичних публікацій у галузях соціології професіоналізму, акмеології, со-

ціології особистості, юридичної та правоохоронної соціології. Серед них – монографії «Соціологія професіоналізму» (2008), «Протизаконне насильство в органах внутрішніх справ: соціологічний та історико-правовий аналіз» (у співавт., 2005), підручники «Професіоналізм в діяльності органів внутрішніх справ: проблеми теорії та практики» (2006), «Соціальна робота в органах внутрішніх справ України» (у співавт., 2006), «Акмеологічне та соціологічне супроводження правоохоронної діяльності» (2008), «Галузеві соціології» (у співавт., 2009) та ін.

В. Л. Погрібна є членом спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук при Харківському національному університеті внутрішніх справ, входить до складу редколегій декількох наукових журналів.

Редакційна колегія «Вісника Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» і колектив кафедри соціології та політології щиро вітають **Вікторію Леонідівну Погрібну** з ювілеєм і бажають їй міцного здоров'я, творчої наснаги, благополуччя та усіляких гараздів.

*Редакційна колегія,  
колектив кафедри соціології та політології*

## НАШІ АВТОРИ

<b>БЕРЕЗИНСЬКИЙ</b> <i>Володимир Павлович</i>	Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара (м. Дніпропетровськ), кандидат політичних наук, доцент
<b>ВАСИЛЬЧЕНКО</b> <i>Руслан Володимирович</i>	Академія внутрішніх військ МВС України, кандидат філософських наук
<b>ВОЛЯНСЬКА</b> <i>Олена Володимирівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат соціологічних наук, доцент
<b>ГЕТЬМАН</b> <i>Анатолій Павлович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», проректор з наукової роботи, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України
<b>ГОЛОВА</b> <i>Анна Георгиевна</i>	Российский государственный гуманитарный университет (г. Москва), кандидат социологических наук, доцент
<b>ДАВИДОВА</b> <i>Марина Олександрівна</i>	Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, здобувачка
<b>ДАНИЛЬЯН</b> <i>Олег Геннадійович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор
<b>ДЗЬОБАНЬ</b> <i>Олександр Петрович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор
<b>ДОРОЖКО</b> <i>Ірина Іванівна</i>	Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, кандидат психологічних наук, доцент
<b>ЖДАНЕНКО</b> <i>Світлана Борисівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент
<b>ЖЕРЕБЯТНІКОВА</b> <i>Ірина Володимирівна</i>	Харківський національний економічний університет, кандидат соціологічних наук
<b>ЗІНЧЕНКО</b> <i>Олена Володимирівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор історичних наук, доцент
<b>КЛІМОВА</b> <i>Галина Павлівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор

<b>КОВАЛЕНКО</b> <b>Інна Ігорівна</b>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент
<b>КУЗЬ</b> <b>Олег Миколайович</b>	Харківський національний економічний університет, кандидат соціологічних наук, доцент
<b>МАНУЙЛОВ</b> <b>Євген Миколайович</b>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософії, професор
<b>МІХЄЄВА Віталіна</b> <b>Володимирівна</b>	Українська державна академія залізничного транспорту, кандидат історичних наук, доцент
<b>МУХІНА</b> <b>Ірина Геннадіївна</b>	Харківський інститут фінансів, кандидат історичних наук
<b>ПАНФІЛОВ</b> <b>Олександр Юрійович</b>	Харківський інститут фінансів, доктор філософських наук, професор
<b>ПАЩЕНКО</b> <b>Юлія Анатоліївна</b>	Донецький національний університет (м. Донецьк), аспірантка
<b>ПІДКУРКОВА</b> <b>Ірина Валеріївна</b>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат соціологічних наук, доцент
<b>ПОВЕДА</b> <b>Олександр Петрович</b>	Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, аспірант
<b>ПОГРІБНА</b> <b>Вікторія Леонідівна</b>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат соціологічних наук, доцент
<b>САХАНЬ</b> <b>Олена Миколаївна</b>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат соціологічних наук, доцент
<b>СОБОЛЄВА</b> <b>Світлана Михайлівна</b>	Харківський інститут фінансів, кандидат педагогічних наук, доцент
<b>СТЕПИКО</b> <b>Катерина Михайлівна</b>	Національний інститут стратегічних досліджень (м. Київ), аспірантка
<b>ТАРАСЕНКО</b> <b>Ірина Валеріївна</b>	Харківський гуманітарний університет «Народна Українська академія», кандидат філософських наук, доцент
<b>ТОЛОЧКО</b> <b>Марина Вікторівна</b>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», здобувачка

<b>ТРЕБІН</b> <i>Михайло Петрович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор
<b>ТРОФИМЕНКО</b> <i>Володимир Анатолійович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук, доцент
<b>ФІНІН</b> <i>Георгій Іванович</i>	«Харківська гуманітарна-педагогічна академія» Харківської обласної ради, кандидат філософських наук, доцент
<b>ШАНІДЗЕ</b> <i>Надія Олександрівна</i>	Національний технічний університет «ХПІ», кандидат соціологічних наук, доцент
<b>ШЕФЕЛЬ</b> <i>Сергій Вікторович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор

## ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<b>БЕРЕЗИНСЬКИЙ</b> <i>Володимир Павлович</i>	162
<b>ВАСИЛЬЧЕНКО</b> <i>Руслан Володимирович</i>	61
<b>ВОЛЯНСЬКА</b> <i>Олена Володимирівна</i>	217
<b>ГЕТЬМАН</b> <i>Анатолій Павлович</i>	84
<b>ГОЛОВА</b> <i>Анна Георгиевна</i>	226
<b>ДАВИДОВА</b> <i>Марина Олександрівна</i>	68
<b>ДАНИЛЬЯН</b> <i>Олег Геннадійович</i>	84
<b>ДЗЬОБАНЬ</b> <i>Олександр Петрович</i>	93
<b>ДОРОЖКО</b> <i>Ірина Іванівна</i>	33
<b>ЖДАНЕНКО</b> <i>Світлана Борисівна</i>	93
<b>ЖЕРЕБЯТНІКОВА</b> <i>Ірина Володимирівна</i>	150
<b>ЗІНЧЕНКО</b> <i>Олена Володимирівна</i>	141
<b>КЛІМОВА</b> <i>Галина Павлівна</i>	198
<b>КОВАЛЕНКО</b> <i>Інна Ігорівна</i>	116
<b>КУЗЬ</b> <i>Олег Миколайович</i>	150
<b>МАНУЙЛОВ</b> <i>Євген Миколайович</i>	9
<b>МІХЕЄВА Віталіна</b> <i>Володимирівна</i>	22

<b>МУХІНА</b> <i>Ірина Геннадіївна</i>	26
<b>ПАНФІЛОВ</b> <i>Олександр Юрійович</i>	3
<b>ПАЩЕНКО</b> <i>Юлія Анатоліївна</i>	180
<b>ПІДКУРКОВА</b> <i>Ірина Валеріївна</i>	206
<b>ПОВЕДА</b> <i>Олександр Петрович</i>	189
<b>ПОГРІБНА</b> <i>Вікторія Леонідівна</i>	206
<b>САХАНЬ</b> <i>Олена Миколаївна</i>	170
<b>СОБОЛЄВА</b> <i>Світлана Михайлівна</i>	3
<b>СТЕПИКО</b> <i>Катерина Михайлівна</i>	74
<b>ТАРАСЕНКО</b> <i>Ірина Валеріївна</i>	41
<b>ТОЛОЧКО</b> <i>Марина Вікторівна</i>	9
<b>ТРЕБІН</b> <i>Михайло Петрович</i>	123
<b>ТРОФИМЕНКО</b> <i>Володимир Анатолійович</i>	110
<b>ФІНІН</b> <i>Георгій Іванович</i>	52
<b>ШАНІДЗЕ</b> <i>Надія Олександрівна</i>	237
<b>ШЕФЕЛЬ</b> <i>Сергій Вікторович</i>	101



## ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

*Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія* передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

### ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – **українська**; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- **рукопис статті**, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- **електронний варіант статті** на магнітному носії (дискета, CD);
- **анотацію** (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- **рецензію** доктора наук та витяг з протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮАУ імені Ярослава Мудрого);
- **відомості про авторів**, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

#### **Параметри сторінки:**

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Time New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті **українською мовою**<sup>1</sup> з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

---

<sup>1</sup> Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

## Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

**Список літератури** друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонтитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

## Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).
2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.
3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.
4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

# ЗМІСТ

## Філософія

<i>Панфілов О. Ю., Соболева С. М.</i> ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА .....	3
<i>Мануйлов С. М., Толочко М. В.</i> ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНА ДЕМОКРАТІЯ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ.....	9
<i>Міхеева В. В.</i> МОЛОДЬ У ВІДТВОРЕННІ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ.....	22
<i>Мухіна І. Г.</i> ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР І ОСОБИСТІСТЬ: РАДЯНСЬКИЙ ВИМІР .....	26
<i>Дорожко І. І.</i> ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОСТОРОВИХ СТРУКТУР РОДИННОГО ВИХОВАННЯ.....	33
<i>Тарасенко І. В.</i> ФІЛОСОФСЬКІ ТЕОРІЇ ДУХУ ТА СВІДОМОСТІ .....	41
<i>Фінін Г. І.</i> СПЕЦИФІКА ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ КОЗАЧЧИНИ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ .....	52
<i>Васильченко Р. В.</i> СВІТОГЛЯДНА КУЛЬТУРА У СВІТЛІ ВИКЛИКІВ ЕКОЛОГІЧНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	61
<i>Давидова М. О.</i> ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В КУЛЬТУРІ ПОСТМОДЕРНУ .....	68
<i>Степико К. М.</i> КУЛЬТУРА ЯК СПОСІБ БУТТЯ СУСПІЛЬСТВА.....	74

## Філософія права

<i>Гетьман А. П., Данильян О. Г.</i> ДЕМОКРАТИЧНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК МЕТА ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ.....	84
<i>Дзьобань О. П., Жданенко С. Б.</i> КОМУНІКАЦІЯ У ПРАВОВИХОВНОМУ ПРОСТОРІ: ДО ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФСЬКОГО УЗАГАЛЬНЕННЯ.....	93
<i>Шефель С. В.</i> ЕКОСОФІЯ ПРАВА: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ .....	101
<i>Трофименко В. А.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ: ПЕРШІ АКЦЕНТИ.....	110
<i>Коваленко І. І.</i> АРХІТЕКТОНІКА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В АКСІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ: ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ .....	116

## Політологія

<i>Требін М. П., Поліщук І. О.</i> ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ.....	123
<i>Зінченко О. В.</i> ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КОНСТИТУЦІЙ КУБІ 1976 р. ТА КНДР 1972 р. ....	141
<i>Кузь О. М., Жеребятнікова І. В.</i> ПОЛІТИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ У ЇЇ АНТРОПО-ОНТОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ.....	150
<i>Березинський В. П.</i> ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФЛУКТУАЦІЙ В САМООРГАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ.....	162
<i>Сахань О. М.</i> РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ ЯК ЧИННИК ЗАПОБІГАННЯ КОНФЛІКТНОСТІ В СУСПІЛЬСТВІ .....	170
<i>Пащенко Ю. А.</i> ІСТОРИЧНЕ СТАНОВЛЕННЯ ФЕНОМЕНА «ІМІДЖ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА» .....	180
<i>Поведа О. П.</i> ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЧЕСЬКОГО ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ .....	189

## Соціологія

<i>Клімова Г. П.</i> ПРАВОВЕ ІНФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН ЗАСОБАМИ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ .....	198
<i>Погрібна В. Л., Підкуркова І. В.</i> РОЛЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ПІДГОТОВЦІ ПРАВОВИЩА .....	206
<i>Волянська О. В.</i> ІНДИКАТОРИ АНТИКОРУПЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ .....	217
<i>Голова А. Г.</i> ТРАНСФОРМАЦІЇ В СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА В СЕТИ ІНТЕРНЕТ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ.....	226
<i>Шанідзе Н. О.</i> ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ У ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ВИМІРІ .....	237

## Наш ювіляр

ВІКТОРІЯ ЛЕОНІДІВНА ПОГРІБНА (ДО 50-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ).....	243
НАШІ АВТОРИ .....	245
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	248

*Збірник наукових праць*

Вісник  
Національного університету  
«Юридична академія України  
імені Ярослава Мудрого»

Серія: Філософія, філософія права,  
політологія, соціологія

**№ 1 (15) 2013**

Редактор *К. К. Гулий*  
Коректор *Ю. В. Статкевич*  
Комп'ютерна верстка *О. І. Сенько*

Підписано до друку з оригінал-макета 18.03.2013.  
Формат 60×84<sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Папір офсетний. Гарнітура Times.  
Ум. друк. арк. 14,9. Обл.-вид. арк. 15,9. Вид. № 842.  
Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України  
та Національного університету «Юридична академія України  
імені Ярослава Мудрого»  
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а  
Тел./факс (057) 716-45-53  
Сайт: [www.pravo-izdat.com.ua](http://www.pravo-izdat.com.ua)  
E-mail для авторів: [verstka@pravo-izdat.com.ua](mailto:verstka@pravo-izdat.com.ua)  
E-mail для замовлень: [sales@pravo-izdat.com.ua](mailto:sales@pravo-izdat.com.ua)

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи  
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів  
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Надруковано в друкарні «Мадрид»  
Тел. (057) 717-41-79

Для нотаток

---

Для нотаток

---